

શ્રી ન્યાયવિજય—

વાણીવિહાર

અર્થોત્

ન્યા. ન્યા. - મુનિશ્રી ન્યાયવિજયજીના
પૂર્વમકાશિત લેખો પૈકી કેટલાકનો
સંગ્રહ



પ્રકાશક
સ્વાધ્યાયમંદિર,
પાટણ (ગુજરાત)

વિ. સં. ૨૦૧૨

આર્થિક સહાયકો—

- ૨૫૧) પંચાસરવાળા શેઠ અમૃતલાલ ખુશાલદાસના પુત્ર
રમરણાચે તેમના સુપુત્ર શેઠ ત્રિભુવનદાસ તરફથી
- ૩૫) એક સન્નન તરફથી.
- ૫૦) પાટણ-સાગરના ઉપાધ્યય તરફથી.
- ૧૬૫) માંડલના ગૃહસ્થો તરફથી.



મુદ્રક :

મહેતા અમરચંદ બહેચરદાસ,
શ્રી બદામ્બરસિંહજી પ્રિં. પ્રેસ.
પા લી તા જ્ઞા. (સો રા બ્દ).

આ વેદન

આ ચોપડીમાં મુનિમહારાજ ન્યાયવિજયજીનો વાણીસંમહ છે. અર્થાત્ અમાણી જુદા જુદા સમયે તેમણે લખેલા લેખોમાંથી કેટલાકનો સંમહ આ ચોપડીમાં થવા પામ્યો છે. જે લેખ જે સાલમાં પ્રકટ થયેલો તેનો ઉલ્લેખ તે લેખની નીચે કરી દીધો છે.

આ લેખો જુદા જુદા સમયે પ્રકટ થયેલા હોઈ એકની અન્દરની હોઈ વાત બીજામાં આવ્યાનું સંભવિત છે જેને વાચકો ક્ષાન્તવ્ય ગણશે.

દરમા લેખના ૮૭ મા પેજની પાંચમી પંક્તિથી શરૂ થતા વાક્યમાં “ મહિલાઓ.....દેખાડે છે,.....પૂરે છે ” એ પ્રમાણે પ્રયુક્ત વર્તમાનકાળ તે લેખ વિ. સં. ૧૯૬૦ માં પ્રકટ થયેલો હોઈ તે સમયની અપેક્ષાએ સમજી શકાય છે.

માધપોર્ણીમાસી,
વિ. સં. ૨૦૧૨

}

પ્રકાશક



વિ પ યા નુ ક મ

નં.	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	શીકૃષ્ણ ...	૫૪
૨	ગીતાના પ્રારંભ પર એક સમીક્ષમાળુ દર્શિ...	૧
૩	પ્રકાશની હડફેટમાં અન્ધકાર ...	૧૩
૪	ગીતાનું નિષ્કામ કર્મ ...	૨૧
૫	ભગવાનની મૂર્તિ ...	૩૫
૬	વીતરાગ દેવની પ્રતિમા પર આબૂપશુરચના ધરે ?	૪૨
૭	પર્યુપશુ અને સાહમિત્વચલ ...	૪૩
૮	લીલવણી-મુકવણી વિષે ...	૫૦
૯	ક્રિયાકાંડના અધકા યાને ?	૫૪
૧૦	ભીષ્મવનની વિકાસદિશા ...	૫૯
૧૧	ધર્મની સમજ ...	૬૫
૧૨	કિંચિત્ સંશોધન ...	૮૯
૧૩	ભવદેવની દીક્ષા ...	૧૨૨
૧૪	મહાવીર દેવનાં માતા-પિતા ...	૧૨૫
૧૫	મહાવીર દેવનું વિશાળ શાસન ...	૧૨૯
૧૬	તપોવનવિહાર ...	૧૩૪
૧૭	કલ્યાણનો રાહ ...	૧૪૦
૧૮	દીક્ષાની વધમયોદ્ધા ...	૧૫૭
		૧૬૬

(૧)

શ્રીકૃષ્ણ

— X —

(જૈનકથાગત—હેમચન્દ્રીયત્રિપદિરચનાનુગત)

મથુરાનો રાજા યદુ, જેના નામ પરથી 'યાદવ' કહેવાયા. યદુને પુત્ર શૂર. શૂરના જે પુત્રો: શૌરિ અને સુવીર. શૌરિએ શૌર્યપુર નગર વસાવ્યું. શૌરિનો પુત્ર અન્ધકવૃષ્ણિ. સુવીરે સિન્ધુ દેશમાં સૌવીર નગર વસાવ્યું. સુવીરનો પુત્ર-મથુરાનો રાજા-લોજવૃષ્ણિ. અન્ધકવૃષ્ણિના હથ પુત્રો, જેમાં સહુથી મોટા સમુદ્રવિજય, અને સહુથી નાના વસુદેવ. આ હથ 'હથાહ' કહેવાતા. હથ પુત્રો ઉપરાંત જે પુત્રીઓ: કુન્તી અને મદ્રી. કુન્તી પાંડુને દેવાઈ, અને મદ્રી શિશુપાલના પિતા હમયોષને. લોજવૃષ્ણિનો પુત્ર ઉગ્રસેન (મથુરાનો રાજા). તેની પત્ની ધારિણીને એવો ગર્ભ રહ્યો કે તેણીને પોતાના પતિનું માંસ ખાવાનો ઢોહદ પેદા થયો. રાજાના મંત્રીઓ તરફથી રાજાના માંસને જઢલે મુક્તિથી અન્ય પ્રાણીના માંસથી એ ઢોહદને પૂર્ણ કરવામાં આવ્યો. રાણીએ પુત્રને જન્મ આપ્યો, પણ પોતાને નીચ ઢોહદ થયેલો એથી તેણીનું મન પુત્ર તરફથી સાથક અને બચઝસ્ત બનવાથી એ જાત-માત્ર બચ્યાને તેણીએ કાંસાની પેટીમાં, પોતાના અને રાજાના નામની જે મુદ્રિકાઓ અને પત્ર સાથે મૂકી એ પેટીને ગુપ્ત-

પછે યમુનાજલમાં પ્રવાહિત કરાવી દીધી; અને રાજાને એમ જણાવવામાં આવ્યું કે પુત્ર જન્મીને મરી ગયો. હવે એ પેટી વહેતી વહેતી શૌર્યપુરના દ્વાર પર આવી; અને સુભદ્રા નામના વાણિયાના હાથમાં આવી. એણે એ બાલક પોતાની પત્નીને આપ્યો. એ બાળક તે કંસ. દશ વર્ષનો થતાં એને વસુદેવની સેવામાં મૂકવામાં આવ્યો. એ બે (વસુદેવ અને કંસ) વચ્ચે અત્યંત મૈત્રી થઈ. બંને સાથે જ ખેલે, સાથે જ ભણે.

એકદા મગધ દેશનો સમ્રાટ (પ્રતિવાસુદેવ) જરાસન્ધ એણે સમુદ્રવિજયને સિંહરથ નામના રાજાને બાંધીને પોતાની પાસે લાવવાનો હુકમ કર્યો. વસુદેવ કંસને સાથે લઈ એ કામ માટે ગયા. એ રાજાને સુદમાં પરાભૂત કરી બાંધીને વસુદેવ પોતાને શહેર લાવ્યા. સમુદ્રવિજયે વસુદેવને શુભ રહસ્યની વાત કરી કે આ છતના બદલામાં જરાસન્ધ પોતાની કન્યા ‘ છવયથા ’ આપનાર છે, પણ તે કુલક્ષ્ણા અને જ્ઞાનીના ભવિષ્યકથન મુજબ પોતાના પતિ અને પિતાનો વિધ્વંસ કરનારી છે, માટે તે વળગવા ન પામે એવો રસ્તો કાઢવો જોઈએ. ત્યારે વસુદેવે કહ્યું: ‘ ઠીક છે, એ કન્યા કંસને દેવદાવીશું. ’ કંસના શૌર્યપ્રરથી આ વણિકપુત્ર ન હોઈ એમ લાગવાથી સમુદ્રવિજયે સુભદ્રા વાણિયાને બોલાવી પૂછતા તેણે પેટીમાંથી ઉઘસેન અને તેની રાણી ધારિણી બંનેનાં નામવાળી બે મુદ્રિકાઓ અને પત્ર સાથે કંસ મળ્યાની વાત રાજા સમુદ્રવિજય આગળ-કંસના સાંભળતાં-તહેર કરી. હવે રાજા સમુદ્રવિજય કંસ સાથે જરાસન્ધ પાસે ગયા અને એ સિંહરથ રાજાને તેને હવાલે કર્યો. અને કંસના પરાક્રમની

વાત કરી. જરાસન્ધે પોતાની કન્યા હવયશા કંસને આપી. અને વધુમાં કંસે પોતાના પિતા તરફના રોષે મથુરાનું આધિપત્ય માંગતાં તે તેને મળ્યું, અને બીજું સેનાબલ પણ જરાસન્ધે તેને પ્રદાન કર્યું. મથુરાનો રાજા થઈ કંસે પોતાના પિતાને (ઉચ્ચસેન રાજાને) પાંજરામાં કેદ કર્યો.

આ તરફ વસુદેવ પ્રવાસે નીકળી પડયા. પ્રવાસમાં બહુ રાજકન્યાઓનાં પાણ્ડિત્યકણ કરી બહુ લાંબા વખતે શૌર્યપુર આગ્યા. વસુદેવની પત્ની રાહિણીએ રામને જન્મ આપ્યો. કંસના કાકા દેવકીની પુત્રી દેવકી વસુદેવ સાથે વિવાહિત કરવામાં આવી, જેની પ્રુશાલીમાં કંસને ત્યાં ઉત્સવ મંડાયો. તે વખતે કંસનો લપ્ત સહોદર ' અતિમુક્તક ', જેઓ આશિષ શ્રદ્ધ કરી મુનિધર્મના પથિક જન્યા હતા, તે મુનિવર શિક્ષાટન કરતા હવયશાને ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તે વખતે મુરખાણ કરી મસ્ત બનેલી તેણી એ મુનિ સાથે મજાક કરવા લાગી અને એમને પજવવા લાગી, ત્યારે મુનિએ કહ્યું: ' જેના લક્ષ્મિભિત્તના ઉત્સવમાં આટલી ઉન્મત્ત બની ગઈ છે તેણીને સાતમે ગર્ભ તારા પતિ અને પિતાનો મારક થશે. ' આ સાંભળતાં તેણીનું હૃદય કંપી ઊઠ્યું. કંસને આ વાતની જાણ થતાં તે ચાંકી ઊઠ્યો. અને તેણે દેવકીના સાત ગર્ભો જન્મતાંવેંત પોતાને સોંપી દેવાની વસુદેવ આગળ માંગણી કરી. રનેહાદ્રાલાવી અને સરલ મનના વસુદેવે તે સ્વીકારી.

દેવકીને પ્રસવ થાય કે તે બાળક તરત જ કંસના હાથમાં જાય, અને કંસ તેને પથરા પર પછાડી મારી નાખે. આમ છ બાળકો દેવકીના કંસે મારી નાખ્યા.

(વસુદેવને કંસની પુત્રાર્પણની માંગણી સ્વીકાર્યા પછી તુરત-પ્રથમ ગર્ભ ઉત્પન્ન થવા અગાઉ જ-કંસની દુષ્ટતાની ખબર પડી ગઇ હતી, છતાં તેમણે પોતાના બાળકો કંસના નૃશંસ હાથે મરાવા દીધા ! એ શું હશે ? વચનબદ્ધતાનું અજ્ઞાન વળગણ કે લીરુતા ?)

આ બાબતમાં એક વિશેષ ઉલ્લેખ એવો છે કે ભદ્રિલપુર-વાસ્તવ્ય ' નાગ ' નામના શ્રેષ્ઠીની પત્ની ' સુલસા, ' જે નિન્દુ-મૃતવત્સા (મૃત બચ્ચાને જન્મ આપનારી) હતી, તેણીએ પુત્રલાભ માટે દેવતાનું આરાધન કર્યું, એથી દેવે દેવકીના કમળત છએ ગભો સુલસાને અર્પણ કરી સુલસાના મૃત બાળકો દેવકીને અર્પણ કર્યા. આમ મૃત બાળકો કંસને મળતા અને તેને હાથે મૃતમારણ થતું. દેવકીનો સાતમો ગર્ભ જન્મતાં તેની રક્ષા માટે તેને શુભ રીતે નન્દના ગોકુલમાં પહોંચાડવામાં આવ્યો; અને નન્દની ભાયાં યશોદાએ તે વખતે પ્રસવેલ પુત્રીને દેવકી પાસે મૂકવામાં આવી, જેનું નાક (એક નાસાપુટને) કાપીને કંસે તે પાછી દેવકીને સોંપી દીધી. નન્દના ગોકુલમાં વિલસતા કૃષ્ણાંગ દેવકી-નન્દનનું નામ કૃષ્ણ રાખવામાં આવ્યું. *

કૃષ્ણને કંઈ અમંગલ ન થાય એ વિચારે રામને કૃષ્ણની સાથે રાખવામાં આવ્યો. નન્દ-યશોદાને ત્યાં પુત્રવત્ પળાતા-

* પુત્રં નમઃસિતાષ્ટમ્યાં નિશ્ચિન્તમૂત દેવકી ।

કૃષ્ણં સદેવસાધિધ્યં...

॥ ૧૦૦ ॥ (હૈમત્રિપટિ ૮-૫)

—દેવકીએ આવણુ શુદ્ધિ આહમની મધ્યરાત્રિએ કૃષ્ણને જન્મ આપ્યો.

પોષાતા આ બંને મહાબુજ બાલકુમારો ગોપ ગણાયા. નન્દને ત્યાં રહી વિલાસ કરતાં એમને અચ્ચાર વર્ષ વીતી ગયાં. બીજી તરફ રાજ સમુદ્રવિજયની શિવાદેવીએ અરિષ્ટનેમિને લેન્ભ આપ્યો. દેવકીનો સાતમો ગર્ભ પોતાનો મારક ધરો એ બચાવહ શંકા કંસના મનમાં હજી ખટકયા કરતી હતી. અને એ વિષે તેણે કોઈ જ્ઞાનીને પૂછતાં એ જ્ઞાનીએ એમ કહેવાથી કે દેવકીનો સાતમો ગર્ભ કયાંક છે અને તેનાથી તમારું મરણ છે, કંસે એ સપ્તમગર્ભરૂપ વ્યક્તિનો પતો લગાડવા અનેક કાર્યક્રમો ગોઠવ્યા. આખરે કૃષ્ણ-રામને મારી નાખવાના ઈરાદે કંસે મલ્લયુદ્ધનો અખાડો ગોઠવ્યો. પરંતુ એમાં એ જ કૃષ્ણના હાથે મરાયો.

ઉઞ્ઞસેન અને સમુદ્રવિજયાદિએ કંસનું પ્રેતકાર્ય કયું. કંસની માતા અને પત્નીઓએ કંસને જલાંજલિ આપી. પણ શોકાત્ લવચશાની સ્થિતિ તે વખતે કોપાવિષ્ટ હતી. એ માનિની ભામિનીએ કહ્યું: 'આ ગોવાળ રામ-કૃષ્ણ અને સપરિવાર દશાહોને મરાવીને પછી હું મારા પતિનું પ્રેતકાર્ય કરીશ. નહિ તો અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીશ.' આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરી પોતાના પિતા (જરાસંધ) ને ત્યાં (રાજગૃહે) આવી ગઈ. મથુરાનું રાજ્ય પુનઃ ઉઞ્ઞસેનને સોંપવામાં આવ્યું. ઉઞ્ઞસેનની પુત્રી સત્યભામા સાથે કૃષ્ણનું લગ્ન થયું. લવચશાએ - રાજગૃહે પહોંચી પોતાના પિતાને કંસવધની બધી વાત કરી. જરાસંધે કહ્યું: 'કંસે ઠીક ન કયું. એણે દેવકીને જ મારી નાખવી જોઈતી હતી. મૂલં નાસ્તિ કુતઃ શાસ્ત્રા!' રુદન-કરતી પોતાની પુત્રીને આશ્વાસન આપતાં જરાસંધે કહ્યું: 'બેટી !. રો માં !

કંસઘાતકોને સમૂલ હણીને તેમની સ્ત્રીઓને રાવરાવીશ.' પછી જરાસંધે પોતાના દેહ તાબેદાર સોમક નામના રાજાને મોકલી સમુદ્રવિજયને કહેવરાવ્યું: 'જીવયશા અમને પ્રાણથી વફા છે, અને અત્યેવ કંસ પણ હોય એ સ્વાભાવિક છે. તમે અમારા તાબેદાર રાજા છો, તમે સુખશાન્તિથી રહો, ફક્ત કૃષ્ણ અને રામ, જેઓ કંસદ્રોહી છે, અમને સોંપવા જોઈએ. દેવકીનો સાતમો ગર્ભ તમે અગાઉ અમને આપી જ દીધેલ છે, માટે હવે તે અમને સોંપી દો, અને તેના સહચર રામને પણ.' સમુદ્રવિજયે કહ્યું: 'મારા પરોક્ષમાં જોળા હૃદયના વસુદેવે છ ગર્ભો આપી દીધા એનું મને બહુ દુઃખ છે. રામ અને કૃષ્ણ પોતાના બ્રાતાઓના વધના વેરને લીધે કંસને હણ્યો એ શું એમનો ગુનો ગણાય? અમારી જ જૂલ કે વસુદેવની જોળી પુદ્ધિને લીધે છ પુત્રો કંસના હાથમાં જઈ હણાઈ ગયા. અમારા પ્રાણમૂલ રામ-કૃષ્ણને મારી નાખવા માટે તમારા રાજા એમની જે માંગણી કરે છે તે વિચાર-વગરની વાત છે.' સોમકે કહ્યું: 'સ્વામીની આજ્ઞાને બળવ-વામાં સેવકોએ મુક્તાયુક્તનો વિચાર કરવો યોગ્ય નથી. છ ગર્ભો જ્યાં ગયા ત્યાં આ છે દુર્ભતિઓ પણ જ્યાં જોઈએ! રાજા! સમજી જાઓ કે તક્ષક નાગનું મોડું ખણવામાં કંઈ માલ નથી. બલવાનની સાથે વિરોધ કરીને કંઈ સાર નહિ કાઢે! ક્યાં હાથી અને ક્યાં બકરો! ક્યાં મગધેશ્વર અને ક્યાં તમે!' તે વખતે કૃષ્ણનો ક્રોધ ફફડી ઊઠ્યો. તે તેજસ્વી રાજકુમારે કહ્યું: 'પિતાજીએ તારા સ્વામી સાથે ચિરકાળ રનેહ-સમ્બન્ધનું પાલન કરી સરલતા દાખવી એથી શું તારો સ્વામી અમારો માલિક બની ગયો? જરાસન્ધ અમારો સ્વામી

નથી, બલ્કિ આવી રીતનો પ્રલાપ કરે છે માટે બીજો કંસ છે. ના ! અને તારા રાજાને તારે જે કહેવું હોય તે સુખેથી કહેજે !' આથી વધુ કુપિત થઈ સોમકે રાજા સમુદ્રવિજયને કહ્યું : 'આ તમારો છેકરો કુલાંગાર છે. હે દશાહ ! એના તરફ આટલી ઉપેક્ષાવૃત્તિ સેવી રહ્યા છો એ ઠીક નથી કરતા.' વસુદેવના અન્ય પુત્રે (અનાધૃષ્ટિએ) કહ્યું : 'એક જમાઈરાજ મરી જવાથી મગધેશ્વર દુઃખી થયા તો છ બ્રાતાઓને મારી નાખવાથી અમે દુઃખી નહિ થયા હોઈએ શું ? બસ ! બંધ કર હવે તારા પ્રલાપને !' આ પ્રમાણે તિરસ્કૃત થઈ સોમક ત્યાંથી રવાના થઈ ગયો.

એ પછી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં યાદવપુંગવોને એમ લાગ્યું કે હવે આપણે આ મુદ્દક છોડી દેવો જોઈએ. પછી સમગ્ર યાદવકુલ એ મુદ્દકને છોડી ચાલી નીકળ્યું. બધા પશ્ચિમ-સમુદ્રને તટે આબ્યા, અને ત્યાં દ્વારકા નગરી વસાવી રહ્યા. મથુરા, આશ્રા તરફના યાદવો હવે દ્વારકાવાસી થયા. પોતાનો મુદ્દક છોડી યાદવો જ્યારે ચાલી નીકળેલા ત્યારે જરાસન્ધના યોદ્ધાઓએ તે લોકોનો પીછો કરેલો—તેમને મારવા તેઓ તેમની પાછલ પડેલા, પણ તેમાં તેમને જબ્બર પરાજય મળવાથી જરાસન્ધની બ્યાકુલતા બહુ વધી ગઈ.

આ તરફ દ્વારકામાં શ્રીકૃષ્ણનું એકાત્મત્ર પ્રભુત્વ ઝગમગવા માંડ્યું. રુક્મિણી, જામ્બવતી, ગૌરી, ગાન્ધારી વગેરે મહિષીઓના પતિ અને પ્રદુમ્ન, શામ્બ વગેરે મહાપરાક્રમી પુત્રોના પિતા એ મહાન્ નરેશ્વરનું એશ્વર્ય મહાન્ જલવિભૂતિથી તપવા માંડ્યું.

શ્રી અપભ્રંશસ્વામીના પુત્રોમાં એક ‘કુરુ’ નામનો પુત્ર હતો, જેના નામથી ‘કુરુક્ષેત્ર’ કહેવાય છે. કુરુનો પુત્ર ‘હસ્તી’ હતો, જેના નામ પરથી ‘હસ્તિનાપુર’ વસ્યું. ‘હસ્તી’ રાજાની પરમ્પરામાં શાન્તનુ રાજા થયા. તેમને જે રાણીઓ ગંગા અને સત્યવતી. ગંગાનો પુત્ર ભીષ્મ અને સત્યવતીના ચિત્રાંગદ ને ચિત્રવીર્ય. ચિત્રવીર્યની ત્રણ સ્ત્રીઓ અંબિકા, અંબાલિકા અને અંબા. અનુક્રમે એ ત્રણના પુત્રો ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ અને વિદુર. ગન્ધારરાજ શકુનિની ગાન્ધારી આદિ આઠ બહેનો સાથે ધૃતરાષ્ટ્રનાં લગ્ન થયાં, અને એમને દુર્યોધન વગેરે સો પુત્રો થયા. પાંડુને કુન્તીના ત્રણ પુત્રો: યુધિષ્ઠિર, ભીષ્મ અને અર્જુન અને મદ્રીના બે: નકુલ અને સહદેવ. આ સુપ્રખ્યાત મહાબલી મહાપુરુષ પાંચ પાંડવો. દ્રૌપદી એમની પત્ની. યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય આપી પાંડુ પંચત્વને પામ્યા. મદ્રી પોતાના બે પુત્રો કુન્તીને સમર્પી પોતાના પતિ સાથે ગઈ. મહારાજ પાંડુ જતાં રાષ્ટ્રહુબ્ધ દુરાશય ધાર્તરાષ્ટ્રો પાંડવો પ્રત્યે દ્વેષ ધારણ કરવા લાગ્યા, પાંડવોની દુર્દશા કરવા વિવિધ કૂટપ્રયોગો રચવા લાગ્યા. ધૃતરાજ દુર્યોધન ઉત્કટ વિનયાદિ વડે કુરુવૃદ્ધોને સંતોષી, પોતાની તરફ આકર્ષી પોતાની બલવૃદ્ધિ કરવા લાગ્યો. ધૃતમાં પાંડવો પરાજિત થયા. ધૃતમાં રાજ્ય શુમાન્યું. દ્રૌપદીને પણ “હાયો જુગારી બંમણું રમે” એ કહેવત મુજબ જુગારમાં મૂકી, અને દુર્યોધનની છત થવાથી એ એણીને બલાત્કારથી સ્વાધીન કરવા લાગ્યો, પણ ભીમનાં ક્રોધોદ્વત નેત્રો જોઈ તેણે તેણીને પાછી સોંપી દીધી. ધાર્તરાષ્ટ્રોથી તિરસ્કારપૂર્ણ નિર્વાસિત થયેલા પાંડવો વનવાસ કરવા લાગ્યા. લાંબો વખત વને વને જમણું કરતા દારકા પહોંચ્યા. રામ-કૃષ્ણની દ્વારના પુત્રો પાંડવો

લાંબે વખતે મળવાથી એમને, દશાહોને, ચાંદવોને બહુ આનન્દ થયો. બધા પરસ્પર ખૂબ પ્રેમથી લેણ્યા. કૃષ્ણે કહ્યું : 'તમે અહીં આવ્યા એ બહુ સારું થયું'. આ આપનું જ ઘર છે. આપણી વચ્ચે જુદાઈને સ્થાન જ નથી. 'કૃષ્ણે એમને પોતાને ત્યાં સત્કારથી રાખ્યા, અને જુદા જુદા પ્રાસાદોની સત્કર કરી આપી. દશાહોએ પોતાની કન્યા લક્ષ્મીવતી સુધિસ્તિને, વેગવતી બીમને, સુભદ્રા અર્જુનને, વિજયા નકુલને અને રતિ સહદેવને આપી. ચાંદવોથી સમ્માનિત પાંચે પાંડવો ત્યાં (દ્વારકામાં) સુખેથી રહેવા લાગ્યા.

એ પછી લાંબા વખત બાદ કૃષ્ણ અને જરાસન્ધનું કુદ બમ્લકયું, જેમાં પાંડવો કૃષ્ણના સુભદ્રાલમાં હતા. જ્યારે કૌરવ્ય દુર્યોધન વગેરે તથા કર્ણ આદિ જરાસન્ધનની સેનામાં હતા. આ મહાકાવ્ય સંગ્રામમાં પાંડવોના હાથે કૌરવ્ય અને કર્ણાદિ મરાયા. આખરે કૃષ્ણના હાથે જરાસન્ધનું મૃત્યુ થયું. કૃષ્ણનો જયજયકાર થયો; અને ભારતવર્ષના મહાન યુદ્ધ પદ પર અભિષિક્ત થઈ એ મહાપુરુષે પોતાના મહાનરિપુની લોકનાથત્વને વિરાટરુપે અગમગતું કર્યું.

સુલસાને ત્યાં ઉછેરાયેલા અને પોષાયેલા દેવદાસ મુરો મોટા થઈ પરણ્યા, અને પછી ભવવિરક્ત થઈ તેમણે સંન્યાસ-દીક્ષા અંગીકાર કરી. ફરતા ફરતા તેઓ દક્ષિણે ગયા અને

* પાંડવ-કૌરવનું સત્તત્ત્વ મુદ્દ નહિ, જુદું કુદ કૃષ્ણ અને જરાસન્ધનું થયેલું, અને એ મહાપુરુષ પાંડવે કૃષ્ણના સેનિક થઈ તરીકે હતા અને કૌરવો તથા કર્ણાદિ જરાસન્ધનના સેનિક થઈ તરીકે હતા.

બહેની જોડીએ ભિક્ષા માટે નીકળ્યા. શ્રીકૃષ્ણની માતા દેવકીને ત્યાં એ મુનિઓની એક ટુકડી ભિક્ષા લઈ ગઈ, કે બીજી બેની જોડી ભિક્ષા લેવા આવી, એમના ગયા પછી વળી ત્રીજી બેની જોડી આવી. દેવકીએ સાશ્વર્ય બની તેમને પૂછ્યું: 'ફરી ફરી આપ પધારો છો, એ શું દિશામોહથી ? કે મારો જ મતિમોહ છે કે આપને આગળ આપ્યા હતા એ જ સમજ્યું છે ? અથવા તો દ્વારકા જેવી નગરીમાં પણ ભિક્ષાનું દૌર્લભ્ય થઈ પડ્યું છે ?' મુનિદ્વયે કહ્યું: 'દિશ્મોહ અમને નથી થયો. અમે ભવિષ્યપુરવાસ્તવ્ય નાગ-સુલસાના પુત્રો-સગા ■ બાઈઓ છીએ અને બહેની જોડીએ ભિક્ષા લેવા નીકળેલા તે તમારે ત્યાં આપ્યા; અમારી પહેલાં બહેની બેજોડી આપને ત્યાં આવી ભિક્ષા લઈ ગઈ અને અમે ત્રીજી બેની જોડી છીએ.' દેવકી વિચાર કરવા લાગ્યાં: આ છએ બિલ્કુલ કૃષ્ણના જેવી જ આકૃતિવાળા છે. અગાઉ જ્ઞાનીએ કહેલું તે મુજબ આ મારા પુત્રો તો નહિ હોય ! પછી જ્ઞાની લગવાનું નેમિનાથને એમણે પૂછ્યું અને એમને માલુમ પડ્યું કે એ છ સન્તો એમના જ પુત્રો છે. પછી શ્રી નેમિનાથ પ્રભુની સેવામાં વિરાજિત એ સુંદર કાન્તિમાનુ છ મુનિઓને જોઈ દેવકીનાં વક્ષોજ પ્રસૂત થવાં લાગ્યાં. તેમણે તેમને વાંઘા અને જોડ્યાં: પુત્રો ! મારું આનન્દી ભાગ્ય કે મેં તમને જોયા. 'મારા અંગજોને રાજ્ય હોય કે દીક્ષા હોય, એટલે તમારી સંન્યસ્ત દશાથી મને દુઃખ નથી. પરંતુ મને દુઃખ એટલું જ છે કે મારા એક પણ બાળકને રમાડવાનું મને મળ્યું નહિ. આમ વિષાદભર્યું હોયું લઈ દેવકીજી ઘરે ગયાં. માતાની વિષણ્ણતા જોઈ કૃષ્ણે એનું કારણ પૂછતાં માતા જોડી: બેટા ! તું નન્દને ત્યાં ઉછર્યો

અને તારી અગાઉના છ દીકરા સુલસાના જોખામાં ઉછર્યા, પણ એક પણ દીકરાને હું રમાડવા ન પામી. હું કેવી અભાગણી ! કૃષ્ણ ! મારી લાલસા એક પુત્રને રમાડવાની તૃપ્ત થાય એમ ઈચ્છું છું. માતાની આ ઉત્કંઠા જોઈ તેને પૂછું કરવા કૃષ્ણે તપ આદર્યું. તપના પ્રભાવે દેવે દેવકીને અષ્ટમ પુત્રની પ્રાપ્તિ થવાનું જણાવ્યું. દેવકીનો એ અષ્ટમ પુત્ર તે ગજસુકુમાલ, એ યૌવન અવસ્થામાં પરણ્યો અને પછી એણે પણ સંન્યાસ-દીક્ષા અંગીકાર કરી.

કૃષ્ણના શામળ આદિ કુમારોએ મધપાનથી ઉન્મત્ત બની દ્વેપાયન નામના ઋષિને ખૂબ માયો, આથી એ ઋષિએ ક્રોધાઘ્રમાત બની દ્વારકા નગરીનો વિધ્વંસ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. એ ઋષિ મરી અસુર થયો, અને એણે દ્વારકાનો નાશ કરવા માંડ્યો, એ મહાન નગરી છ મહીના લગી બગતી રહી, અને પછી સમુદ્રે એને પોતાની જલરાશિમાં સમાવી લીધી.

એ પછી વનમાં નીકળેલા કૃષ્ણને ખૂબ તૃષા લાગી, અને રામ એમને સારુ પાણીની શોધ માટે ગયા. આ તરફ તૃષાકાન્ત અને શોકાકાન્ત શ્રીકૃષ્ણ પોતાના દીધંબુ ઉપર પગ ચડાવી અને પીળા વસ્ત્રથી પોતાના શરીરને ઢાંકી વૃક્ષવલ્લે નિદ્રામગ્ન થઈ ગયા. એ જંગલમાં શિકારી જરતકુમાર ફરતો હતો, એણે દ્રુપદી કૃષ્ણને મૃગ સમજી એની તરફ બાણ છોડ્યું. એ પ્રખર પ્રધાતક થયું, અને તરત આયુષ્યરશ્મિનો અન્ત આવતાં એ મહાપુરુષનું પરલોકગમન થયું.

એઓ બાલ અવસ્થાથી પરોપકારસ્વભાવી હતા, અન્યાય અને અત્યાચાર સામે મૂઝવા હરધરી તૈયાર રહેતા. એમની સહજ

દયાવૃત્તિ દુઃખાત્મને દુઃખમાંથી છોડાવ્યા પગર જંખતી નહિ. એક સાદું ઉદાહરણ. એક વખતે એઓ બહાર નીકળેલા અને એમણે જોયું કે એક અસહ્ય ઘરડો માણસ ઇટના ઢગમાંથી ઇટો ઉઠાવી-ઉઠાવી પોતાની જગ્યાએ મૂકતો હતો. આ જોતાં એમને અનુકમ્પા આવી અને એમણે પોતે પોતાના હાથમાં છે-ચાર ઇટો ઉઠાવી મૂકવાની જગ્યાએ મૂકી લીધી, એટલે એમની સાથેના અનેક અનુચરો પણ ગટપટ ઇટો ઉઠાવી-ઉઠાવી મૂકવા લાગ્યા. આથી એ ગરીબ બુદ્ધાર્તુ કામ સત્વર પતી ગયું અને એનો જીવ બહુ રાજ થયો.

અભિવન્દન હો એ કર્મવીર, ધર્મવીર, પરોપકારપ્રવર્ણ, દયાસિન્ધુ, મહાજ્યોતિ, પુરુષોત્તમ નારાયણને ભૂરિ ભૂરિ ! ! અને અભિનન્દન હો એ મહાપુરુષ ઉપદિષ્ઠ અને આચરિત પરોપકાર અને ભૂતદયાની સુપવિત્ર લીલાને અંગીકૃત કરનાર સજ્જનોને ! !

વિ. સં. ૧૯૬૮, ભાદ્રપદ.

સદાચરણના બારણેથી જ અખાતમના નન્દનવનમાં પ્રવેશ કરી શકાય છે. માણસની ધાર્મિકતા એનામાં પ્રામાણિકતા કેટલી છે, બલાર્થ અને મનુષ્યપ્રેમ કેટલાં છે એ ઉપરથી મપાય છે, મપાવી જોઈએ.

પ્રામાણિકપણે પેટ ભરવાની કળા માણસને જો આવડી ત્યારે તો સમાજનાં ધણાં દુઃખો ઓછાં થઈ જાય. પુણ્યશ્રુતિએ ચક્રાનું એ સદૃષી પકેલું પત્રધિયું છે.

(૨)

ગીતાના પ્રારંભ પર એક સમીક્ષમાણુ દષ્ટિ

— X —

ગીતા (ભગવદ્ગીતા) માં આધ્યાત્મિક, ધાર્મિક, નૈતિક વગેરે વિષયો ધર્ષવાયા છે, કિન્તુ તેનો પ્રારંભ (તેનો ઉત્થાન-વિષય) તો રાજપ્રકરણી અથવા રાજનીતિ (Politics) હોય એમ લાગે છે.

સમસ્તભૂમિ પર સમુદયત રિપુહસમાં પોતાના પ્રિય અને પૂજ્ય જનોને જોઈ અર્જુનના હૃદયમાં એકદમ વિવાદ ઉત્પન્ન થાય છે. તેના ચિત્તમાં ગ્હાનિ અને વ્યાકુલતા ઉભરાવા માંડે છે. તેનો લડવાનો ઉત્સાહ ઠંડો પડી જાય છે. ગીતાનો પ્રારંભ આ વિષય સાથે થાય છે; અને વિષયજ્ઞ બનેલ અર્જુનને લડવા માટે ફરી દટાર કરવો એ તેનો એકમાત્ર મુદ્દો છે. પ્રથમ અધ્યાયમાં મધ્યમ પાંડવની વિષયજ્ઞતાનું ચિત્રણ છે, અને બીજો અધ્યાય તેની ખિન્નતાને દૂર કરી તેના ચિત્તમાં પ્રેરણા ભરે એવા શ્રીકૃષ્ણના પ્રબલ પ્રોત્સાહક વાણીપ્રવાહથી શરૂ થાય છે.

અર્જુનનાં માનસિક વિવાદ અને દૌર્બલ્યને ભગવાદી શુદ્ધ-પ્રવણુ પ્રોત્સાહથી તેના ચિત્તને ભરી દેવા માટે બીજો અધ્યાય શરૂ થતાં—

✽કુતસ્ત્વા કદમલમિદં વિપમે સમુપસ્થિતમ્ ।

અનાયંજુષ્ટમસ્વર્ગ્યમકીર્તિકરમર્જુન ! ૧ ॥

✽ક્લેબ્યં મા સ્મ ગમઃ પાર્થ ! નૈતન્ ત્વય્યુપપચ્ચતે ।

હુદ્રં હૃદયદૌર્બલ્યં ત્વચ્ચોત્તિષ્ઠ પરન્તપ ! ॥

એ પ્રહોઠાથી ઈર્ષામૃત્તિ શ્રીકૃષ્ણની જોશીલી વાગધારા વહેવી શરૂ થાય છે. એ મહાપુરુષનો આ ઉપદેશ એટલો બધો પ્રસંગોચિત, અગત્યનો, મહત્વનો અને ન્યાય્ય છે કે એ મહાત્માની કુશલ પ્રશ્ના અને વિચક્ષણ દષ્ટિ માટે ઠાઠને પણ બહુમાન થયા વગર રહે નહિ.

સંધ્યામસ્થલ પર વિષણ્ણીભૂત અર્જુનને સતેજ કરવા પુરુષોત્તમ કૃષ્ણ આજે ઉપદ્રવ્ય “ગીતા” માં જે છે તે બધું બોલ્યા હતા, અથવા તે વખતના શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશની, આજની “ગીતા” હૂબહૂ નકલ છે એમ કોઈ રખે માને. મહાભયાનક અયંકરતાઓથી ભરપૂર એ યુદ્ધસ્થળે પોતાના પ્રિય અને પૂજ્ય સ્વજનો સાથે યુદ્ધ કરવા વિષે બ્યામૂઠ બનેલ અર્જુનની અત્યંત વિષણ્ણ અને બ્યાકુળ સ્થિતિ આગળ “ગીતા” માં જે સંન્યાસ, વૈરાગ્ય, ક્યાન વગેરે વિષયો ઉપદ્રવ્ય છે તે બધાનાં મારાવણ્ય માંડવાં એ બનવાભોગ છે ખરું ? યુદ્ધ ભયૂકવાની તૈયારી પર છે એવા આણીના-કટોકટીના નાણુક અને વિકરાલ વખતે અર્જુનના ઠરી ગયેલ કાળજીને

■ કદખતે આ તને શું થયું અર્જુન ! અનાયોગિત, કુર્મતિકારક તથા અપદારકર એવું આ અંધારું તારામાં ક્યાંથી આવ્યું ?

• ક્લીબ ન મા અર્જુન ! આ તને ન છાજે. હૃદયનું હુદ દૌર્બલ્ય ખંખેરી નાખી ટટાર મા !

યુદ્ધોપદેશ સિવાય અન્ય સંન્યાસ, વૈરાગ્ય આદિ વિષયોની જ્ઞાનકથા બંધ બેસે ખરી ?

પણ મારા આ લેખનો મુખ્ય વિષય તો બીજો છે. હું એમ સમજું છું કે વિષ્ણુભૂત અર્જુનને સાચો સહ દેખાડવા માટે તે બુદ્ધિમાનને એટલું જ સમજાવવું બસ હોય કે દગાંખોર જુદામી શત્રુનું હંમન કરવું એ ગૃહસ્થાશ્રમીનું કે નરપતિનું ધર્મ્ય કર્તવ્ય છે, એ ધર્મ્ય કર્તવ્યને ન બળવવામાં જ અધર્મ છે. ક્ષણિક મોહને વિવશ બની પોતાની યોગ્ય જવાબદારી તરફ અનવધાન બનવું અને અનીતિ તથા જુગ્મને પ્રચારિત થવા દેવાં એ રાજધર્મને બીવજમાં બીવજ કલંકીત છે અને પાપ છે. એટલું જ નહિ, કિન્તુ હુષ્ટ યાપિષ્ઠ માણસો નૃશંસ પ્રવૃત્તિ તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ દાખવવી અને આમર્થ્ય છોડી પ્રમત્ત બની એનો સામનો ન કરવો એ ધર્મનું જ અવગણના છે. ઉપસ્થિત યુદ્ધ એ અન્યાય તેમજ દૈર્ઘ્ય સામેનું યુદ્ધ છે, માટે ધર્મ્ય છે. માટે જરા જુદા અંદાજ વગર એમાં શૂદ્ધ પડવું એવ છે.

બસ, આવી જ રીતનું પ્રબોધન અર્જુનને માટે કે બીજાને માટે પર્થોષ્ઠ મહાયા. જેવી રીતે કે:-

૧ સ્વધર્મમપિ પાલેક્ષ્ય ન વિકમ્પિતુર્મહાન્ ॥
ધર્મ્યાન્નિ યુદ્ધાચ્છ્રેયોઽન્યન્ સન્નિવૃત્ત ન ક્ષિત્તે ॥

૧ પોતાનો ધર્મ સમજીને પણ ન કંઈ કરવું ન નેહને યુદ્ધ ધર્મ્ય હોય તો તે કર્તવ્ય થઈ જાય છે, નેહ અન્યથા સિવાય બીજું કશુંક માટે એવ નથી.

- ૨ અથ ચેત્ ત્વમિમં ધર્મ્યં સંપ્રાપ્તં ન કરિષ્યસિ ।
તતઃ સ્વધર્મ કીર્તિં ચ હિત્વા પાપમવાપ્સ્યસિ ॥
- ૩ અકીર્તિં चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥
- भयाद् रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥
- ૫ અપાચ્યવાદાંઙ્ગ ધહૂન્ વદિષ્યન્તિ તવાહિતાઃ ।
નિન્દન્તસ્તવ સામર્થ્યં તતો દુઃસ્વતરં નુ કિમ્ ? ॥

(ગીતા, ૨ ને અધ્યાય)

આ બધા શ્લોકોમાં કૃષ્ણની સોનેરી શિખામણ બહુ જ યોગ્ય અને પ્રશસ્ત છે.

એ અધ્યાયમાં—

- ૧ યદૃચ્છયા ષોપપન્નં સ્વર્ગદ્વારમપાવૃતમ્ ॥
સુલ્લિનઃ ક્ષત્રિયાઃ પાર્થ ! લભન્તે યુદ્ધમીદ્રશમ્ ॥

૨ હવે તું જે આ ધર્મ્ય સંપ્રાપ્ત નહિ કરીશ તો સ્વધર્મ અને કીર્તિથી હાથ ધોષ બેસીશ અને પાપ ઉપાજન કરીશ.

૩ લોકોમાં તારી અપકીર્તિ પ્રસરશે અને આપદ્વારને માટે અપકીર્તિ મરણ કરતાં વધારે ખરાબ છે.

૪ મહારથીઓ, જેમને તારે માટે બહુમાન છે, તને રણના બચથી ભાગી છોડેલા માનશે; તારી લઘુતા ધશે.

૫ તારા દુશ્મનો તારા સામર્થ્યની નિન્દા કરશે અને તારું બધુ જીતી જાયશે. આથી વધારે દુઃખ બીજું કયું ?

૬ ૨૨૨ગદ્વાર તારે માટે સહજ રીતે ખુલ્લું થયું છે. હે અર્જુન ! ભાગ્યવાન ક્ષત્રિયોને આપું શુદ્ધ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧ હતો વા પ્રાપ્ત્યસિ સ્વર્ગ જિત્વા વા મોક્ષ્યસે મહીમ્ !

તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌન્તેય ! યુદ્ધાય કૃત્તનિશ્ચયઃ ॥

આ બે શ્લોકો પ્રલોભનદ્વારા આકર્ષણકારક છે. આ બધા ચે શ્લોકોમાં રાજનૈતિક દક્ષતાનો ઉલ્લેખલ અગ્રકાંટે છે.

પરંતુ ત્યારે ગીતામાં એ અધ્યાયમાં—

* અન્તવન્ત ઈમે દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ 'શરીરિણઃ' ।

અંનાશિનોઽપ્રમેયસ્ય તસ્માદ્ યુષ્યસ્વ ભારત ! ॥

+ ય એનં વેત્તિ હન્તારં યદ્યેનં મન્યતે હત્તમ્ ।

રમૌ તૌ ન વિજ્ઞાનીતો નાર્યં હન્તિ ન હન્યતે ॥

‡ ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ।

આવા શ્લોકો દષ્ટિગોચર થાય છે અને તે પણ વિષણ્ણીભૂત અર્જુનને યુદ્ધ માટે પ્રોત્સાહિત કરવાના સ્થલમાં, ત્યારે સખેદ આશ્રય ઊપજાયા વગર રહેતું નથી.

“તસ્માદ્ યુષ્યસ્વ ભારત !”—શરીર અનિત્ય છે, વિનાશી છે માટે લડ ! માટે માર ! માટે હણ ! શરીર વિનાશી છે માટે બીજાને ઠાકવો ! આ કેવી વાચાંચુક્તિ ?

૧ મરીશ તો સ્વર્ગ પામીશ અને જીતીશ તો પૃથ્વીનો ભોક્તા બનીશ. માટે હે અર્જુન ! યુદ્ધ માટે નિશ્ચયપૂર્વક થઈ જાઓ થા !

* આત્મા નિત્ય, અવિનાશી, અપરિવર્ત્ય છે. એનું નિવાસભૂત આ શરીર નાશવાન છે. માટે હે અર્જુન ! લડ !

+ જે આને (આત્માને) હણનાર માને છે અને જે આને હણાયેલ માને છે તે બન્ને શાનવગરતા છે. એ હણતો નથી અને હણાતો નથી.

‡ શરીર હણાતાં એ હણાતો નથી.

અને જે હણનારને હણનાર અને હણાયતાને હણાયલો સમજે છે તેની તે સમજ શું અજ્ઞાનરૂપ છે ? શું કોઈ હણતું જ નથી ? અને કોઈ હણાતું જ નથી ? આ કેવી જાતનું કથન ?

જો એમ જ હોય કે કોઈ હણતો જ નથી અને કોઈ હણાતો જ નથી, ખીજનું ખૂન કરવા છતાં કોઈ હણાતો જ નથી અને કોઈ હણતો જ નથી, તો દુનિયાના કસાઈઓ અને ધાતકી ખૂનીઓ આ વાચોયુક્તિનો આધાર લઈ કૂરાતિકૂર હત્યાઓ અને ખૂન કરવા છતાં બેધડક ઠહી દેશે કે માણસને ભારી નાખ્યો એમાં તે શું ? કોણ ભારે છે ? અને કોણ મરે છે ? કોઈ મારતો નથી અને કોઈ મરતો નથી. જે, મારનારને મારનાર સમજે છે અને મરનારને મરનાર સમજે છે તે અજ્ઞાની બેવફૂર છે.

કોઈ હણતો નથી અને કોઈ હણાતો નથી એ જાતના પ્રવાદથી હિંસા જેવી કોઈ ચીજ નહિ રહે. હિંસા કરવા છતાં હિંસક હિંસક નહિ બને, હિંસાના પાપને સ્થાન નહિ રહે. ‘શરીર નાશવન્ત છે અને આત્મા અમર છે, કોઈ હણતો નથી ને કોઈ હણાતો નથી માટે લડ ! માટે માર !’ આવા ઉદ્ગારો ખીજને મારવા-પીટવામાં પ્રેરક ન બની જાય ? આવા પ્રવાદને-આવી ફિલસુફીને વજન અપાય અથવા એનો આશ્રય લેવાય તો દુનિયામાં એનું ગજબનાકે પરિણામ ન આવે ?

“અન્તવન્તં ક્ષમે દેહાઃ” એ જે શ્લોક ઉપર મૂક્યો છે તેમાં ‘શરીરની સ્થિતિ અને આત્માનું સ્વરૂપ ધરાધર બતાવ્યાં છે, પણ તેમાં “તસ્માદ્ યુષ્યસ્વ મારત !” એવો જે

હેતુ-હેતુમદ્ભાવ અથવા કારણકાર્યભાવનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ જ અનર્થોદ્બોધક નીવડતો લાગે છે. નૈનં છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ, અછેદ્યોડયમમેદ્યોડયં, ન જાયતે ન મ્રિયતે એ બધા શ્લોકો સરસ, મધુર અને સત્યાર્થપ્રતિપાદક જરૂર છે, પણ તે ગીતામાં હાલ જે વિષયના અનુસન્ધાનમાં છે ત્યાં ન શોભે. તેઓ શોભે આત્મતત્ત્વના તત્ત્વજ્ઞાનપ્રકરણમાં. આત્મા શું છે ? કેવો છે ? એમ આત્મસ્વરૂપનું તત્ત્વજ્ઞાન જ્યાં બતાવવું હોય ત્યાં તે શ્લોકો શોભે. ત્યાં શરીરને અન્તવાન, વિશ્વરુ બતાવી આત્માને અચ્છેદ્ય, અલેદ્ય, અદાદ્ય, નિત્ય, સનાતન તત્ત્વ બતાવતા એ શ્લોકો ધ્યાનસ્થ ગણાય. અધર્મી, આતતાયી, ભુદમખેરોને સીધા કરવા માટે વીર મહાનુભાવોને ઉત્તેજિત કરવા સારુ એ શ્લોકોનો જરાય ઉપયોગ નથી. ત્યાં જો શરીર નાશવાન છે અને આત્મા અવિનાશી છે, કંઈ હણતો નથી ને કંઈ હણાતો નથી-એવી વાત કરનારા એ શ્લોકોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો અહિંસા-હિંસાની ધર્મ-અધર્મભૂમિને ઉખેડી નાખી સામાન્ય જીવનક્ષેત્રમાં પ્રભુ 'ધીખતી ધરા' જેવું કરી મેલવાનો ભાવ બહકાવી મૂકે.

આત્મા અમર છે, નિત્ય છે અને શરીર વિનાશી છે એ સર્વઆર્થસમ્મત તત્ત્વજ્ઞાન જેટલું ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે, તેટલું જ, તેઓએ (આર્થશાસ્ત્રોએ) કરેલું હિંસા-અહિંસાની બાબતનું નિરૂપણ પણ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે. જીવતું શરીરને તાંડન-તર્જન કરવાથી, પ્રહાર કરવાથી, વધ કરવાથી આત્માને જે દુઃખ થાય છે, જે સન્તાપ થાય છે અર્થાત્ જે દુઃખ-યા સન્તાપ ઉપજવાય છે તે હિંસા છે. આત્મા અમર છે, અવિનાશી છે, છતાં એને સુખદુઃખ તો થાય જ છે. અતઃ

અન્યને પીઠન કરવું, સન્તાપમાં નાખવો અને આગળ વધી દેહવિયોગના દુઃખમાં પટકવો એ હિંસા છે અને એ પાપ છે. આમ હિંસા કરનાર, આત્માની નિત્યતાનું બહાનું કાઢી હિંસાના પાપથી બચી શકતો નથી. યુદ્ધમાં હિંસા અવશ્ય સમાયેલી છે, પણ એ તે લોકકલ્યાણના શુદ્ધ ઉદ્દેશે કરવાની કરજ આવી પડે તો ગૃહસ્થાશ્રમ કે રાજધર્મની નીતિએ કરવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે, અને એ ધર્મ બળાવવો એ ધર્મ છે, ન બળાવવો એ પાપ છે.

શ્રીકૃષ્ણ કૂટનીતિવિશારદ બને તેવા હોય, છતાં અન્યાયી વિંપુદલને પીટી નાખવા અર્થે શરીર વિનાશી છે અને આત્મા નિત્ય છે-અમર છે, કેાઇ હણતો નથી ને કેાઇ હણાતો નથી એવી ઉપર બતાવેલી દિલસુદ્ધી સમજાવે, એવી દિલસુદ્ધીનો આધાર લેવડાવે એવા અદ્વરદર્શી ન જ હોય. અર્જુનને સરલાશય અને સરલ યુદ્ધિનો જાણી એને સમજાવવા સારુ એક કૂટયુક્તિ તરીકે એવી દિલસુદ્ધીનો એમણે આશ્રય લીધો હોય એવો પણ તર્ક કરનારા નીકળી આવે. પણ કદાચ મૌખિક વાતોલાપમાં એવું ચલાવી લીધું હોય, કિન્તુ અન્ય પર ચડાવવામાં વિવેક ન રાખવો જોઈએ ? થાદ રાખવું જોઈએ કે ' ગીતા ' એ વ્યાસ મહારાજની રચના છે, યુદ્ધસ્થલમાં યુદ્ધારંભપૂર્વે અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણે જે યુદ્ધોપદેશ કરેલ તે વ્યાસજીએ ગીતામાં પોતાની ઢળે રજૂ કર્યો. એટલે સુસને સમજવું સુગમ છે કે અન્યની યોજના અને વચ્ચેવચ્ચેના ખીચ ઉપદેશો એ અન્યરચયિતાની (વ્યાસજીની) રચના છે.

(૩)

પ્રકાશની હડકેટમાં અન્ધકાર

— X —

[કમોવરણથી આરતી જીવનું ભવભ્રમણ અનાદિકાલથી છે એટલે અત્યાર સુધીમાં એણે કેટલા ભવો (જન્મો) કર્યા એની સંખ્યા હોષ થો નહિ. જ્યાં પહેલો ભવ જ ન હોય, જન્મધારણની શરૂઆત જ ન હોય ત્યાં અનાદિ ભવપરંપરાના પ્રવાહમાં દેહધારણના પ્રથમ ઉપક્રમ જેવું હોષ થો નહિ. કાઈ સક્રમંક જીવ દેહધારણ વગર કદિ રહેતો જ નથી. અર્હંત, જિન, તીર્થંકરના પૂર્વભવોનું વર્ણન કર્યા બરાબરી જાણ કરવું એ વિચાર ઉપરિચિત થતાં, જે ભવમાં એ આત્માનો દષ્ટિવિકાસ (જીવનદષ્ટિરૂપ વિકાસ) પહેલવહેલો શરૂ થયો હોય તે ભવથી શરૂ કરવું યોગ્ય મણાવાથી જ્યાં અર્હંતોના પૂર્વભવોનાં વર્ણન તે ભવથી શરૂ કરવામાં આવ્યાં છે. આ ધોરણ ઉપર અર્હંત પાશ્વદેવ, જેઓ ઈ. સન પૂર્વે નવમા સૈકામાં થયા છે, તેમના પૂર્વભવો છેલ્લા દસ વર્ણવવામાં આવ્યા છે. તેમાં પહેલા પૂર્વભવમાં પાશ્વદેવનો આત્મા રાજ-પુરોહિતનો ' મરુભૂતિ ' નામા યુવ હતો. સત્સંમતના મુયેએ એ મહાભાગને ધર્મદષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને એ સન્નમનની કલ્યાણસાધનભાવના ભોગવેરાગ્ય સુધી પહોંચે છે. કુશલસાધનના માર્ગમાં હતા હતા પ્રત્યક્ષે અણુધારી આવી પડે છે એનું નિદર્શન મરુભૂતિના જીવનમાં પણ જોવાય છે. એનો મોટો સડોલ ' કમડ ' એની પત્ની સાથે અનાયારમાં પડે છે એ જોઈ એ ક્રુષિત થાય છે, અને રાજની આગળ એ અનાયારને જાહેર કરે છે. રાજ કમડને ચહેરામાંથી નિર્વાસિત

૧૨ છે. આથી કમળા સિદ્ધિ થાય તે કૌતુહલ થાય છે, અને એ એક
 (મર્મરૂપિ) ઝાંઝે દૂર અને છે. એ દૂરના છે, એ જેને કમળ સંપર્ક
 સાધી બાળનારનિધિ એને જોવાનો છે છે. મર્મરૂપિને કમળો
 પશ્ચિમ (કમળો) અત્યાર એવાથી જોવાનો કમળો ને ૧૫૫ ન હોય.
 એનો અર્થમાં પુનઃ સમજાવતી સિદ્ધિમાં આવી આવે છે. કમળ તત્ત્વ
 સિદ્ધાન્તકારથી મર્મરૂપિ કમળા સેવામર્મરૂપિ અર્થમાં એક એ
 જાણે અને છે, અને એના પશ્ચિમમાં એ કાળોની નિધિમાં આવે છે.
 તે પશુ એ મર્મરૂપિ પશુના અર્થમાં આવે, એક, કમળામર્મરૂપિ જે
 જનાં એનો જુદું તથા જાડ અર્થમાં કાલ મના એકે કમળામર્મરૂપિ પર પુનઃ
 આવી આવે છે, અને મર્મરૂપિને કમળો પેળે પેળે રહે છે કમળોના
 અર્થમાં કમળોના અર્થમાં આવે અને કમળામર્મરૂપિ કમળો આવે છે.
 પેળે પેળે એવામાં ન દેવાથી અને મર્મરૂપિને પેળે પેળે
 રહેવાથી એ આમાં કમળોના અર્થમાં આવે અને અર્થમાં આવે
 વિચારને જનારનો આવે છે. એ અર્થમાં કમળો વધુ ને વધુ પ્રકાર
 જનારો આવે છે, આથી કમળોના કમળોના કમળોના કમળોના કમળોના
 અર્થમાં જ સાથે જોવાનો કમળો ને ને અર્થમાં સાથે ૧ અર્થમાં મર્મરૂપિ
 અર્થ એ મર્મરૂપિના કમળોમાં આવે છે, અને અર્થમાં આવે એ અર્થમાં
 પ્રાણના કમળ આવે છે. પૂર્વમાંથી વહેવા અને પેળે પેળે આવના
 સાધારણ કમળોનારના ને કમળોનારના સિદ્ધિ અર્થ એ એ કમળોના
 પુરુષને પોતાનો આવે છે અને પેળે પેળે વિનિષ્કાલ વધારે આવે છે.
 'અધારમર્મરૂપિ' પેળે પેળે કમળોના પેળે પેળે આવે છે, અર્થમાં 'પ્રાણ-
 મર્મરૂપિ' એ અધારમર્મરૂપિના કમળોના અર્થમાં આવે અર્થમાં આવે
 અને કમળોના મર્મરૂપિના કમળોના કમળોના કમળોના કમળોના
 એને કમળોના કમળોના આવે છે, અર્થમાં અર્થમાં દૂર કમળોના એને
 અર્થમાં આવે કમળોના કમળોના કમળોના કમળોના કમળોના
 અધાર અર્થમાં આવે છે, અને જનાં પ્રકારના કમળોના કમળોના કમળોના
 પ્રકારની રહે છે. આ અર્થમાં ૫૫૫ વિષય તથા નીચેની કમળોના

જંગલપના ભરતક્ષેત્રમાં 'પોતાનપુર' નગર. 'અરવિન્દ' રાજા. એ રાજાનો પુરોહિત 'વિશ્વભૂતિ.' એ પુરોહિતને એ પુત્રો 'કમઠ' અને 'મરુભૂતિ.' કમઠની પત્ની 'વરુણા' અને મરુભૂતિની 'વસુન્ધરા.' વિશ્વભૂતિના અવસાન પછી ગૃહકાર્યપુરન્ધર કમઠ થયો. મરુભૂતિનું જીવન વૈરાગ્યવાસિત અને ધર્માચરણપરાયણ છે, અને કમઠ સ્વચ્છન્દી તેમ જ અનાચરણી છે. પતિનો સંપર્ક ન મળવાને લીધે ખિન્ન અને વિષવદ્ધ રહેલી મરુભૂતિની નવયૌવના અને રૂપવતી પત્ની ઉપર કમઠ મોહિત થાય છે. પરિણામે એ બન્ને અનાયારમાં પડે છે. કમઠની પત્ની વરુણાને આ વાતની ખબર પડે છે, અને મરુભૂતિને જણાવે છે. મરુભૂતિને એ વાતની-એ અનાચરણની જ્યારે ખાતરી થાય છે ત્યારે એ રાજા અરવિન્દની આગળ એ વાત જાહેર કરે છે. રાજા કમઠને તિરસ્કારપૂર્ણ રીતે શહેરમાંથી દૂર કરે છે. જંગલમાં 'શિવ' નામા તાપસનો આશ્રય લઈ કમઠ તપસ્વી બને છે. કમઠનું-પોતાના મોટા સહોદરનું ધિક્કારપૂર્ણ નિર્વાસન થવા ઉપર મરુભૂતિને ઘણો અનુતાપ થાય છે, અને એની પાસે માફી માગવા જાય છે. જંગલમાં જ્યાં કમઠ ■ ત્યાં જઈ એના પગમાં પડે છે, તે વખતે કમઠનો ક્રોધાગ્નિ બમૂકે છે. એ એના ઉપર શિક્ષાપ્રહાર કરે છે અને મરુભૂતિનું મૃત્યુ થાય છે. આર્તધ્યાનયુક્ત મૃત્યુ પામીને મરુભૂતિ વિન્ધ્ય પર્વત ઉપર હાથી થાય છે. કમઠની પત્ની વરુણા કાલધર્મ પામીને એ ગજરાજની વહુબા (હાથણી) થાય છે. રાજા અરવિન્દને આકાશમાં પથરાયેલા નવોદય મેઘને ક્ષણવારમાં છિન્નભિન્ન થતો જોઈ સંસારના અસાર અને નર્મર પ્રપંચ ઉપરથી વૈરાગ્યભાવ પ્રાપ્ત થાય છે, અને

આત્મભાવનાના ઉત્તમવસ્ત્ર બલે 'અવધિ'જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે, પછી એ ચારિત્રને અંગીકાર કરે છે. વિહરતા વિહરતા એ મુનિ સાગરદત્ત નામના સાર્થવાહના સાર્થ સાથે એક અટવીમાં આવે છે, જ્યાં એક સરોવરના કિનારે એ સાર્થવાહ પડાવ નાંખે છે અને સાર્થલોકો રસોઈપાણીના કામમાં લાગી જાય છે. મરુભૂતિનો છુવ હાથી એ અટવીમાં વિહરતો હાથણીઓ સાથે એ તળાવે પાણી પીવા આવે છે. પાણી પી તળાવની પાળ ઉપર ચડે છે અને વનવિસ્તારનું અવલોકન કરતાં પેલો સાર્થજનસમૂહ એના જોવામાં આવે છે. માણસોને જોતાં જ એને ક્રોધ ચડે છે, અને એમની તરફ ગર્જતો દોટ મૂકે છે. હાથીના બમથી માણસો ભાગાભાગ કરવા લાગે છે, તે વખતે મુનિ અરવિન્દ ધ્યાનસ્થ બને છે. હાથી એ મહાત્માની પાસે આવતાં શાન્ત બને છે. પછી મુનિ એ પશુના કલ્યાણ માટે એને બોધ આપતાં કહે છે:

‘હું રાજા અરવિન્દ ! મારી ઝોળખ પડે છે ? જો ! તું ગયા ભવમાં મરુભૂતિ હતો. તે જન્મને યાદ કર. તે જન્મમાં તારી ધર્મભાવના કેવી હતી ? યાદ કર અને પશુજાતિમુક્તિ માટે, અજ્ઞાન અને અનાયરણને મૂકી દે. કલ્યાણસાધનાના માર્ગને યાદ કર. એ માર્ગ ઉપર પાછો આવી જા. છુવનને સુધાર અને કલ્યાણ સાધવાની દિશામાં તારા બળને દેરવ.’

મુનિના તપઃપ્રભાવિત ઉપદેશના બળે હાથીના અન્તઃકરણમાં શુદ્ધ સંવેદન ઉદ્ભવે છે, એને કલ્યાણાભિમુખી શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે; સ્વસ્થીભૂત એ આત્માને ‘જાતિરમરણ’ પ્રકટે છે. મુનિ ફરી એને ધર્મોપદેશ કરે છે. ઉપશાન્ત ગજરાજ એ ઉપદેશને

પોતાની શુંદની સંસાથી સત્કારે છે, સ્વીકારે છે. ગજરાગની સાથેસાથે વરુણનો 'જીવ હાથણી' પણ મુનિના ઉપદેશથી પ્રભાવિત થઈ 'જાતિસ્મરણ' પામે છે. પછી બધા પોતપોતાને રસ્તે પડે છે.

એક દિવસ ભાવિતાત્મા ધર્માચરણરીઠ્ઠાએ હાથી તળાવમાં પાણી પી રહ્યો છે, એટલામાં ઠોઈ સર્પ (કુકુટ-સર્પ) એને એના કુંભસ્થલે કરડે છે, અને એનું મૃત્યુ થાય છે, સમાહિત થિતે મૃત્યુ પામી હાથી આઠમા (' સહસાર ') દેવલોકમાં દેવ થાય છે. વરુણ-હાથણી પણ શુભ મૃત્યુથી મરી બીજા (' ઈશાન ') દેવલોકમાં દેવી થાય છે. એ દેવીને એ દેવ પોતાની પાસે બોલાવી લે છે. પૂર્વજન્માભિસમ્બદ્ધસ્નેહો દિ પલ્લવતરઃ.

કમઠ તાપસે તાપસી દીક્ષા લઈ એનો લાભ ન લેતાં પોતાનું જીવન અશુભ વૃત્તિમાં પૂરું કર્યું અને એના પરિણામે મરીને એ સાપ થયો. એ જ સાપ પોતાના પૂર્વજન્મના વૈરાગ્યબળે પોતાના પૂર્વજન્મના સહોદરના જીવ હાથીને (ઉપર કહ્યું તેમ) કરડેલો. સાપ મરીને પોતાની દુષ્ટતાના પ્રભાવે પાંચમી નરકભૂમિમાં નારક થયો. એકનાં પુણ્યાચરણ એને જીવે ચઢાવે છે અને બીજાનાં પાપાચરણ એને અધોગતિમાં પડે છે. અઘડામણમાં આવી પડેલ એ વ્યક્તિઓમાં જે સાધુચરિત રહે છે તે પોતાને-પોતાના આત્માને ઉચ્ચગામી બનાવે છે, જ્યારે અન્ય દૌરાત્મ્યને સેવી પોતાની દુર્ગતિ કરે છે. મરુભૂતિનો જીવ એક જીવ છે અને કમઠનો જીવ એક જીવ છે, છે તો બન્ને આત્મતત્ત્વ, પણ એક છે શુકલપરિણામી અને

ખીજી કલુષભાવી. આ જાતે હડફેટમાં આવે છે, પણ એકે આત્મા પોતાની શુક્લવૃત્તિના યોગે વિકાસગામી બને છે, જ્યારે ખીજે પોતાની કલુષવૃત્તિના યોગે પોતાનો અધઃપાત સજે છે. આ આખી કથામાં આ જ પ્રકારનું ચિત્રણ ઠેક લગી દેખાતું આવે છે.

મરુભૂતિ (હાથી) નો સ્વર્ગવિહારી આત્મા દેવગતિનું જીવન પૂર્ણ કરીને ‘મહાવિદેહ’ નામા માનવક્ષેત્રમાં ‘વિદ્યુદ્ગતિ’ નામા વિદ્યાધરનો ‘કિરણવેગ’ નામા પુત્ર થાય છે. કિરણવેગ રાજ્યપદ લેાગવી પોતાના પુત્ર ‘કિરણતેજ’ ને રાજ્યાસન પર સ્થાપન કરી આત્મકલ્યાણની સાધનાના અભિલાષે ચારિત્રને સ્વીકાર કરે છે. મહાન્ સંન્યાસી કિરણવેગ વિહરતે વિહરતે ‘હેમશૈલ’ ના પ્રદેશમાં આવે છે અને ત્યાં ધ્યાનમાં સ્થિર થાય છે. ખાચમી નરકભૂમિનો કમઠ-જીવ ત્યાંથી નીકળી એ (હેમશૈલના) પ્રદેશમાં સર્પ થાય છે. એ સર્પ જન્માન્તરીય વૈરના અનુબન્ધે આ ધ્યાનસ્થ યોગીને ભેઈ કુદ્દ થાય છે, પોતાની ક્ષણથી એ મહર્ષિના શરીરને વીંટાળી લે છે અને એના અનેક ભાગોમાં ફરડે છે. સયંકર ભુજંગનું બધાનક વિષ મુનિના સમગ્ર શરીરમાં પ્રસરી જાય છે. ત્રિપ્રભાજી મુનિ સર્પ પર રુદ્ધ ન થતાં જાણે એના વિષે તુદ્ધ થતા હોય તેમ ચિંતવે છે: ‘આ સર્પ મારા સમભાવની ઠસોટી બન્યો છે. મારા આત્મલાભના સંવર્ધનમાં આણે ભારે મદદ કરી છે. એના પ્રતિકૂલ સહયોગને લીધે મારી સમતા વધુ સતેજ, વધુ પુદ્ગ બનવા પામી છે, અને એને લીધે મારાં અનંતકાલ-સાધ્ય કર્મફલપણ અને કલ્યાણલાભ આટલા અંતકાલમાં સધાય

છે. મારો આ સંધાતો શ્રેષ્ઠ લાભ એને આભારી છે. એ મારો અપકારી નથી, પણ મારો ઉપકારી છે. ’

આવી ઉત્તમવલ્લ ભાવના સાથે કષ્ટ સહન કરતાં કાલધર્મ પાત્રી મુનિ બારમા દેવલોકમાં દેવ થાય છે. મુનિને કરડનાર એ સર્પ પાંચમી નરકભૂમિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. બારમા દેવલોકનો સ્વર્ગવૈભવ લોગવીને મરુભૂતિ-છવ (‘કિરણુવેગ’ મુનિનો આત્મા) ‘મહાવિદેહ’ ક્ષેત્રમાં ‘વજ્રવીર્ય’ નરપતિનો ‘વજ્રનાભ’ નામા પુત્ર થાય છે. વજ્રનાભ રાત્ર્યલક્ષ્મી લોગવી પોતાના પુત્ર ‘ચક્રાયુધ’ ને રાત્ર્યાસન પર સ્થાપિત કરી ચારિત્રને શ્રદ્ધા કરે છે. ચારિત્રશાલી મહાત્મા વજ્રનાભ વિહરતા વિહરતા એક મોટી અટવીમાં આવે છે અને ‘જ્વલનાદ્રિ’ પર્વત ઉપર ધ્યાનમાં સ્થિર થાય છે. કમલ-છવ (‘કિરણુવેગ’ મુનિને કરડનાર સર્પનો છવ) પાંચમી નરકભૂમિમાંથી નીકળી આ અટવીમાં આ (જ્વલનાદ્રિ) પર્વત ઉપર ‘કુરંગક’ નામા શિલ્પ થાય છે. મુનિ વજ્રનાભ એ પર્વત ઉપર રાત્રિવાસ રદ્દી પ્રભાતકાલે ત્યાંથી રવાના થાય છે તે વખતે એ શિલ્પ એમને સામો મળે છે. મુનિને જોઈ પૂર્વજન્મના વૈરાગ્યબન્ધથી શિલ્પને ક્રોધ થયે છે અને સુતીકણ બાણપ્રહારથી મુનિને ખતમ કરી નાંખે છે. શુકલ ભાવનાના તેજસ્વી આલોક સાથે શરીરને છોડતા મુનિ ‘ઐવેયક’ નામા મહાન્ દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. મુનિધાતી શિલ્પ મરી સાતમી નરકભૂમિમાં ‘રૌરવ’ નામા સ્થાને ઉત્પન્ન થાય છે. વજ્રનાભ મુનિનો છવ દેવલોકમાંથી નીકળી ‘મહાવિદેહ’ ક્ષેત્રમાં મહારાજા ‘વજ્રબાહુ’ નો ‘સુવર્ણબાહુ’ નામા પુત્ર થાય છે. સુવર્ણબાહુ ચંકવર્તી થઈ સુવિશાલ ભૂપીઠનો

શાસ્તા બને છે. એકદા એ સમ્રાટને પારમર્થ પ્રવચન સાંભળવા નો સુયોગ મળે છે, જેના પરિણામે એ મહાનુભાવને ગંભીર વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, અને પોતાના પુત્રને રાજ્યાસન પર બેસાડી એ ચારિત્રને ગ્રહણ કરે છે. મહર્ષિ સુવર્ણબાહુ કોઈ મહાદેવીમાં આવી ધ્યાનયોગમાં સ્થિર થાય છે, તે વખતે એક સિંહ, જે ઉપર્યુક્ત મુનિઘાતક બિહનો છૂવે છે, એ મહર્ષિ ઉપર ઝપટે છે. સિંહના દારુણ આક્રમણથી મુનિનું મૃત્યુ થાય છે. સુવર્ણબાહુનો સમાધિસ્થ આત્મા દશમા દેવલોકમાં દેવ થાય છે. મુનિવિહારક સિંહનો છૂવે મરી ચોથી નરકભૂમિમાં નારક થાય છે.

સુવર્ણબાહુનો આત્મા દેવલોકમાંથી નીકળી કાશી-નરેશ 'અશ્વમેધ' અને એમનાં ધર્મપત્ની 'વામા' દેવી એ મહાભાગ કંપતિનો અર્ધનૃ-તીર્થંકરના અવતારરૂપે 'પાર્શ્વ' નામા પુત્ર થાય છે. રાજકુમારી શ્રીમતી 'પ્રભાવતી' સાથે પાર્શ્વનાં લગ્ન થાય છે.

કમઠનો છૂવે (સિંહનો છૂવે) ચોથી નરકભૂમિમાંથી નીકળી 'કઠ' નામા આદ્યપુત્ર થાય છે. દરિદ્ર કઠ તાપસ બને છે, અને કાશીમાં આવે છે. લોકો એનાં પૂજન કરવા લાયક છે. 'પાર્શ્વ' પણ તે સ્થળે પહોંચે છે અને પંચાગ્નિ તપ કરતા કઠને જુએ છે. આ (કઠ અને પાર્શ્વ) બન્ને એક વખતના (કમઠ અને મરુભૂતિ નામના) સગા ભાઈઓ છે. કમઠનું તપઃકૃત-પંચાગ્નિઆદિસાધનરૂપ તપશ્ચરણ લોકોને આકર્ષક બની રહ્યું છે. એ તપથી એ તાપસનાં માન-સન્માન અને પૂજન વધી રહ્યાં છે. તે વખતે કુંડમાં બગતાં કાષો પૈકી એકની અન્દર સર્પ બળી રહ્યો છે એવું પાર્શ્વના જાણવામાં આવે છે. પાર્શ્વ એ લોકમાન્ય તપસ્વીને કહે છે:

‘તપની સાથે દયાનો સુયોગ ન હોય તો એ અજ્ઞાન ચેષ્ટા છે. ધર્મના પ્રાણ દયા છે. એ વગર ગમે તેટલું કષ્ટાનુકાન વૃથા છે, વૃથા જ નહિ, અધર્મરૂપ છે, પાપબન્ધક છે.’

આ શિખામણ કંઠને હિતકારક અથવા સન્તોષપ્રદ થવાને બદલે ક્રોધોત્પાદક બની. પોતાના તપસ્વી પદનો એને અહંકાર આન્યો. એને લાગ્યું કે ‘આ રાજકુમાર તપબળમાં કંઈ જાણે નહિ, છતાં એક તાપસશિરોમણિ આગળ આ પ્રમાણે તપની બાબતમાં અનધિકારચેષ્ટા કરે છે!’ અહંકાર અને ઈર્ષ્યાથી એનું મન ગરમ થવા માંડ્યું. એણે કહ્યું:

‘રાજકુમારો તો અશ્વકીડા કરી જાણે. તપની બાબતમાં કે ધર્મના વિષયમાં એમને ગમ ન પડે. એ તો અમારો તપસ્વીઓનો વિષય છે. એમાં બીજાએ માથું મારવાનું ન હોય.’

પાર્શ્વ તુરત પોતાના માણસ પાસે કુંડમાંથી, જેમાં સાપ બળી રહ્યો છે તે કાઢને કઢાવે છે અને ફડાવે છે, ત્યારે એમાંથી બળતો સાપ નીકળે છે. દયાલુ પાર્શ્વકુમારની વિશ્વવત્સલ અમૃતદષ્ટિના યોગે સાપ બગવત્સ્મરણ કરવા લાગ્યશાસ્ત્રી થાય છે, અને તત્ક્ષણાત્ મરીને નાગદેવલોકનો ‘ધરણ’ નામા અધિપતિ થાય છે. બળતા કાઠમાંથી ત્રિયમાણ સપ નીકળતાં અને પાર્શ્વના સત્યવાદનો મહિમા પ્રસરતાં કંઠ તાપસનું મુખ ફીકું પડી જાય છે. અભિમાનનો આવેશ એનામાં ખૂબ રોધ, ઈર્ષ્યા જન્માવે છે. પાર્શ્વના એક વળતના (પૂર્વનિર્દિષ્ટ પ્રથમ ભવના) સગા. અને તે જ ભવમાં સગાઈની જગાએ કટ્ટર શત્રુતાને વરેલા, અને પછી તે તે ભવમાં પૂર્વ વૈરાગ્યબન્ધને પોષતા આવેલા એવા ‘કંઠ’ તાપસનો પૂર્વભવોથી વહેતો.

આવતો વૈરસંસ્કાર પાશ્વંકુમારે અગ્નિકુંડમાંથી કાઢ કઢાવી,
કઢાવી એમાંથી બળતા સાપને કઢાવવાથી પુનઃ ઉત્તેજિત થાય
છે. પાશ્વં તરફ વૈરવૃત્તિને ધરતો કક મરીને ' મેઘમાલી '
દેવ થાય છે.

પાશ્વં ત્રીશ વર્ષની ઉંમરે ચારિત્રદીક્ષા ગ્રહણ કરે છે.
આત્મધ્યાનમાં નિમગ્ન યોગમૂર્તિ સમા પાશ્વંને જોઈ એ મેઘમાલી
દેવને પૂર્વાનુબદ્ધ વૈર ઊપડી આવે છે. એ પાશ્વંને અનેકાનેક
ભીષણ ઉપદ્રવો કરે છે. છેલ્લે, જલવૃષ્ટિ એટલી કરે છે કે
ધ્યાનમાં ઊભા રહેલા પાશ્વંની નાસિકા સુધી પાણીનું પૂર આવી
જાય છે. તે જ ક્ષણે ' ધરણેન્દ્ર ' (કક વાપસના કાષ્ઠમાં બળતો
જે સર્પ પાશ્વંની અમૃતદંડિથી ભગવત્સ્મરણ પ્રાપ્ત કરી નાગેન્દ્ર
થયેલો તે) પાશ્વંની પાશ્વે ઉપસ્થિત થાય છે અને ઊભેલા
પાશ્વંને દીર્ઘ નાલવાળા ઉત્તત કમલ ઉપર લઈ લે છે, તેમ જ
પાશ્વંના પૃષ્ઠ ભાગને, એ પડખાંને તથા ઉરઃસ્થલને પોતાની
ફણાથી આવરી લે છે, અને એ સન્તના મસ્તક પર સાત
ફણાનું છત્ર લગાવે છે. વૃષ્ટિના જળ જેટલા ઊંચા નાલવાળા
કમલ પર વિરાજમાન સમાધિનિષ્ઠ પાશ્વંદેવ રાજહંસસમા
શોભે છે. પછી ધરણેન્દ્ર પાશ્વંને ઉપદ્રવ કરનાર મેઘમાલીને
ફિટકારે છે. ધરણેન્દ્રના મહાન્ વૈભવથી પૂજ્યતા પાશ્વંને જોઈ
મેઘમાલી કંડો પડી જાય છે, એને પોતાની અવ્યયતા માલૂમ
પડે છે, ધરણેન્દ્રથી ભયાકુલ બને છે અને પાશ્વંદેવની મહત્તા
એના સમજવામાં આવે છે. તુરંત શાન્ત અને નમ્ર બની એ
પાશ્વંની પાસે આવે છે, એ મહર્ષિની ક્ષમા માગે છે, એને
નમસ્કાર કરે છે અને એ પુરુષોત્તમની કૃપા યાચી પોતાને
રસ્તે પડે છે.

કમઠ અને મરુભૂતિનાં ભવમાં ઉત્પન્ન થયેલ અને ભવે ભવે સિંચાયેલ વૈરાનુબન્ધના વિષવૃક્ષનો અહીં અન્ત આવે છે.

મરુભૂતિએ રાજ્ય અરવિન્દની આગળ પોતાની પત્ની સાથેના કમઠના અનાચારની વાત કરી એ વસ્તુને આ વૈરાનુબન્ધના વિષવૃક્ષની ઉત્પત્તિમાં આદ્ય નિમિત્ત કહી શકાય. પણ પછી રાજ્યએ એ કૃત્યને અંગે કમઠને તિરસ્કારપૂર્ણ નિર્વાસિત કયો એથી મરુભૂતિનું હૃદય દિલગીર થયેલું. પોતાના સહોદરની રાજા તરફથી થયેલી દુર્ઘટ્યાએ મરુભૂતિના દિલને શોકસન્તપ્ત કરી મૂક્યું હતું. એને એમ લાગ્યું કે એણે મોટી ભૂલ કરી કે એણે રાજાની આગળ એ વાત જાહેર કરી હીધી. એ ભૂલને એણે કમઠે કરેલા કૃત્ય કરતાં પણ વધારે મોટી ભૂલ માની. એને માટેનો અનુતાપ એના દિલમાં એટલો સળગવા લાગ્યો કે એને હળવે પાડવા માટે કમઠની રૂબરૂ જઈ વિનમ્રપણે માફી માંગવી એ એને પરમ કર્તાવ્યરૂપ લાગ્યું. અને તરફથી જેમ તળાવ તરફ જાય, તેમ એ કમઠને મળવા ઊપડ્યો. પણ ત્યાં તો તાપસ બનેલ કમઠ અન્તઃકરણમાં તાપસ નહોતો, અન્તઃકરણ તો એનું અશાન્ત અને રૌદ્ર હતું, એટલે મરુભૂતિને બેતાવેંત એનું મન ઊકેડ્યું. એક બાળુ હતી મરુભૂતિની નમ્રતા અને ક્ષમામાયતા અને બીજી બાળુ કમઠની ઉદ્વેગતા અને ક્રુદ્ધતા. પોતાના કૃત્યને-દુષ્કૃત્ય સમજી એ પાપને ધોવાની વૃત્તિમાં ગરકાવ બનેલ મરુભૂતિની નમ્રતા, શાન્તતા, બાબુકતા કમઠને પોતાની ઉદામ ક્રોધજ્વાલાનો મરુભૂતિ ઉપર ઉપયોગ કરવામાં ઉપયોગી થઈ પડી. એટલે મરુભૂતિ કમઠના પ્રાણહારક પ્રસ્તરપ્રહારનો ભોગ પડ્યો.

મરણનો અન્તિમ ક્ષણ બહુ જ જોખમજરેલો હોય છે, તે વખતે ક્લેશવેદના બહુ ગંભીર હોય છે, અતઃ એ સમયે શરીરને છોડવાના વખતે ચિત્તની શુભ વૃત્તિ જો જળવાઈ રહે તો જીવન સફળતિને પ્રાપ્ત કરે; પણ શુભ વૃત્તિ રહેવા નેટલું સૌભાગ્ય તે વખતે સુલભ નથી. એ કારણ છે કે જીવનના અન્તિમ ક્ષણે તીવ્રવેદનાતં મરુભૂતિનો આત્મા પોતાની ચિત્ત-સમાધિ જાળવી ન શકવાથી અને આત્મધ્યાનમાં આવી જવાથી મૃત્યુસમયના ચિત્તપરિણામને અનુસાર પશુ (હાથી) ની ગતિમાં અવતરે છે. કમઠના પ્રહારથી મૃત્યુને ભેટતાં મરુભૂતિથી શુભ ધ્યાન ન જાળવી શકાયું, જ્યારે એ જ આત્મા પશુ (હાથી)ના જીવનમાં પણ સર્પથી કરડાઈ મરવા વખતે સુંદર શુભ ધ્યાનને જાળવી શકે છે. અધ્યવસાયનું વૈચિત્ર્ય અફળુત છે, અગમ છે, અકળ છે.

હવે મહર્ષિ પાશ્વ અધ્યાત્મયોગની અન્તિમ ભૂમિકા પર પહોંચીને કેવલજ્ઞાની બને છે, અને ત્યારે યથાર્થ અહંનું તથા તીર્થંકર બને છે. પછી એ જાનતાની આગળ પવિત્ર જ્ઞાનનો પ્રસાર કરે છે અને કલ્યાણસાધન તથા તેના સફળતા માર્ગ ઉપર પ્રકાશ નાંખે છે. ઉત્તમવલ સાન, ઉત્તમવલ ચારિત્ર અને ઉત્તમવલ ઉપદેશ વડે લોકપ્રદીપસમા શ્રી પાશ્વદેવ પોતાનું સો વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી પરમ કેવલધ્યામને પ્રાપ્ત કરે છે. એ પ્રભુના નિર્વાણ પછી મહાવીરદેવનું નિર્વાણ અઢીસો વર્ષે થયું. મહાવીરનિર્વાણ-સંવત્ અને વિક્રમ-સંવત્ વચ્ચે ૪૭૦ વર્ષનું અન્તર છે.

× “અન્તે ચ મરત્યેષ્ઠ ! યા મતિઃ સા મતિર્નૃણામ્ !” અર્થાત્ અન્તમાં જેવી મતિ તેવી મતિ.

આ 'આખ્યાનમાં' જણાવેલા 'દર્શ' ભવો:—

પ્રથમ ભવમાં—મરુભૂતિ અને કમઠ (સગાં લાઇએ).

બીજા ભવમાં—હાથી અને સર્પ.

ત્રીજા ભવમાં—દેવલોક અને નરકભૂમિ.

ચોથા ભવમાં—રાજા કિરણવેગ અને સાપ.

પાંચમા ભવમાં—દેવલોક અને નરકભૂમિ.

છઠ્ઠા ભવમાં—રાજા વંજનાભ અને સિંહ.

સાતમા ભવમાં—દેવલોક અને નરકભૂમિ.

આઠમા ભવમાં—ચક્રવર્તી સુવર્ણબાહુ અને સિંહ.

નવમા ભવમાં—દેવલોક અને નરકભૂમિ.

દશમા ભવમાં—અર્હન પાત્ર અને કઠ (તાપસ).

Dr. Guérinot (ડૉ. ગેરિનોટ) કહે છે:—

There can no longer be any doubt that parshva was a historical personage. According to the Jaina tradition he must have lived a hundred years and died 250 years before Mahavira. His period of activity, therefore, corresponds to the 8th century B. C.

The parents of Mahavira were followers of the religion of parshva.

.....There have appeared 24 prophets of Jainism. They are ordinarily called Tirthan-

karas. With the 23rd parshvanatha we enter into the region of history and reality.

[Introduction to his essay on Jaina Bibliography]

અર્થાત્—એ નિઃસંદેહ વાત છે કે પાર્શ્વનાથ એક ઐતિહાસિક પુરુષ હતા. જૈનપરંપરાનુસાર એમનું આયુષ્ય એકસો વર્ષનું હતું અને એઓ મહાવીરથી અઢીસો વર્ષ પહેલાં નિર્વાણ પામ્યા હતા. આમ એમનો (પાર્શ્વનાથનો) જીવનકાળ ઇ. સ. પૂર્વની આઠમી શતાબ્દી છે.

મહાવીરના માતા-પિતા પાર્શ્વનાથના ધર્મના અનુયાયી હતા. જૈનધર્મમાં જેઓ ' તીર્થંકર ' કહેવાય છે એવા પરમ ધર્મપ્રકાશક પરમ આત્માઓ ૨૪ થયા છે. ૨૩ મા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથના સમયથી આપણે વાસ્તવિક અને ઐતિહાસિક પ્રદેશમાં પ્રવેશ થાય છે.

વિ. સં. ૨૦૦૭ વૈશાખ



(૪)

ગીતાનું નિષ્કામ કર્મ

— x —

ગીતાનેા એ મુખ્ય અને બાણીતો શ્વનિ છે કે નિષ્કામ કર્મ કરવું—ફળની આકાંક્ષા વગર કામ કરવું. પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે ફલાકાંક્ષા વગર કોઈ કામ થાય છે ખરું ?

“ પ્રયોજનમનુદ્દિશ્ય ન મન્વોઽપિ પ્રવર્તતે ॥ ”

એ પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ સ્પષ્ટ બેણાવે છે કે પ્રયોજન વગર મન્દ માણસ પણ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી.

કોઈ પણ કાર્યની પાછળ હેતુ અથવા આકાંક્ષા (ફલાકાંક્ષા) હોય જ છે. સન્ત-મહન્તો પણ લોકહિતની સાધનાના ઉદ્દેશ-એ પ્રકારની પવિત્ર આકાંક્ષાથી પ્રેરાઈ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ આદરતા-કરતાં હોય છે. જુદા, મહાવીર, ગાન્ધીજી વગેરે મહાપુરુષોની પ્રવૃત્તિઓ જે જનકલ્યાણના હેતુએ પ્રવર્તતી હતી તેમની પાછળ જનકલ્યાણની સાધનાની ભાવના, એ પ્રકારની આકાંક્ષા ખરી કે નહિ ? ગાન્ધીજી વારંવાર ઝીણાજીને મળવા જતા તેની પાછળ ભારતની અખંડિતતા બળવવાનો અભિલાષ ખરો કે નહિ ? આમ સત્પુરુષોનાં સત્કાર્યોની પાછળ પણ સ્વાર્થ

રહેલો જ હોય છે. અલગત, તે સ્વાર્થ પરમાર્થરૂપ સ્વાર્થ અથવા પરકલ્યાણમાં સ્વકલ્યાણનો સ્વાર્થ ખરો જ.

મહાભારતના મહાભવાનક સંશ્રામમાં શ્રીકૃષ્ણ પોતે જોડાય અને અર્જુનને એમાં જુકાવી દીધો તે ઉદ્દેશ વગર જ ? કોઈ દલાકાંક્ષા વગર જ ?

અને વિશાળ જગતનો સમગ્ર કારોબાર તો સ્પષ્ટ જ ભૌતિક સ્વાર્થ પર રહેલો છે. અન્ન-વસ્ત્ર માટે, છવનનિર્વાહન અન્યાન્ય સાધનો માટે, શરીરચાત્ર માટે વેપારધંધાદોજમાનો નોકરી યા મહેનત-મજૂરી જે કરવામાં આવે છે અથવા કરવાં પડે છે તેની પાછળ ભૌતિક સ્વાર્થ ખુલ્લો જ છે. ભૌતિક દલાકાંક્ષાથી જ એ બધું કરવામાં આવે છે.

દલોદેશ વગર કોઈ પ્રવૃત્તિની કલ્પતા પણ થઈ શકે છે ખરી ? ત્યારે શું ભૌતિક સ્વાર્થ માટે થતાં કામધંધા, મહેનત-મજૂરી અને ખાનપાન આદિ કાયો શું ગીતાની દૃષ્ટિએ નિન્દ્ય કરે છે ? દુનિયાના માણસોને એમ કહેવું કે તમે કામધંધા દલાકાંક્ષા વગર કરો એ સ્વસ્થ મગજવાળાનું કહેવું ગણાયે ? રાટી માટે કામ કરનારને, મહેનત-મજૂરી કરનારને કોઈ એમ કહે કે રાટીની આકાંક્ષા વગર કામ કર, તો એ કેવું વિચિત્ર ગણાયે ?

માટે ગીતાના નિષ્કામ કર્મ કરવાના આદેશમાં 'નિષ્કામ' નો અર્થ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે. 'નિષ્કામ' એટલે સામાન્યતઃ દલાકાંક્ષા વગરનું (કામ) એમ નહિ, પણ સંકુચિત અથવા પુરી સ્વાર્થકામના વગરનું (કામ), એટલે કે જે અન્યાયથી

લેવાયેલ ન હોય તેમજ જનહિતને બાધક ન હોય એવું (કામ). ‘નિષ્કામ’ તું આવું તાત્પર્ય હોવાથી વેપાર-ધંધા, નોકરી, મહેનત-મજૂરી વગેરે દુન્યવી કાર્યો જો અન્યાયલિપ્ત ન હોય અને જનહિતને બાધાકારક ન હોય તો તે ગીતાના ‘નિષ્કામ’ માં જ ગણવાનાં અને એથી ગીતાનુમોદિત જ કરવાનાં.

કર્મપરાયણતાનો પાઠ શીખવવા માટે ગીતાનું ઉત્થાન છે, એટલે એના ઉપદેશનો સાર કર્મશીલતાના ઉપદેશમાં જ સમાઈ જાય છે, પણ સાથે જ એની મુખ્ય અને એટલી જ ભેદહાર ચેતવણી છે કે તું કર્મ કર, પણ કામના અર્થોત્તરુરી કામનાથી નહિ, એટલે કે અન્યાયી માર્ગથી નહિ તેમજ જનહિતને બાધક થાય તે રીતે નહિ.

ઉપર જણાવ્યું તેમ અપાવિશ્યથી, અન્યાયથી મુક્ત એવાં ભૌતિક સ્વાર્થનાં કાર્યો પણ જ્યારે ‘નિષ્કામ’ માં આવી જાય છે, તો પછી સન્તમહન્તોનાં પરમાર્થરૂપ સ્વાર્થનાં અથવા પર-કલ્યાણરૂપ સ્વકલ્યાણનાં કાર્યો માટે તો કહેવાનું રહેતું જ નથી.

જે અર્થ ‘નિષ્કામ’ નો જોયો તે જ અર્થ ‘અનાસક્તિ’ નો, પણ છે. નિષ્કામમાં ‘કામ’ અને અનાસક્તિમાં ‘આસક્તિ’ એ બન્ને એક જ અર્થનું હોતન કરે છે, અર્થાત્ ગીતાના ઉપદેશનો સાર એ નીકળે છે કે અનાસક્તિથી એટલે કે અનાસક્તાપણે અર્થાત્ આસક્તિરહિત કર્મ કર; પણ આસક્તિ-રહિત કર્મ કર એટલે કે એટલી આસક્તિ ન રાખ કે જે તને અન્યાય કરવા પ્રેરે, જે તને એટલો દુઃસ્વાર્થાન્ધ બનાવી દે કે જનહિતને બગાડીને પણ તું તારો સ્વાર્થ સાધવા મંડી જાય.

ગીતાની આ જે એક ચેતવણી બતાવી તે સિવાય બીજું
 પણ છે, અને તે એ કે ભૌતિક સ્વાર્થ યા પરમાર્થરૂપ સ્વાર્થ
 માટે કાર્ય કરતાં જે નિષ્ફલતા યા નુકસાન સાંપડે તો એથી
 પોતાના ચિત્તને શોકાકાન્ત થવા દેવું નહિ. નિષ્ફલતા યા
 નુકસાન મળતાં જોયી શ્રેણીના ગણાતા મહાપુરુષોને પણ
 ખિન્નતા વધુ નહિ તો થોડી જરા જેટલી પણ આવવી સંભવિત
 છે, પણ વિવેકજ્ઞાન પરિણમ્યાનું અથવા ગીતાને પવિત્ર
 ઉપદેશ મચાવ્યાનું ફળ એ છે કે એ ખિન્નતાને પોતાના મન પર
 વધુ ટકવા દેવી ન જોઈએ. સત્વર જ એને ખંખેરી નાંખી
 મનને સ્વસ્થ બનાવવું જોઈએ. એ જ પ્રમાણે, સફલતા મળતાં
 હર્ષ થાય, મોટા મોટાને પણ થાય, પણ એના આવેશમાં
 ખેંચાવું ન જોઈએ. મતલબ એ કે હર્ષ-શોકની ઊર્મિઓથી
 પોતાને આંદોલિત ન થવા હેતાં સમભાવશાલી બની રહેવા
 પ્રયત્નશીલ થવું જોઈએ. ગીતાના ‘નિષ્કામ’ અને ‘અનાસક્ત’
 શબ્દોની અર્થવિચારણામાં આ અર્થ પણ એટલો જ મહત્વનો
 અને શ્રેષ્ઠસ્થ છે.

સદાચરણી જીવન અને કર્મશીલતાને અંગે આત્મ-
 સન્તોષ બન્યો રહે એ માનવ જીવનની ઉચ્ચ સ્થિતિ છે, અને
 એવી સ્થિતિનો સમજન વિષયલોગ લોગવે જાણે, પણ
 તે આસક્તિથી નહિ, આસક્તિથી નહિ એટલે લુબ્ધપણે નહિ,
 પણ સુયોગ્ય સન્તોષવૃત્તિથી. અને ક્રિયાપ્રવૃત્તિ પણ તેની
 આસક્તિથી નહિ, અર્થાત્ લુબ્ધપણાથી નહિ, પણ સુયોગ્ય
 સન્તોષવૃત્તિથી હોય છે. આ તેના જીવનની કલ્યાણરૂપ વિશિષ્ટ
 આસિયત હોય છે. આમ, પવિત્ર આત્મસન્તોષતા સુન્દર

અજવાળામાં સુર જનની કામલોગવૃત્તિ સુમર્યાદિત હોવી એ પણ 'નિષ્કામ' અથવા 'અનાસક્ત' સ્થિતિનો અર્થ આપણે ધ્યાનમાં રાખીએ. આ પ્રકારનું માનવજીવન જ્યારે વિશેષ ઉત્કર્ષે પહોંચે છે ત્યારે આત્મા વીતરંગમયક્રોધ બને છે અને કલ્યાણના ઉચ્ચતમ શિખરે પહોંચી જવાને અધિકારી થાય છે.

આસક્તિ જેમ દુરાચરણવિષયક હોય છે તેમ સફળ-વિષયક પણ હોય છે. પહેલી ખરાબ અને દુર્ગતિકારક છે અને બીજી શુભ અને કલ્યાણકારક. જીવનના પૂર્ણ વિકાસ પર પહોંચવા માટે સફળતામાં આસક્તિ રાખવી જ જોઈએ. એ આસક્તિ જેમ જેમ પ્રખર બનતી જાય છે તેમ તેમ આત્મકલ્યાણની સિદ્ધિ અધિકાધિક સમ્પન્ન થતી જાય છે.

આસક્તિ નો અર્થ તો ફક્ત 'લગની' છે, તે સારામાં પણ હોઈ શકે છે અને ખરાબમાં પણ. સારામાં Devotion અને ખરાબમાં Addictedness છે.

ઉપરના સમગ્ર લેખનો સાર આ પ્રમાણે આપી શકાય—

દુન્યવી (સામાન્ય ભૂમિકાના) માણસે નિષ્કામ-અનાસક્ત કર્મ કરવાં, એટલે કે—

(૧) તેણે પોતાના કામધંધા, મહેનત-મજૂરી વગેરે દરેક કર્મ સંકુચિત સ્વાર્થકામનાથી નહિ કરતાં ન્યાયના માર્ગે તેમ જ જનહિતને બાધાકારક ન થાય તેમ કરવાં,

(૨) તેણે પોતાના કાર્યમાં નિષ્ફલતા યા સફલતા સાંપડતાં વિવાદ, ક્રોધ યા અભિમાનથી ન જેંચાતાં પોતાને-પોતાના ચિત્તને સ્વસ્થ રાખવા પ્રયત્નશીલ રહેવું, અને

(૩) વિષયલોગમાં તેમ જ ક્રિયાપ્રવૃત્તિમાં લુબ્ધપણું ન રાખતાં સન્તોષપૂર્વક વૃત્તિથી વર્તવું.

આ થઈ સામાન્ય ભૂમિકાવાળાની પાતં.

હવે એથી જે આગળ વધ્યો છે, સમજ અને ચારિત્ર જેનાં વિવેકપૂર્વક છે, જેની ભૌતિક સ્વાર્થલાલસા પાતળી પડતી જાય છે, જે પરમાર્થને સ્વાર્થ સમજે છે, પરકંઠ્યાણુમાં આત્મકંઠ્યાણુ જુએ છે એવા વિશિષ્ટભૂમિકાના સુસ મહાનુભાવને માટે ગીતાના નિષ્કામ-અનાસક્તભાવનો અર્થ વીતરાગભાવ થાય છે; અર્થાત્ એવો સત્જન ગીતાના-વીતરાગભાવે કર્મ કરવાના-ઉપદેશનું પાત્ર છે. રોટી માટે લોકડો ફાડનારને એ કામ વીતરાગભાવે (રોટીની ઈચ્છા નહિ રાખીને) કરવાનું ગીતા કહે કે ? એને તો એ એટલું જ કહે કે તારી કાર્યપ્રવૃત્તિ ન્યાયથી કર અને તેનું ફળ તને ન મળે તો અસ્વસ્થ થઈશ માં. “કર્મણ્યેવાધિકાર” સ્તો મા ફલેષુ કદાચન”.

મતલબ કે ગીતાના ‘નિષ્કામ’ થી ‘સમર્થ’ કામ (કામના) નો અભાવ અને ‘અનાસક્તિ’ થી-સમગ્ર આસક્તિનો અભાવ એ જ એક અર્થ લેવાનો નથી, ‘પશુ-કામનાનો’ થઈ આસક્તિનો, અભાવના અધિકારીની, યોગ્યતા અનુસાર, ઉપર જણાવ્યા મુજબ મર્યાદિતરૂપે અને વ્યાપકરૂપે [એમ અન્ને પ્રકારે] લેવાનો છે.

(૫)
ભગવાન્ની મૂર્તિ

— x —

ભગવાન્ના નામ દ્વારા ભગવત્સ્મરણ થાય છે, તેમ ભગવાન્ની મૂર્તિ કે તરળીર દ્વારા પણ ભગવત્સ્મરણ થાય છે. સામાન્યતા મૂર્તિ કે તરળીર નામથી પણ વધારે સ્મૃતિપ્રેરક થઈ શકે છે. જેમને પોતાને માટે મૂર્તિની ઉપયોગિતા ન લાગતી હોય તેમણે, જેમને ભગવત્સ્મરણ કે ભગવદ્ભક્તિમાં ભગવાન્ની મૂર્તિનો સહારો ઉપયોગી થતો કે લાગતો હોય તેમને તે સહારો સહર્ષ લેવા દેવો ભોધ્યા અને સારા હેતુ માટે લેવાતો એ સહારો પ્રથમ સ્વીકાર્ય માનવો ભોધ્યા. એ જ પ્રમાણે, જેઓ મૂર્તિના સહારા વગર ભગવદ્ભક્તિ કરી શકતા હોય કે કરી શકવાનું માનતા હોય અને એથી એ સહારો ન લેતા હોય તેમની ટીકામાં ન પડવું ભોધ્યા. પોતાના કથાયના ઉપશમનના લાભ માટે ભગવાન્ની મૂર્તિનો, સહારો લેનારા, ભગવાન્ની મૂર્તિનો સહારો ન લેવાના કારણે ખીજને નિન્દે કે ખીજઓ સાથે કથાયમાં બિતરે તો તેઓ પોતાનું ક્યેય ચૂકી જતા ગણાય. આમ કોઈ સાધનનું [ખાદ્ય સાધનનું] અવલંબન લેવા ન લેવાની સંકુચિત વાડાબન્દી સર્જવી કે પો

યોગ્ય ન ગણાય. મૂર્તિનો સહારો પોતાને માટે જરૂરી ન લાગતાં ન લેનારાઓએ પણ મનુષ્યસમૂહની-મૂર્તિનો સહારો લેવાની-રુચિને ખ્યાલમાં લઈને, તે રુચિને સંતોષવા માટે કદમાળુ-સાધનના હેતુએ બંધાયેલાં ઐતિહાસિક પવિત્ર દેવાલયો, જેઓ ઓક વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિનાં ધામ છે, તેમની તરફ સમ્માનવૃત્તિ રાખવી જોઈએ અને મહાત્મા પુરુષોનાં ચિત્ર, મૂર્તિ કે તસ્વીર તરફ જેમ સહજ સમ્માનવૃત્તિ હોય છે તેમ ભગવાનની મૂર્તિ તરફ સહજ સમ્માનવૃત્તિ તેમને હોવી જોઈએ.

હા, એટલું ખરું કે વીતરાગ ભગવાનની મૂર્તિમાં વીતરાગતાનો દેખાવ હોવો જોઈએ. રાગદેવરહિત, અહિંસા-સંયમ-તપ-ત્યાગના સફળોના પૂજું ઉત્કર્ષથી પ્રકાશિત એવા વીતરાગ ભગવાનની ધ્યાનસ્થ વીતરાગ યોગીની આકૃતિવાળી મૂર્તિમાં વીતરાગતા સાથે અશ્વંત થાય, વીતરાગ મુનિને ન ધાને એવો દેખાવ ન લાગવો જોઈએ.

વિ. સં. ૨૦૦૫

(૬)

વીતરાગદેવની પ્રાતેમા પર આભૂષણરચના ધટે ?

— x —

વીતરાગતાં એ આત્માની પૂર્ણ શુદ્ધિનું નામ છે. એ સિદ્ધ થતાં આત્મા પોતાના પૂર્ણ શુદ્ધ ચેતન સ્વરૂપે પ્રકાશમાન થાય છે. એ જ ભગવાન, એ જ દેવ. એની પ્રતિમાનું ધામ તે દેવાલય. ત્યાં આપણે જઈએ છીએ એ પરમાત્માની ભૌતિક મૂર્તિનાં દર્શન કરવા નહિ, પણ એ પવિત્ર મૂર્તિ દ્વારા એ પરમાત્માનાં માનસિક દર્શન કરવા, એની મહાન્ જીવનવિભૂતિની, એના મહામહિમશાલી ચરિતની ચિન્તાના-ભાવના કરવા જઈએ છીએ. એ મહામણુને મનરચણુ સામે પ્રકટ કરીને એના મહાન્ આત્મજીવન પર આપણે મુગ્ધ થઈએ અને આપણી નૈતિક, ધાર્મિક કે આધ્યાત્મિક અવસ્થા, હીનતા તરફ આપણો વિષાદ-ચેગ વિસ્ફુરિત થાય, તેમ જ એ હીનતાને નિરસ્ત કરી જીવનને ઊર્ધ્વગામી બનાવવાની ભાવના ઉત્તેજિત થાય એ માટે ત્યાં જઈએ છીએ. સત્ય-અહિંસા-સંયમ-મૈત્રીના પવિત્ર પાઠોના સંસ્કાર જમાવવા ત્યાં જઈએ છીએ. કામ-ક્રોધ-લોભના દોષોને નષ્ટ કરવા या તેમને મોળા પાડવા ત્યાં જઈએ છીએ.

“ અસિતગિરિસમં સ્યાત્ કજ્જલં સિન્ધુપાત્રે.

સુરતરુવરશાસ્ત્રા લેલિની પત્રમૂર્તી ।

લિસ્યતિ.યદિ.શૃદ્ધીત્વા શરદા સર્વકાલં.

તદાપિ તવ ગુણાનામીશ ! પારં ન યાતિ ॥ ”

વિશ્વદર્શી જીવનની તો પ્રતિભાઓ કરી બેસાડીએ છીએ. આ અહીંને ભગવાનનું સમથ જીવન ચિન્તન કરવા, ભાવના કરવા લાયક છે. અને એ પ્રકારના ચિન્તન માટે જ આપણે દેવાલય જઈએ છીએ. એમ કરીને આપણે આપણા જીવનનો ગુણવિકાર સાધવાનો છે. પણ ચિન્તન કરવા માટે ભગવાનના જીવનની તે તે અવસ્થાના દેખાવો મૂર્તિમાં જિભા કરવાના ન હોય. ગૃહસ્થાશ્રમ કે રાજાવસ્થાની ભાવના કરવા માટે જો ગૃહસ્થાશ્રમ કે રાજાપણાનો દેખાવ મૂર્તિ પર લવાતો હોય અને એને માટે જો મૂર્તિ પર ઘરેણાં-ઢાળીના ચઠાવાતા હોય તો તે હવે આટલું પાંચા પછી વાજળી નહિ કરે. ભગવાનના બાલજીવન કે કૌમારજીવનની ભાવના કરવા માટે જેમ તે તે જીવનનો દેખાવ (બાલકની એટલા વગેરે) મૂર્તિ પર નથી લાવતા, તેમ ગૃહસ્થાશ્રમ કે રાજાપણાની અવસ્થાના ચિન્તન માટે ગૃહસ્થાશ્રમ કે રાજાવસ્થાનો દેખાવ પણ મૂર્તિમાં લાવવાનો ન હોય. દેખાવ તો માત્ર એક જ અને તે વીતરાગની પ્રધાન્ત યોગી આકૃતિનો જ. એ સિવાય સાંસારિક ભોગવૈભવના દેખાવ, જે એની વીતરાગતાને અસંગત છે, એની ધ્યાનસ્થ સન્ત આકૃતિ પર ન ઘટી શકે. કાંચન અને કામિની એ બે સંસારનાં મહાન્ ઉત્કટ બન્ધન છે, એ બન્નેનો ત્યાગ કરી જેણે સંપૂર્ણ આધ્યાત્મિક યોગી જીવન પ્રાપ્ત કર્યું છે તેની ધ્યાનસ્થ વીતરાગ સન્તની આકૃતિવાળી મૂર્તિ પર કાંચનના અલંકારો સજાવી ગૃહસ્થાશ્રમનો દેખાવ લાવવો એ શું ઠીક ગણાય ?

ગૃહસ્થાશ્રમનો કે રાજાવસ્થાનો દેખાવ પણ એકલા કાંચનથી કેમ લાવી શકાય ? બીજાં પણ ઉપકરણો જોઈએ ને ! કાંચન

સાથે કામિની ન જોઈએ ? રામની પાસે સીતા, કૃષ્ણની પાસે રાધા, તેમ મહાવીરની પાસે ‘યશોદા’ મૂકે ! ઋષભદેવની પાસે ‘સુનન્દા-સુમંગળા’ મૂકે ! ત્યારે બરાબર ગૃહસ્થાશ્રમનો દેખાવ આવેને ! ઉફ ! કેટલી ગેરસમજ ! !

શ્રી રાગનું ચિહ્ન છે અને શસ્ત્ર-હથિયાર દેવનું ચિહ્ન છે, તો કાંચન કોઈનું ચિહ્ન ખરું કે નહિ ? સાદી સમજનો માણસ પણ સમજી શકે છે કે શ્રી રાગનું ચિહ્ન છે, તેમ કાંચન પણ રાગનું ચિહ્ન છે. કાંચન અને કામિની બન્ને રાગનાં ઉત્તમ ચિહ્નો છે. તેમાંથી જોઈને ‘સંપર્ક’, રાગને દુગાવી દઈ પરમ વીતરાગ દશાએ પહોંચેલા મહાપ્રભુની વીતરાગ અવસ્થાની મૂર્તિ પર ને ઘટી શકે.

સંસાર બાબો કાંચન-કામિનીના મોહગર્તમાં ખૂંચેલો છે, એ બંનેથી જે ઉપર જીઠે છે તે સન્ત છે, અને વીતરાગ મનુષ્ય ઉત્તમોત્તમ સન્ત છે, એમ છતાં એણે-એ મહાનું સન્તે પોતા ઉપરથી દૂર કરેલો એ “કચરો” પોછો એની મૂર્તિ પર લાદવો એ અજ્ઞાન ચેષ્ટા નથી ?

આ બાબત સંસ્થાપથી જોટલી પરિપૂર્ણ છે કે આની સામે દેવળ પુસ્તકોના કોરા અક્ષરોના સ્પર્શ અને શુષ્ક દેખાવો ધરવાનો કદાચ પ્રયત્ન થઈ શકે, બાકી આડું મુકાય એવું કોઈ તત્ત્વ જ નથી. રૂઢિપૂતની ચિરંમુદ લકીર મધ્યસ્થ વિચારણા કરતાં જો ખસી જાય તો આ પરમાર્થ તત્ત્વ તત્કાળ હૃદયમાં જિતરે તેવું છે.

દુઃખની વાત છે કે શાન્તિનાં ધામરૂપ દેવાલયો પ્રજાને અભયના પાઠ શીખવવા માટે યોજાયેલાં, તે આજે લક્ષ્મીના

ધનધનાટ કરતા ભંડારોથી સભય દશામાં મુકાઈ ગયાં છે અને
 લેવાઓની ચોક્કી નીચે રક્ષાઈ રહ્યાં છે. અભયનાં આ શિક્ષણાલયોને
 આમ સમાવહ સ્થિતિમાં મૂકવાં એ શું ડહાપણની વાત
 ગણાય ? વાણિયાશાહી સ્વભાવની વણિકૃત્તિ નીચે કચરાતું
 “દેવ-ધન” વેપારને ચક્રોળે પણ ચડે છે અને એકતું અનેકગણું
 કરવા ગમે તેવા અતુચિત રસ્તે પણ ધકેલાય છે. એ ધકાઈ
 પણ જાય છે અને અન્દર-અન્દર ભરખાઈ પણ જાય છે.
 પોતાના વેપાર-ધનના પોષવાની પુરી ધાનત પણ એને મળેથી
 લાભ ઉઠાવી જાય છે ! અવિવેક દશાના પંજમાં સપડાયલું એ
 “મંગળ ધન” સમાજવિકાસના સમ્યક્ ઉપયોગમાં આવતું
 ન હોઈ સમાજ તથા ધર્મનું તેજ વધવાને બદલે તેનો હાસ્યર્થ
 રહ્યો છે. દેવના અલંકારો અને દેવના ધનભંડારોના આકર્ષણથી
 દેવાલયમાં ચોરોને પણ પેસવાનો મૂળ અવકાશ મળે છે. અને
 “કતારગામ” જેવા સ્થળે દેરાસરની ચોક્કી કરતા લેવાને
 કંતલ કરીને પણ લૂંટારા દેવના ધન તરફ ખસે છે ! હાલ !
 દેવાલયની આ સ્થિતિ ! પોતાના જનમાલનું રક્ષણ કરવાની
 પણ જેમનામાં તાકાત નથી, જયમાં મુકાયેલાં પોતાનાં ઊરા-
 ઊકરાંની સંભાળ લેવાં જેટલી પણ જેમનામાં હિમ્મત નથી
 એવો ‘વણિકૃત્તિ’ કે સંભાળ દેરાસરોને ધનમાલથી ભરી દેવા
 પહેલાં પોતાની નિર્જળ હાલત પર જરા ધ્યાન ન આપે ?

[મુંબઈ સમાચારના તા. ૩-૧૦-૩૧ શનિવારના અંકમાં
 અને તા. ૮-૧૧-૩૧ ના ‘જૈન’ માં તથા ‘હિન્દુસ્તાન અને
 પ્રજામિત્ર’ માં પ્રકાશિત.]

(૭)

પ્રયુષણ અને સાહમિવચ્છલ

— X —

પ્રયુષણના દિવસો એ નૈનોના પવિત્રમાં પવિત્ર દિવસો છે. એ દિવસોમાં આત્મશુદ્ધિ કરવાનું કરમાન છે. બારે બારે મહીને એ સ્વર્ગીય ગંગા આપણી વચ્ચે આવી જીતે છે. એમાં સ્નાન કરી આત્મશુદ્ધિ મેળવવાની છે. એ ન કરાય તો એ “ગંગા”નું અપમાન થાય. વર્ષે વર્ષે એ ‘પર્વ-દેવ’ આપણી સામે આવીને ખડો થાય છે, અને, પરમાત્માનું આદર્શ જીવન શ્રવણ કરીને અને ધાર્મિક ક્રિયામાં પ્રવેશ કરીને આત્મમજાનું પ્રસાદન કરવાનો દિવ્ય સન્દેશ આપણને સુણાવી જાય છે. એ સન્દેશને આજ લગી આપણે કેટલો ગ્રીહ્યો છે? આપણે વિચારવું જોઈએ કે આપણા વિચારસન્દેશ અને વર્તન-સુવહારમાં આટઆટલાં પ્રયુષણોની કંઈ પણ દીપ્તિ પ્રવેશવા પામી છે કે? દિવસે દિવસે ઉત્તરવળ થવાને બદલે પ્રધુ કાળા તો નથી થતા જતા ને? એક ઇચ આગળ વધવાને બદલે પંદર હાથ પાછળ તો નથી જસતા જતા ને? આટઆટલાં પ્રયુષણો વિતાવવા છતાં આપણું અધઃપતન (અનાચરણ) ન અટકે એ

શું ? કંઈ વિચાર આવે છે ? સમજી રાખો કે પચુંપણ પર્વતું મું
આરાધન ચિત્તશુદ્ધિ સંપાદન કરવામાં છે. એ વગર કોઃ
પૂમધામથી તો કોનો દહાડો વળ્યો છે ? ગાડરિયાપ્રવાહે તે
અનેક પચુંપણો વિતાવ્યાં, પણ હવે સમજીએએ જાણત થા
વિવેકપુરસ્સર પચુંપણુ જિજ્ઞવવાં જોઈએ. તમે સ્વયં સમજ
શકો છો કે આજે જૈન સમાજનું બાહ્ય અને આંતર સ્વરૂપ
કેવી વિદ્યુત દશામાં આવી ગયું છે. પૂજા-પ્રભાવનાઓ અને
સામાયિક-પ્રતિક્રમણો કરવા છતાંય વેર-ઝેરની અને ઝઘડાની
દહાઈ ઠંડી ન પડે અને શાહુમિવચ્છલ કરવા છતાં જનતાનું
હારિદ્રય ન ફીટે તો પછી તેની કેટલી કિંમત ? આ બધું
ઠંડે પેટે વિચારવાનું છે. બીજી કોમો બ્યારે આજે સંગઠન કરી
અનુકૂળ સાધનોનો લાભ લઈ પોતાની ઉન્નતિ સાધતી જાય છે,
ત્યારે આજે જૈન કોમ કેવી કમનસીબ છે કે જે ઉન્નતિનો
શહ લેવા તૈયાર થતી નથી.

‘પચુંપણા’ શબ્દનો અર્થ ધ્યાનમાં લઈએ. ‘પચુંપણા’
એટલે આત્માના શુદ્ધ ભાવમાં વિહરવું. એ દિવસોમાં કોઈની
સાથે કલહ-કંકાસ ન કરીએ. કોઈનું યુક્ત ન ચિન્તયીએ. કોઈ
પર-દેષ કે શાપ ન કરીએ. કોઈ ગાળો આપે તો શાન્તિ
રાખીએ. ઉપશમવું અને ઉપશમાવવું, ખમવું અને ખમાવવું
એ જિનશાસનનો-ભાગવત ધર્મનો સાર છે. જે ઉપશમે છે,
ખમે-ખમાવે ॥ તે આરાધક છે, જે તેમ નથી કરતો તે
વિરાધક છે એમ શ્રીભગવાન દર્શાવે છે. ‘પચુંપણા’ શબ્દનું
સાચું શાબ્દિક મૂળ છે “પજ્ઞોસવણા”, જેનું સંસ્કૃત રૂપ છે
‘પચુંપજ્ઞમના.’ એટલે કે ક્રોધ, લોભ આદિ કપાય-દોષોનું

ઉપશમન. પર્યુષણના શુભ દિવસોમાં આ ઉપશમન આપણે સાધવાનું છે.

એ દિવસોમાં મનસા, વચસા, કર્મણા અહિંસક બનેવાનો અભ્યાસ કરીએ. પોતે અહિંસક ન થાય, ત્યાં સુધી પ્રીતને દેવી રીતે અહિંસક બનાવી શકાય ? વિચારમાત્રમાંથી બેધારે હિંસા નીકળી નાંધે; ત્યારે ખરી અહિંસક હયા પ્રાપ્ત થાય. અહિંસાનું વિધિરૂપ ‘મૈત્રી;’ એને ક્રિયાત્મક બનાવીએ.

‘તપસ્યા’ પણ ગળત પ્રમાણે કરીએ. તપસ્યા કરી પોતાની “વાહ વાહ”ની લાલસા સેવવામાં એ તપસ્યાનું ફળ “વાહ વાહ” માં જ પૂરું થઈ જાય છે. ઉપરાંત, દુષ્કર્મોનેથી પાપનાં ખાતાં બંધાય એ નોંખાં આજોટી-આજોટીને કે રખડી-ભંટકીને દિવસ પૂરા કરવા અથવા ગામગણાટા હાંકીને-કે રમત-ગમત-તમાશામાં વળત ગાળવો એ તપસ્યા ન કહેવાય. ઉપવાસ એ છે કે જેમાં વિષયો, કષાયો અને આહારનો ત્યાગ કરાય. દેખાદેખી, માનપૂજના મોહો તપસ્યા ઘણી થાય છે. લીટે લીટે ટેવાઈ ગયેલી અજ્ઞાનહયા પણ તપસ્યા કરાવે છે. આવી તપસ્યા કેવળ લંઘનરૂપ હોય છે. એમાં શુદ્ધિનું તત્ત્વ ભાગ્યે જ હોય.

હવે ‘સાહમિવચ્છલ’ વિષે વિચારો. હર્થાનું ‘સાહમિય’ એટલે સાધર્મિક એક રીતે નૈનપરમ્પરાવાળા સાધર્મિક છે, બીજી રીતે મનુષ્યમાત્ર સાધર્મિક છે અને ત્રીજી રીતે પ્રાણી-માત્ર સાધર્મિક છે. જેમનો ધર્મ સમાન તે સાધર્મિક. અહિંસા, સત્યનો ધર્મ મનુષ્યમાત્રને સમ્મત છે, એટલે એ દૃષ્ટિએ મનુષ્ય-માત્ર સાધર્મિક છે. આત્માનો સંવિદ્યાનન્દ ધર્મ પ્રાણીમાત્રમાં

સ્વરૂપતઃ મોજૂદ છે, એટલે એ હિસાબે સૂક્ષ્મ-સ્વરૂપ. બધાય
 જીવે. [પ્રાણીમાત્ર] સાધર્મિક છે. ‘વાત્સલ્ય’ એટલે તેમનું
 બહુ કરવાની ઉત્તમવળ લાગણી.

વસ્તુતઃ સાહમિવચ્છલ કરવાની કંઈ એક પ્રણાલી નથી.
 જે રીતે સામાજિક ઉત્કર્ષ સધાય અને લાગવત શાસનની
 ઉત્પત્તિ થાય તેવું સાહમિવચ્છલ કરવું ભેદજે. તપોમય મા
 સંમમમય યજુર્વણ સાથે જન્મજીવારનો મેળ જ બેસતો નથી.
 ગરીબોનું દારિદ્ર્ય-દુઃખ એક કે બે વખતના જન્મજીવી નહિ
 ફીટે, પણ તેમને સહાયતા એવી કરવાની હોય કે તેઓ
 પોતાના નિર્વાહ-માર્ગ પર ચડી જઈ શકે. સમાજની વ્યાવ-
 હારિક જીવનયાત્રાનો પ્રશ્ન જ્યારે હલ થઈ શકે ત્યારે જ ધર્મ-
 પ્રચારનો માર્ગ સરળ થઈ શકે. “મૂલે મજન ન હોય ગોપાલ !
 યદ્દ હો અપની કંઠી-માલ્ય ।” ગરીબોને આપો, બધામાં ન
 બરો-“દરિદ્રાન્ મર કૌન્તેય ! મા પ્રયચ્છેશ્વરે ધનમ્ ।”

આજના જન્મજીવારોમાં કેટલી બધી હાડમારી, રસાકસી
 અને અન્ધાધુધી ચાલે છે ! મલિનતા, ગન્ધકી અને એઠવાડની
 તો ત્યાં વાત જ શી કરવી ! એટલો બધો એઠવાડ પથરાય અને
 ફેંકાય કે જેમાં અસંખ્ય કીડાઓ ખદખદતા હોય ! આવા
 જન્મજીવારને ધાર્મિક જન્મજીવાર કોણ કહે ! આવાં જન્મજીવારો પાછળ
 કેટલી ધનરાશિ વેડફાતી હશે ! પ્રીતિબોજન જરૂર કરીએ
 પણ વ્યવસ્થાસર અને સ્વચ્છતાસર.

ખડું સાહમિવચ્છલ ઉદ્યોગમન્દિરો, વિદ્યાલયો, ઔષધાલયો,
 ચિકિત્સાલયો, સહાયકક્ષેત્રો, વનિતામન્દિરો જેવી સંસ્થાઓ

સારા પ્રમાણમાં જોલીને સમાજનો ઉત્કર્ષ વધારવામાં અને ધર્મના પવિત્ર સિદ્ધાન્તોનાં વિવેચન આધુનિક પદ્ધતિએ જગતની સામે રજૂ કરવામાં અને પ્રાચીન સાહિત્યના મહામૂલા અન્થોને મુયોગ્ય પદ્ધતિએ પ્રકાશિત કરવામાં સમાયું છે, આવાં ક્ષેત્રોમાં સમાજનો ધનરાશિ જ્યારે ઉચિત પ્રમાણમાં વહેશે, ત્યારે જ જૈનશાસનનો ઉદ્ધોત થશે.

વિ. સં. ૧૯૮૧



અહિંસાનો અભ્યાસી હયાની નાની સરખી વાતને પણ ખનતાં લગી જતી ન કરે. તેના મનોમન્દિરની અન્દર અહિંસાનું ભાવનાનો ઉપયોગ સદા ભગદુક હોઈ, સામાન્ય અને મામૂલ આચરણમાં પણ-ખાવાપીવાની ખાખતમાં પણ તેનું વર્તન પ્રવર્તન દયાદિપ્ત જ હોય.

કન્દમૂળ કે લીલોતરીના ત્યાગ વિષેનો ઉપદેશ જીનોમ સામાન્ય રીતે ઠીક ઠીક પ્રચારિત થયે ગણાય. વાત માત્ર એટલી જ યાદ રાખવાની હોય કે પ્રવૃત્તિમાત્રમાં વિવેકના અધ્યક્ષપણાનું ખડું જરૂર છે. વિવેકની ગેરહાજરીમાં ઘણી વખત ધમ્મ ગણાતું કાર્ય પણ અધર્મ રૂપને ધારણ કરી જાય છે. સ્પષ્ટ છે પ્રભુલક્ષિતમાં દીપ-પૂપ-પુષ્પાદિ ઉપચારોને અંગે જો વિવેકનું ખામી હોય તો શું થઈ પડે. ~~અધર્મ~~ ધર્મ પણ કર્મજન્ય રૂપે સાના માટે વધારા

કર્મ

અને

ખઢલે પ્રભુભક્તિનું લંજન થાય. પ્રભુભક્તિમાં જેમ જમણાને (યતનાને), સાવધાનીને, વિવેકને ઉપયોગ રાખવાનું ફરમાન છે, તેમ ફરેક કાર્યમાં વિવેકદષ્ટિ રાખવાની જરૂર છે. ત્યારે જ ઠઠ્યાણુલાભ થાય.

વિચાર કરતાં જણાય છે કે લીલોતરીના ત્યાગમાં બે ઉદ્દેશો રહેલા છે. એક અહિંસાલાવને પોષવાનો અને બીજો રસોન્નિવ્રથ પર કાબૂ મેળવવાનો. આ ઉદ્દેશો મહત્ત્વના છે. પરંતુ જ્યારે લીલોતરી સૂકવીને બરી રાખવામાં આવે છે ત્યારે એ ઉદ્દેશો પર પડદો પડી જાય છે. તિથિએ કે વગર તિથિએ લીલોતરી ખરીદી લાવી, તેના કકડા કરી મુકવણી કરાય અને પછી તિથિએ લીલોતરીને ખઢલે તેને આરોગીને હયાધમનું પુણ્ય મળ્યું માનવામાં આવે તો એ ચોખ્ખું લોણપણ નહિ તો બીજું શું ગણાય ? ગૃહસ્થના ઘરમાં મહેમાન-પરોણા ખાતર કે પોતાને સારુ જેમ બીજી અનેક ચીજો વસાવવાની જરૂર પડે છે, તેમ મુકવણી પણ રાખવી પડે એ સમજી શકાય તેવી બીના છે, પણ સવાલ માત્ર એટલો જ છે કે એમ કરી લીલોતરીને ખઢલે તેને વાપરવામાં કંઈ ધર્મ કે પુણ્યલાભને અવકાશ છે કે કેમ ?

મુકવણી બનાવી તિથિએ ખાનાર પોતાની આન્તર દશા તપાસે તો તેને જણાયા વગર ન રહે કે લીલોતરીનો રસ તેને એટલો દાઢે વળગેલો છે કે તિથિએ પણ તે રસને અમુક ફેરફાર સાથે આરોગવામાં તેનું મન લોભાયલું રહે છે. આ જ રસવૃત્તિનું એ પરિણામ છે કે તે ભવિષ્યને માટે એકી સાથે મોટા જથ્થામાં લીલોતરી સૂકવી નાંખી મુકવણી બનાવે છે.

આમે સુકવણી કરવામાં, આરોગવામાં દયાપરિણામ કે પ્રવૃત્તિ નિર્મલ છે ક્યાં સમાયો છે એ કોઈ બિતાવી આપશે કે ?

લીલવણી ખાનાર અને લીલવણીને સુકવી ખાનાર માણસમાં શું તફાવત છે કે એક, બીજાના કરતાં દયાની દૃષ્ટિએ કે પુણ્યની દૃષ્ટિએ સારો ગણાય ? વનસ્પતિની વિરાધના કરવામાં એ બંને સરખા છે. તિથિએ લીલવણી ખાનાર નેટલો વનસ્પતિવિરાધક છે, તેટલો જ વિરાધક, લીલવણીની સુકવણી કરી મેંદીને તિથિએ તે આરોગનાર માણસ પણ છે. તિથિએ લીલોતરીને થાગી સુકવણી ખાનાર પોતે તિથિનું આરાધન કર્યું એમ સમજે છે પણ એ તેનો પ્રમ છે. તિથિએ ઘર-મકાન અને રગોઈ-પાણી-અગ્નિ વગેરેના આરંભ-સમારંભો થકી રહે, તિથિએ વનસ્પતિ સમારંભમાં, સુકવવામાં આવે અને તિથિએ લીલું-સૂકું બંનેને સંધવામાં અગ્નિકાયાદિનો સરખો આરંભ થાય તે માટે કાન ન ચંમેકે, અને એક માત્ર ભાણીમાં પડે ત્યારે જ સુકવણી કરતાં લીલવણી તરફ દોષદૃષ્ટિ અબકી જાઉં એ કેવું નવાઈ જેવું ! આ એક રૂઢ પંડી ગયેલા સંસ્કાર જ તો !

ઘર-મકાન અને વેપારધન્ધા વગેરે સંબંધી સતત આવ રહેતી દુર્ગલાભીય સર્વકાર્યવિરાધક આરંભ-સમારંભની નોનાવિ પ્રવૃત્તિઓમાં લીલોતરીના આહાર સંબંધી સ્વલ્પ પ્રવૃત્તિ ક્યાંય ગરકાવ થઈ જાય છે, છતાં તેને અંધટિત માંડું રૂપ આપી લાટબન્ધ વનસ્પતિને એકી સાથે વિરાધવાની, સુકવવાની અને ભરી સંખવોની પ્રથાને દયાપાંખક તરીકે પોષી એ જાણનાર બુદ્ધિશ્રમ છે.

લીલાતરીને ચંપારી, સુકવી, ભરી રાખીને છંદવ-ફાંતુઓનું
અધિકરણ-શરૂ " બનાવનાર, તેની પાછળ મોઢ-મૂંઢોને
પાપનાર અને પછી તિથિએ લીલાતરીને બદલે તેના ઉપયોગે
સ્વામાં ઔચિત્ય માનનારના કરતાં તિથિએ અપૂરતી તાલ
લીલાતરી લાવીને ઉપયોગ કરનાર ઝાઝા દોષી છે એ થોડા
પણ વિચાર કરતાં સમજી શકાય તેવું છે. ખાવું તો છે જ, પછી
સહજ પ્રાપ્તને મૂકી એને મુકવણીના રૂપમાં ફેરવવાના બખેડામાં
(ધર્મબુદ્ધિએ) પડવું એ " દ્રાવિડ પ્રાણાયામ " નીવું નથી
લાગતું ?

બવહાડ દષ્ટિએ જોઇ શકાય છે કે એક લીલાતરીભોજન
રોજ પાશેર લીલાતરી બજારમાંથી લાવી આરોગે છે અને
ખીજે, જે સુકવણીમિથ છે, તેને પંજ રોજ તેટલી જ (પાશેર)
સુકવણીની ઠરકોર રહે છે. હવે, આ રીતે એક મંદીનાંમાં
એ બંનેમાં લીલાતરીનો વંધારે વિરોધક કોણ સિદ્ધ થાય ?
લીલાતરીભક્ષકથી મંદીનાંમાં જા શેરની વિરોધના થશે, અંધારે
સુકવણીભક્ષકથી તેથી પ્રાપ્ત થયું-આર ગણી લીલાતરીની વિરોધના
થશે ત્યારે તેના મોઢામાં જા શેર પડશે. ખંડુ કે નહિ ? ત્યારે
વધુ વિરોધક કોણ ? સુકવણીભક્ષક જ કે !

સમાજની મનોદશા તો આજે એવી બની ગયેલી જોવાય
છે કે વેપાર-ધન્યામાં હઠહઠતાં બહાણાં હાંકનાર તરફ પ્રાય
એટલી ધૃષ્ટા નહિ છૂટે, કે જેટલી, તિથિએ લીલાતરી કે
બટાટા-ડુંગળી ખાનાર તરફ છૂટે. ધર્મશુરુઓની નજર
પણ ઘણે ભાગે લીલાતરી કે કન્દમૂળ છોડાવવા તરફ પહેલી
ભાય છે. જેટલી કાળજી લોકોને કન્દમૂળ વગેરે છોડાવવા

તરફ તેઓ ધરાવે છે તેટલી જો સત્ય-સદાચારના પ્રચાર બધી ધરાવતા થાય તો જનસમાજ પર તેમનો કેવો મોટો ઉપકાર જિતરે !

જો ખૂબ ચાહ શખણું જોઈએ કે કન્દમૂળ ખાનાર માણસ પણ જો પ્રામાણિક અને સદાચરણી છે તો તેનું સ્થાન તે માણસથી ઘણું જીંચું છે કે જે એક બાબુ કન્દમૂળનો ત્યાગ કરવા છતાં બીજી બાબુ અપ્રામાણિક અને બુદ્ધા વેપારધન્ય થતાવે છે.

બાકી જો તો સ્પષ્ટ જ છે કે નોટલો સંયમ કેળવાય નોટલો ત્યાગ ખિલવાય એટલું વિશેષ કહ્યાણુ છે.

અહીં આપણે જો અવશ્ય ખ્યાલમાં લઈએ કે સીલોતરી-કન્દમૂળના ત્યાગનો પ્રકાશ સત્ય-સદાચારના સૂચક સરખા પ્રકાશ આગળ પહોંત સરખો છે. આપણે જો પણ સમજા જોઈએ કે એકેન્દ્રિયો-સ્થાવરોના લોગોપલોગની ખુબ પ્રકૃતિએ આંકેલી મર્યાદા છે. જો લોગોપલોગ કુદરતી-સ્વાભાવિક Natural લોગોપલોગ છે. હા, એમાં સમુચિત સંયમન અને વિવેકની જરૂર પડી જ. જો સ્થાવરોથી આગળ જવું સખત નિષિદ્ધ છે.

વિ. સં. ૧૯૮૫



ક્રિયાકાંડના ઝઘડા શાને ?

— X —

સમાજ અને શાસનની ઉન્નતિ માટે તમામ ગરુડવાળાઓ-
 ફિરકાવાળાઓએ ક્રિયાકાંડના ઝઘડાઓ મેલી હાથ એકસંધી
 કરવાની સખત જરૂર છે. ઓ ! ગરુડમતવાસીઓ ! ઓ !
 ફિરકાખન્દો ! જરા સમજી જાઓ કે તમારી અન્દરઅન્દરની
 લડાઈમાં પરમાત્મા મહાવીરના શાસનની કેટલી દુર્દશા થઈ
 રહી છે. પ્રભુના શાસન પ્રત્યે તમને જો સાચો રાગ હોય, તે
 જિનેન્દ્ર ભગવાનના શાસનની વિજયપતાકા ફરકતી જોવાને
 તમારાં અન્તાઃકરણ ઉત્સુક હોય તો ક્રિયાભેદનો દુર્મોહ મૂંઝી
 હાથ બધાય એક પ્રેમની રસ્તીમાં બદલ થઈ જાઓ. બધા ભેગા
 મળી એક પદ્ધતિની ધર્મક્રિયા સાથે કરે એ સામાજિક સંગઠન-
 ને માટે બહુ અગત્યનું છે, છતાં પૂર્વગ્રહવશાત્ એમ ન
 બની શકે તો પોતપોતાને રુચે તે ક્રિયા કરે, પણ બીજા-
 ઓની ક્રિયાઓને વગોવો ના. ક્રિયાભેદને વધારે પડતું મહત્ત્વ
 આપી ખેંચતાણુ કરવી અને વિરોધ વધારવો એ અબ્બલ
 દરજ્જાની ભેવફૂફી સિવાય બીજું કશું નથી. કોરી ક્રિયા મોક્ષ
 નથી લઈ જનારી, પણ ક્રિયાગત પ્રથમભાવ જ. મોક્ષનું ઉપા-

દાન છે. જરા ધ્યાન આપો ! એક જ સાધ્યને પહોંચી વળતા
 માટે શું એક જ સાધન હોય છે કે ? એક જ સાધ્ય જુદા
 જુદા સાધનદ્વારા નથી સિદ્ધ થઈ શકતું કે ? એક જ સ્થળે
 પહોંચવાના રસ્તા જુદા જુદા નથી હોતા ? ક્રિયા તો એક
 બ્રાહ્મ અંગ છે, તેમાં પૂર્ણ એકરૂપતા હોઈ શકે જ નહિ. જરા
 જોડા બિતરી વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ માલૂમ પડશે કે ક્રિયામાર્ગ
 હ્રમેશાં વિવિધતાવાળો જ હોય છે; અને એ ઈરેક માર્ગે મુમુક્ષુ
 ને પોતાના આન્તર જીવનને કેળવી બહે તો આત્મકલ્યાણના
 શિખર પર પહોંચી શકે છે. કોઈ ફિરકાએ એ સાંજગડમાં બિતરડું
 જ ન જોઈએ કે કંઈ ક્રિયાપદ્ધતિ બ્રેષ છે અને કંઈ નિકૃષ્ટ છે.
 'ક્રિયાઓ તો બધીયં સારી છે, ને એમાં પોતાનો આત્મા પરોવાતો
 હોય તો, અન્યથા શુદ્ધ ક્રિયાથી તો કોઈનું પણ કલ્યાણ થયું
 નથી, થઈ શકતું નથી.' મોક્ષનો ઇબરો અમુક ગચ્છ કે ફિરકાને જ
 મળ્યો છે એ માન્યતા બૂલભરતી છે. ક્રિયા જેવી બાબત 'માંડે
 બધડા કરવા એ તો મને 'બહુ જ મૂળોઈલરહું' લાગે છે.
 'ક્રિયાબિજ્ઞતાંએ બિજ્ઞતા ગણાવી જ ન જોઈએ. ક્રિયાબિજ્ઞતાથી
 'બિજ્ઞતા આવવી જ ન જોઈએ. એક ઘરની અન્દરના માણસો
 ખાંડની ચીજો બિજ્ઞબિજ્ઞ ગ્રહણ કરવા છતાં તે બધામાં એકીભાવ
 બન્યો રહે છે, તેમ ક્રિયાની 'બિજ્ઞબિજ્ઞ' રીતો ગ્રહણ કરવા છતાં
 'બધા વગોમાં એકીભાવ બન્યો રહેવો જોઈએ. તમે જુઓ કે
 કોઈ ધાતુના વાસણમાં ખાય છે તો કોઈ માટીના બાજનમાં,
 કોઈ કોચની રકાળીમાં ખાય છે તો કોઈ પત્રાવળીમાં, કોઈ
 કોઈના પાત્રમાં ખાય છે તો કોઈ તુંબડામાં, અને કોઈ તો
 'વળી'એ બેધામાંના કોઈનો ઉપયોગ ન કરતાં પોતાના હાથ
 પર જ લઈને ખાય છે. આમ જુદા જુદા ઉપકરણથી અને

જુદું જુદું ખાણું લેવામાં કોઈ તકરાર લેતું નથી અને એ રીતે એ દરેકનું હુધાશાન્તિનું કામ સધાય છે, તેમ ક્રિયાભેદને અંગે કે તત્સમ્બન્ધી ઉપકરણભેદને અંગે તકરાર કરવાની ન હોય. જુદી જુદી ક્રિયાથી કે જુદા જુદા ઉપકરણથી પણ અન્તરાત્મા એ સાધ્ય હોય તો આત્મભાવની પુષ્ટિનું કામ સધાય, અને એ અન્તઃકરણ 'મુપુષ્ત' હોય, મત્ત-પ્રમત્ત-ઉન્મત્ત હોય તો કોઈ પણ ક્રિયા કે ઉપકરણ વ્યર્થ જ નાય. જુદા જુદા વર્ગોની જે જે જુદી જુદી ક્રિયાપદ્ધતિઓ છે તે પૈકી એક પણ 'ક્રિયા' વગર જ્યારે અનેકો મોક્ષને પામ્યા છે તો પછી ક્રિયાવિશેષ માટે આટલો આશંક કેમ? ક્રિયા કરતાં સમતા મોટી છે. ક્રિયારહિત પણ સમતા કલ્યાણકારક થાય, પણ 'સમતાવિહીન ક્રિયા તો નિષ્ફલ છે. કોઈ પણ ક્રિયામાર્ગે સમભાવ થા ઉપશમભાવ સાધવાનો છે, અન્યથા સ્વસમ્પ્રદાયની માનેશ્વી ક્રિયાનું સમ્પૂર્ણ અનુષ્ઠાન પણ કપાયયુક્ત હોય તો નિષ્ફલ છે, નિષ્ફલ જ નહિ, દુર્ગતિકારક નીવડે છે. ક્રિયાનો મુદ્દો માત્ર એટલો જ છે કે તેમાં પરમાત્માનું સ્મરણ હોય અને પવિત્ર પ્રાર્થના હોય; આત્મકલ્યાણચિન્તન હોય અને પોતાનાં દુષ્કૃત્યોની ગહાં થા આલોચના હોય. આ મુદ્દા જરાબર હોય તો ગમે તે પ્રકારની-ગમે તેવી વિધિવાળી-ગમે તેવી યોજનાવાળી પણ ક્રિયા શ્રેયસ્કર છે, એમાં કોઈએ જરા પણ શંકા લાવવા જેવું નથી. તાત્ત્વિક રહસ્ય આપણે સમજી લઈએ કે ક્રિયાની શ્રેયસ્કરતા તેના પોતાનામાં નથી, પણ તેની પાછળના ઉપશમભાવમાં છે. આ એ સમજી જવાય તો ક્રિયાવિષયક સંકુચિત ભાવ દૂર થતાં વાર ન લાગે.

જે સમયે દુનિયાના ધર્મનેતાઓ નવા નવા વાડા બાંધવામાં અને પોતપોતાના વાડાઓને પોષવામાં મંથનૂલ હતા, ત્યારે ભગવાન મહાવીરે વાડાબંધીને તોડવામાં પોતાની મહાન શક્તિ લગાવી હતી. મહાવીરે જગતને સામ્યયોગનો પાઠ શીખવતાં જોખું સમજાવ્યું છે કે મોક્ષ કોઈ “વાડા” માં નથી. ‘સ્વેતામ્બર’ થઈ જાય કે ‘દિગમ્બર’ થઈ જાય એથી કંઈ મોક્ષ નથી. શાસ્ત્રોનાં શાસ્ત્રો પી જાય અને મતપુષ્ટિમાં પોતાનો સઘળો તર્કવાદ ખપાવી દે એથી મોક્ષ નથી. નમ્ર થયેથી મોક્ષ નથી; તેમ કપડાં પહેરેથી મોક્ષ નથી. સફેદ વસ્ત્રમાં મોક્ષ નથી, તેમ રંગીન વેષમાં મોક્ષ નથી.

તેન દિલ્લો આ અવાજ શું જતાવે છે ? નથી મોક્ષ “શ્રાધ્ધ” માં કે નથી “પાંચમ” માં અને નથી એવી કોઈ બાંધ ક્રિયાપ્રણાલિકામાં.

ત્યારે મોક્ષ શેમાં છે ?

આનો જવાબ ભગવાનનું આગમ બહુ સરસ આપે છે. ભગવાનનાં સકળ આગમોનો એક જ સાર છે કે કપાયોથી—ક્રોધ, લોભ આદિ દોષોથી મુક્તિ મેળવવામાં જ મુક્તિ છે. આ એક જ મોક્ષની વાટ છે. ક્રિયાઓ આને સારુ જ છે. જે ક્રિયાથી કપાયહનનનું કામ સધાય તે ક્રિયા મોટી, અને જેનાથી તે ન સધાય તે જોટી. જે જે ધાર્મિક ક્રિયાઓ ચોખ્ખેલી છે તે બધી મનના રોગો—ચિત્તના કાષાયિક દોષોને દૂર કરવાના હેતુએ ચોખ્ખેલી છે. કોઈ બાંધ ક્રિયા પર ની “મહોરછાપ” નથી લાગી. ક્રિયામાં માનગ્રિહ

ક્રિયાનું જ પ્રાધાન્ય છે, શારીરિક ક્રિયા તો એક જોખું છે, એમાં હવરૂપે તો માનસિક ક્રિયા જ છે. માનસિક ક્રિયાની શુભાશુભતામાં જ ક્રિયાનું શુભાશુભપણું છે. આ બાબત સમજી જવાય તો ગરુડો અને ફિરકાઓના ક્રિયાવાદસંબંધી ઝઘડા આપોઆપ ઠંડા પડી જાય, એમાં મુદ્દલ શક નથી. ચાહે તે ક્રિયા કરતી વખતે જો માનસિક ક્રિયા ઉત્તમવત્ર હોય તો તે ક્રિયા જરૂર કલ્યાણકારક છે, અન્યથા તે ક્રિયા કેળાવમાં ભલે 'ધર્માનુધાન' હોય પણ તેથી આત્માને લાભ સધાતો નથી.

સુક્તિસાધનનું કે કલ્યાણસાધનનું માપ આંતરિક ક્રિયાની ઉત્તમવલતા પર જ અંકાય છે. આંતરિક હવન પ્રમત્ત, સુપુત્ર કે કલુષિત હોય તો માણસ 'સામાયિક' માં હોતાં પણ નરકનો માર્ગ તૈયાર કરે. 'પ્રસન્નચન્દ્ર' નું ઉદાહરણ રૂપ છે. તેનું પ્રયત્ન પણ 'સામાયિક' તેને નરકમાં ધકેલવા તૈયાર થઈ ગયું હતું !

ક્રિયામાર્ગ તો પ્રારંભિક માર્ગ છે, શરૂઆતની ભૂમિકા છે. એમાંથી વિકાસ મેળવી આગળ જ્ઞાનયોગમાં જવાનું છે. ક્રિયા-માર્ગમાંથી જ્ઞાનયોગમાં ગયા સિવાય મોક્ષ છે જ નહિ. ઉચ્ચ દશામાં આવતાં વિહિત ક્રિયામાર્ગ છૂટી જાય છે. આ ઉપરથી ક્રિયામાર્ગનું સ્થાન અને મહત્ત્વ કેટલું છે એ સુઝાને સમજવું અઘરું નથી. ક્રિયાનું સ્થાન એક માત્ર ચિત્તશુદ્ધિના અભ્યાસના સાધન તરીકે છે. તો પછી ક્રિયાભેદને કારણે નોખા નોખા વાડા કેમ હોવા ભેદજો ? ગરુડો, સંઘાડાઓ અને ફિરકાઓની તકરારો કેમ હોવી ભેદજો ? આ વસ્તુ ધ્યાન પર લેતાં મૂર્તિવાદ, પૂજાવિધિ અને કર્મકાંડના ઝઘડા દૂર જ થઈ

જે સમયે દુનિયાના ધર્મનેતાઓ નવા નવાં વાઠા બાંધવામાં
 અને પોતપોતાના વાઠાઓને પોષવામાં મશગૂલ હતા, ત્યારે
 ભગવાન મહાવીરે વાઠાબંદીને તોડવામાં પોતાની મહાન
 શક્તિ લગાવી હતી. મહાવીરે જગતને સામ્યયોગનો પાઠ
 શીખવતાં ચોખ્ખું સમજાવ્યું છે કે મોક્ષ કોઈ “વાઠા” માં
 નથી. ‘પ્રવેતાચર’ થઈ જાય કે ‘દિગંચર’ થઈ જાય એથી
 કંઈ મોક્ષ નથી. શાસ્ત્રોનાં શાસ્ત્રો પી જાય અને મતપુષ્ટિમાં
 પોતાનો સઘળો તર્કવાદ ખપાવી દે એથી મોક્ષ નથી. નગ્ન
 થયેથી મોક્ષ નથી, તેમ કપડાં પહેરેથી મોક્ષ નથી. સર્વે
 વસ્ત્રમાં મોક્ષ નથી, તેમ રંગીન વેષમાં મોક્ષ નથી.

તેનું દૃષ્ટિનો આ અવાજ શું બતાવે છે ? નથી મોક્ષ
 “ચોથ” માં કે નથી “પાંચમ” માં અને નથી એવી કોઈ
 બાહ્ય ક્રિયાપણાવિકામાં.

ત્યારે મોક્ષ શેમાં છે ?

આનો જવાબ ભગવાનનું આગમ બહુ સરસ આપે છે.
 ભગવાનનાં સકળ આગમોનો એક જ સાર છે કે કપાયોથી-
 ક્રોધ, લોભ આદિ દોષોથી સુક્તિ મેળવવામાં જ સુક્તિ
 છે. આ એક જ મોક્ષની વાટ છે. ક્રિયાઓ આને સારુ જ છે,
 જે ક્રિયાથી કપાયહનનનું કામ સધાય તે ક્રિયા મોટી, અને
 જેનાથી તે ન સધાય તે જોટી. જે જે ધાર્મિક ક્રિયાઓ
 યોગ્યેલી છે તે બધી મનના રોગો-ચિત્તના કાષાયિક દોષોને
 દૂર કરવાના હેતુએ યોગ્યેલી છે. કોઈ બાહ્ય ક્રિયા પર
 કિત્તી “મહોરછાપ” નથી લાગી. ક્રિયામાં માનસિક

ક્રિયાનું જ પ્રાધાન્ય છે, શારીરિક ક્રિયા તો એક જોખું છે, એમાં હવરૂપે તો માનસિક ક્રિયા જ છે. માનસિક ક્રિયાની શુભાશુભતામાં જ ક્રિયાનું શુભાશુભપણું છે. આ બાબત સમજી જવાય તો ગચ્છો અને ફિરકાઓની ક્રિયાવાદસંબંધી ઝગડા ઓપીઆપ હંડા પેડી જાય, એમાં મુદ્દલ શક નથી. ચાહે તે ક્રિયા કરતી વખતે જો માનસિક ક્રિયા ઉત્કલ્પણ હોય તો તે ક્રિયા જરૂર કલ્યાણકારક છે, અન્યથા તે ક્રિયા દેખાવમાં બલે 'ધર્માનુષ્ઠાન' હોય પણ તેથી આત્માને લાભ સધાતો નથી.

મુક્તિસાધનનું કે કલ્યાણસાધનનું માપ આંતરિક ક્રિયાની ઉત્કલ્પતા પર જ અંકાય છે. આંતરિક હૃદયન પ્રમત્ત, સુપ્રમ કે કલુષિત હોય તો માણસ 'સામાયિક' માં હોતાં પણ નરકનો માર્ગ તૈયાર કરે. 'પ્રસન્નચન્દ્ર' નું ઉદાહરણ સ્પષ્ટ છે. તેનું પ્રચંડ પણ 'સામાયિક' તેને નરકમાં ધકેલવા તૈયાર થઈ ગયું હતું !

ક્રિયામાર્ગ તો પ્રારંભિક માર્ગ છે, શરૂઆતની ભૂમિકા છે. એમાંથી વિકાસ મેળવી આગળ જ્ઞાનયોગમાં જવાનું છે. ક્રિયા-માર્ગમાંથી જ્ઞાનયોગમાં ગયા સિવાય મોક્ષ છે જ નહિ. ઉચ્ચ દશામાં આવતાં વિહિત ક્રિયામાર્ગ છૂટી જાય છે. આ ઉપરથી ક્રિયામાર્ગનું સ્થાન અને મહત્ત્વ કેટલું છે એ સુસને સમજવું અઘરું નથી. ક્રિયાનું સ્થાન એક માત્ર ચિત્તશુદ્ધિના અભ્યાસના સાધન તરીકે છે. તો પછી ક્રિયાબેદને કારણે નોખા નોખા વાડા કેમ હોવા જોઈએ ? ગચ્છો, સંઘાડાઓ અને ફિરકાઓની તકરારો કેમ હોવી જોઈએ ? આ વસ્તુ ધ્યાન પર લેતાં મૂર્તિવાદ, પૂજા અને કર્મકાંડના ઝગડા ફરજ થઈ

જાય. શ્રીમદ્દાવીરના પ્રવચનનું મધ્યગિન્દુ સામ્ય છે. ક્રિયામાર્ગ એને મેળવવા સારુ છે. જે માર્ગે તે પ્રમાય તે ધર્મ અને જે માર્ગે તેથી બિલદું પરિણમે તે અધર્મ.

વસ્તુતઃ જીવન યા શરીરની ક્રિયાશીલતા મટાડયે મટતી જ નથી. It is natural to it. એટલે કે ક્રિયાવત્તા શરીરની સાથે તેની હયાતી સુધી અનિવાર્યપણે સંકળાયેલી જ છે. પણ તે અશુભ ન હોતાં શુભ બની રહે એ જ જોવાનું છે. સાધનને સાધન સમજી તેનો ઉપયોગ કરતાં આવડે તો લાભ થાય. જુદું જો જોઈ જ રહ્યા છીએ કે “સાધન તો પ્રાધન થયાં !” સીધી રીત સમજતા છે અને એને ઉલટાવતાં તામસ.

વિ. સં. ૧૯૮૧



(૧૦)

શ્રીજીવનની વિકાસદિશા

—X—

નારીપ્રતિષ્ઠા

શ્રીસમ્માનની ભાવના ભારતવર્ષમાં બહુ પ્રાચીનકાળથી ચાલી આવે છે. એક જ ઉદાહરણ જુઓ. “સીતા-રામ”, “રાધા-કૃષ્ણ” વગેરે શબ્દો દેશમાં ઘણા જૂના વખતથી જોવાતા પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં પહેલું ‘શ્રી’ નામ ઉચ્ચારવામાં આવે છે અને એ પછી પુરુષનું.

પ્રાચીન ઋષિનું વાક્ય પણ પ્રસિદ્ધ છે કે—

“યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ ।”

અર્થાત—જ્યાં ‘શ્રી’ સમ્માન છે તે દેવોનું કીર્તિધામ બને છે.

આ ઉક્તિમાં ‘શ્રી’ મહત્ત્વ કંઈ હદ સુધી વર્ણવવાયું છે તેનો વાચક-વાચિકાઓ ખ્યાલ કરશે.

સામાન્યતઃ સ્ત્રીની મનોવૃત્તિ એવી ઋણ હોય કે ધાર્મિક ભાવનાના વાતાવરણને તે શીઘ્ર સ્પર્શે છે, અને જે આચાર કે તપ, મત, નિયમ માટે તેના હૃદય પર અસર

થાય છે તેને પાળવામાં તે હમેશાં મક્કમ રહે છે. જે આચારો કે નીતિરીતિઓના સંસ્કારો સ્ત્રીઓના હિતમાં નંખાય છે તેમને તેઓ ખૂબ જ ચુસ્તપણે વળગી રહે છે. મુશ્કેલીઓને સહન કરવાની ધીરજ પણ તેની વખાણવા લાયક હોય છે; અને આકૃતના વળતમાં જ્યારે પુરુષ એકદમ ગભરાઈ બેઠો છે ત્યારે સ્ત્રીનું ધૈર્યબળ તેને એક બોધદાયક પાઠરૂપ થઈ પડે છે.

બુદ્ધિ, હડાપણ, ધૈર્ય, સહિષ્ણુતા, તથા કે શિક્ષણમાં જેટલી ઉન્નતિ પુરુષ કરી શકે છે તેટલી, સ્ત્રી પણ કરી શકે છે. એટલે મનુષ્યતાના ક્ષેત્રમાં સ્ત્રીનું સ્થાન પુરુષ કરતાં બિતરતું નથી. કોઈ બાબતમાં પુરુષનું પ્રાધાન્ય હશે તો કોઈ બાબતમાં સ્ત્રીનું. બન્ને સમાજરૂપ સ્થનાં ચક્રો છે. બંને એક-બીજા વગર અપૂર્ણ છે, બંનેના સુસહયોગે જ બંનેનો ઉત્કર્ષ છે, તેમ જ ગૃહસ્થાશ્રમની શોભા છે; અને બંનેના સુસહયોગે જ સમાજનું જીવન સમૃદ્ધ બને છે, તેમ જ દેશ તથા ધર્મની ઉન્નતિ સધાય છે.

આ વસ્તુસ્થિતિ છે, છતાં બીજી બાજુ સ્ત્રીઓ માટે હલકા શબ્દો પણ વપરાતા આવ્યા છે. આ ખૂબ જ નવાઈની વાત છે, સાથે જ ખેદજનક પણ. પણ વર્તમાન યુગમાં એ એક-દેશીય મનોવૃત્તિ ગ્રાહ્ય નથી. એવાં વચનો પુરુષના આધિપત્ય-યુગનો ઉન્માદ લેખાય છે.

भवस्य बीजं नरकद्वारमार्गस्य दीपका ।

शुचां कन्दः कलेर्मूलं दुःखानां खानिरङ्गना ॥

[સ્ત્રી સંસારનું બીજ છે, નરકના દ્વારમાર્ગની દીવાદાંડી છે, શોકનો કન્દ છે, કળિયાનું મૂળ છે અને દુઃખોની ખાણ છે.]

આ પ્રકારની હિંદુઓ સામે પ્રત્યુક્તિઓ તૈયાર છે—

મયસ્ય ધીજં નરકદ્વારમાર્ગસ્ય દીપકઃ ।

શુચાં કન્દઃ કલેમૂલં દુઃસ્વસ્થાનિર્દિ પૂરુષઃ ॥

[પુરુષ સંસારનું બીજ છે, નરકના દ્વારમાર્ગ પરનો દીવો છે, શોકનો કન્દ છે, અધડાનું મૂળ છે અને દુઃખોની ખાણ છે.]

આપદમાકરો નારી નારી નરકવર્તની ।

વિનાશકારણં નારી નારી પ્રત્યક્ષ-ચક્ષુસી ॥

આપા આક્ષેપ સામે સામે પ્રત્યાક્ષેપ ખડો જ છે કે—

પુરુષો વિપદાં લાનિઃ પુમાન્ નરકપદ્ધતિઃ ।

પુરુષઃ પાપ્મનાં મૂલં પુમાન્ પ્રત્યક્ષ-રાશ્વસઃ ॥

પણ આમ એકબીજાને ભાંડવાથી શું ? વાસ્તવમાં નથી સ્ત્રી નરકની ખાણ, કે નથી પુરુષ નરકની ખાણ; નરકની ખાણ છે એક માત્ર પોતાની મલિન આવના યા પાપવાસના. પુરુષને સ્ત્રી પરથી વૈરાગ્ય થાય એટલા માટે જો સ્ત્રીને માટે હલકા શબ્દો વપરાયા હોય તો સ્ત્રીને પુરુષ પરથી વૈરાગ્ય થાય એટલા માટે પુરુષ માટે પણ હલકા શબ્દો નહિ વપરાય કે ? માટે પોતાની દુર્બલતાનો રોષ બીજા પર નાંખવા કરતાં પોતાની જ નબળાઈનું અવલોકન કરી તેનું સંશોધન કરવું એ જ ઠહાપણુમયું છે.

સ્ત્રીશિક્ષણની આવશ્યકતા

સ્ત્રી એ સદિની માતા છે, એટલે તેની અજ્ઞાન દશા તો જગતને માટે, દેશને માટે ભારે શાપરૂપ ગણાય. નારીજીવનમાં

જાનરૂપી દીપક પ્રકટ ન થાય ત્યાંસુધી જગતનો કે સમાજનો 'અન્ધકાર' કદિ દૂર થઈ શકે નહિ. બાળકને નવ મહીના સુધી પોતાના પેટમાં ધારી રાખનારી માતા છે, તેને જન્મ આપી ઉછેરનારી, પોષનારી માતા છે, માતાના જ બોલામાં લાંબો વખત બાળક પડે છે, તેણીના જ અધિક સહવાસમાં તે મોડું થાય છે. એ જ કારણ છે કે માતાના સંસ્કારો બાળકમાં જિતરે છે. માતા જો સુસંસ્કારશાલિની હોય તો બાળકના જીવનમાં સારા સંસ્કારો પડે છે. માતાનાં વિચાર, વાણી અને વર્તન ઉચ્ચ હોય તો તેનો સુંદર વારસો બાળકને પ્રાપ્ત થાય છે. ઉચ્ચ માતાનું ઉચ્ચ વાતાવરણ બાળકને ઉચ્ચગામી બનાવે છે. સાથે જ, બાલક-બાલિકાના જીવન-વિકાસનો મુખ્ય આધાર માતા પર રહેલો છે. એટલે દરેક માતાએ પોતાને માટે, પોતાની બોલાદને માટે, પોતાના કુટુંબ-પરિવારને માટે વિચારમાં, વાણીમાં અને વર્તનમાં ઉચ્ચ બનવું આવશ્યક છે. એના જ આધાર પર સમાજ તથા દેશના કલ્યાણનું મંડાણ છે. પણ આ ઉચ્ચતા કેમ સાંપડે ? ઉત્તમ શિક્ષણ વગર સાંપડે ? પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવેત્તા સમાઈલ્સ કહે છે—

"If the moral character of the people mainly depends upon the education of the home, then the education of women is to be regarded as a matter of national importance."

શુદ્ધાં કેન્દ્રિયનું નૈતિક ચારિત્ર જો મુખ્યત્વે ગૃહશિક્ષણ પર આધારિત હોય તો શીશિક્ષણ એ પ્રબલીય જરૂરી-

પરંતુ એ યાદ રાખવાનું છે કે ખરું શિક્ષણ સદાચરણના સંસ્કારો સાથે પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં કુશલ થવામાં છે. મનુષ્ય બનવું એ પહેલું બહુતર છે. સારું શિક્ષણ વિચાર અને આચારની સંસ્કૃતિમાં સમાયેલું છે. જીવનનું ઘડતર કરે તે શિક્ષણ.

બાળકનો એ સ્વભાવ હોય છે કે તે જેવું જુએ તેવું શીખે છે. બીજાની દેખાદેખી નકલ કરવા તે જલ્દી પ્રેરાય છે. ઘરમાં જેવું દેખે છે તેવું તેવું જીવન ઘડાય છે. ઘરના માણસોની બોલીચાલી અને વ્યવહાર હલકે અને ભરી હોય તો બાળક પણ તેવું જ શીખવાનું. સ્કુલમાંથી ગમે તેવું સારું શિક્ષણ મળે, પણ ઘરની પુરી હવા આગળ તે રફ થવાનું. સ્કુલ કરતાં ઘરનો સંગ તેને વધારે હોય છે, એટલે ઘરના આંગણામાં જે સંસ્કારો ઘડાય તે સ્કુલના શિક્ષણથી નહિ ઘડાવાના. બદલે સ્કુલના શિક્ષણમાંથી મળતા સદાચાર-પાઠોને ઘરની અજ્ઞાનપ્રવૃત્તિઓ જૂંસી નાખવાની. ખરેખર, બાળકના જીવનવિકાસ માટે પહેલી અને ખરી સ્કુલ જે 'ઘર' ગણાય ■ તે શિક્ષણસમ્પન્ન અને સદાચારવિભૂષિત હોવું જોઈએ. સમાધાનસ કહે છે—

Home is the first and most important school of character. It is there that every human being receives his best moral training or his worst.

અર્થાત્—ચારિત્રની પહેલી અને ઘણી અગત્યની સ્કુલ 'ઘર' છે. દરેક માણસ ચારામાં સારું નૈતિક શિક્ષણ યા ખરાબમાં ખરાબ ત્યાંથી મેળવે છે.

જ્ઞાનરૂપી દીપક પ્રકટ ન થાય ત્યાંસુધી જગત્નો કે સમાજનો 'અ-ધકાર' કદિ દૂર થઈ શકે નહિ. બાળકને નવ મહીના સુધી પોતાના પેટમાં ધારી રાખનારી માતા છે, તેને જન્મ આપી ઉછેરનારી, પોષનારી માતા છે, માતાના જ બોળામાં હાંબો વખત બાળક પળે છે, તેથીના જ અધિક સહવાસમાં તે મોટું થાય છે. જો જ કારણ છે કે માતાના સંસ્કારો બાળકમાં ઊતરે છે. માતા જો સુસંસ્કારશાલિની હોય તો બાળકના જીવનમાં સારા સંસ્કારો પડે છે. માતાનાં વિચાર, વાણી અને વર્તન ઉચ્ચ હોય તો તેનો મુન્દર વારસો બાળકને પ્રાપ્ત થાય છે. ઉચ્ચ માતાનું ઉચ્ચ વાતાવરણ બાળકને ઉચ્ચગામી બનાવે છે. સાથે જ, બાલક-બાલિકાના જીવન-વિકાસનો મુખ્ય આધાર માતા પર રહેલો છે. જોટલે ફરેક માતાએ પોતાને માટે, પોતાની બોલાઈને માટે, પોતાના કુટુંબ-પરિવારને માટે વિચારમાં, વાણીમાં અને વર્તનમાં ઉચ્ચ બનવું આવશ્યક છે. જોના જ આધાર પર સમાજ તથા દેશના કલ્યાણનું મંડાણ છે. પણ આ ઉચ્ચતા કેમ સાંપડે ? ઉત્તમ શિક્ષણ વગર સાંપડે ? પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવેત્તા સમાઈલ્સ કહે છે—

"If the moral character of the people mainly depends upon the education of the home, then the education of women is to be regarded as a matter of national importance."

શુદ્ધાં કલ્યાણનું નૈતિક ચારિત્ર જો મુખ્યત્વે ગૃહશિક્ષણ પર આધાર રાખેલું હોય તો સ્ત્રીશિક્ષણ જો પ્રબલકીય જરૂરી-

પરંતુ એ યાદ રાખવાનું છે કે ખરું શિક્ષણ સદાચરણના સંસ્કારો સાથે પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં કુશલ થવામાં છે. મનુષ્ય બનવું એ પહેલું બહુતર છે. સારું શિક્ષણ વિચાર અને આચારની સંસ્કૃતિમાં સમાયેલું છે. જીવનનું ઘડતર કરે તે શિક્ષણ.

બાળકનો એ સ્વભાવ હોય છે કે તે જેવું જુએ તેવું શીખે છે. બીજાની દેખાદેખી નકલ કરવા તે જલ્દી પ્રેમય છે. ઘરમાં જેવું દેખે છે તેવું તેનું જીવન ઘડાય છે. ઘરના માણસોની બોલીચાલી અને વ્યવહાર હલકો અને ભણી હોય તો બાળક પણ તેવું જ શીખવાનું. સ્કુલમાંથી ગમે તેવું સારું શિક્ષણ મળે, પણ ઘરની છુરી હવા આગળ તે રદ થવાનું. સ્કુલ કરતાં ઘરનો સંગ તેને વધારે હોય છે, એટલે ઘરના આંગણમાં જે સંસ્કારો ઘડાય તે સ્કુલના શિક્ષણથી નહિ ઘડાવાના. બદલે સ્કુલના શિક્ષણમાંથી મળતા સદાચાર-પાઠોને ઘરની અજ્ઞાનપ્રવૃત્તિઓ જૂંસી નાખવાની. ખરેખર, બાળકના જીવનવિકાસ માટે પહેલી અને ખરી સ્કુલ જે 'ઘર' ગણાય છે તે શિક્ષણસમ્પન્ન અને સદાચારવિભૂષિત હોવું જોઈએ. સમાધાન કહે છે—

Home is the first and most important school of character. It is there that every human being receives his best moral training or his worst.

અર્થાત્—ચારિત્રની પહેલી અને ઘણી અગત્યની સ્કુલ 'ઘર' છે. દરેક માણસ સારામાં સારું નૈતિક શિક્ષણ યા ખરાબમાં ખરાબ ત્યાંથી મેળવે છે.

પરંતુ આજ સીનેમા, નાટક અને સહશિક્ષણના ઉદ્દામ વાતાવરણના પ્રચારમાં સંયમભાવના ફેટલી ધવાઈ રહી છે ! સ્વાભાવિક રીતે મન ચંચળ છે, એની ગજબનાક ચંચળતા ભલભલાને 'ચકડોળે' ચડાવે છે, તેમાં વળી ભળે આવાં (ઉપર જણાવ્યાં તે) ઉદ્દામ વાતાવરણ, એટલે પછી જીવનનાં સદાચારિત્ર પર કેવી આકૃત જિતરી આવે !

ગૃહજીવનની અજ્ઞાન દશા, શિક્ષણાલયોનાં દૂષિત વાતાવરણ અને સત્સંગ તથા સદુપદેશની ખામી એથી આજની જિજ્ઞાસુ પ્રજા કેવી આડે રસ્તે જિતરી બાય છે ! નાટક, હોટલ, છબીધર આદિના શોખે તેમનું બળ હણાઈ રહ્યું નથી ? શૃંગારિક વાંચનના પુરા નાદે તેમનું જૂન ચુસાઈ રહ્યું નથી ? વિલાસના દાસ બની વિલાસની શોધમાં આથડનારા, જોહ ! પોતાના જીવનની ફેટલી કમખખતી કરે છે !

આ બધી દુઃખની વાત છે. સંયમસંસ્કારનો ધાણુ વળે એવા વાતાવરણમાં વિહરતી કોઈ પણ પ્રજા સર્વશક્તી બની પોતાનું તેજ ખીલવી શકતી નથી. કેવલ ધનાઢ્યતા અને મોજ-શોખ-વિલાસનાં સાધનોના ચનચનાટથી કોઈ દેશનો અભ્યુદય શક્ય નથી. વ્યક્તિ, સમાજ આ રાષ્ટ્ર બુદ્ધિમાન હોય તોયે નૈતિક તેજ અને સંયમસંસ્કારને ખીલવીને જ, એના બળ પર જ, શક્તિશાલી અને જોજસ્વી બની શકે છે અને પોતાની પ્રગતિ સાધી શકે છે.

જીવનનું મહત્ત્વ

આજની કન્યાઓ આવતી કાલની માતાઓ છે. તેમને પુસ્તકીય જ્ઞાનની તો જરૂર જ, પણ ગૃહશિક્ષણની, માતૃત્વ-

શિક્ષણની અને સદાચારશિક્ષણની એથી જે વધારે જરૂર છે. વિદ્યા, શિક્ષણ અને સદાચાર; શીલ, સંયમ અને લજ્જા; બળ, હિમ્મત અને વિવેક; પતિભક્તિ, સેવા અને હંકારપણ એ રમણીની રમણીય વિભૂતિ છે, લલનાનું લલિત લાવણ્ય છે, સુન્દરીનું સુન્દર સૌન્દર્ય છે અને સતીસત્વનું સરસ સૌરભ છે. આવી ગૃહિણી એ ગૃહનો દીવો છે. એ જ ગૃહ છે—‘ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે’. આવી મહામના ગૃહિણીને ઉદેશીને નૈનાચાર્ય અમરચન્દ્રસૂરિજીએ કહ્યું હતું:—

“અસ્મિન્નસારે સંસારે સારં સારક્કલોચના ।
યંકુક્ષિપ્રમવા હંહો ! વસ્તુપાલ ! મવાદશાઃ ॥”

અર્થાત્—આ અસાર સંસારમાં ગૃહિણીનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે જેની કુક્ષિમાંથી, હે વસ્તુપાલ, જ્ઞાપના જેવા રત્નો પેદા થયા છે.

સુનિવર ‘જિનસૂર’ લખે છે કે:—

“સંસારમારચિજ્ઞાનાં તિષ્ઠો વિશ્રામભૂમયઃ ।
અપત્યં ચ કલત્રં ચ સતાં સંગતિરેવ ચ ॥”

અર્થાત્—સંસારમારથી ખિન્ન થયેલાઓને ત્રણ વિશ્રામ-ભૂમિઓ છે: સુસન્તાન, સુકલત્ર અને સુસંગ.

શાહશુભવિવરણમાં ‘જિનમંદનગણિ’ કહે છે:—

“દક્ષા તુષ્ટા પ્રિયલપા પતિચિત્તાનુવર્તિની ।
કુલૌષિત્યાદ વ્યયકરી સા લક્ષ્મીરિવ વેશ્મનિ ॥”

અર્થાત્—વિચક્ષણ, સન્તોષવતી, મધુરભાષિણી, પતિના

ચિત્તને અનુસરનારી અને ઉચિત રીતે ખસ્ય કરનારી એવી ગૃહિણી ગૃહમાં ઉપરિચિત લક્ષ્મી છે.

આવી ગૃહિણીનાં ગૃહ-મંદિર કેવાં પવિત્ર હોય ! આહાર-વિધિ, જલપાન, વસ્ત્રપરિધાન, જગ્યા અને રહેઠાણ એમનાં કેવાં સ્વચ્છ હોય ! પતિને આહ્વાન આપવામાં એમની વિનય-ભક્તિ કેવી ઉજ્જવલ હોય ! કુટુંબપરિવારમાં એમની સમુચિત નમ્રતા તથા શિષ્ટતા-સહ્યતા અને સેવાવૃત્તિ કેવી સુવાસ પાથરનારી હોય ! ગૃહસ્થાશ્રમને સુખસમ્પન્ન બનાવવામાં સમયસૂચકતા અને ઠહાપણ એમનાં કેવાં રૂડાં હોય ! એમનું આરોગ્યજ્ઞાન અને બાળ-ઉછેરની બહુકારી ગૃહપરિવાર તથા બાળખંડ્યાઓને કેવાં લાભકારી નીવડે ! આ ઉપરાંત તેમને સેવાભાવ સમાજ તથા દેશને કેટલો ઉપકારક થાય !

રહેવા-ફટવાનો રિવાજ

પણ અજ્ઞાન દશાને લીધે સીવર્ગ હજી અવનત દશામાં છે. એ જ કારણ છે કે તેમનામાં અનેક ભાતના વહેમો, ઢોંગ અને ખોટા રીતરિવાજ ધર કરી બેઠા છે. સારી બાબત મળતાં તેને જેમ સીઓ દલતાથી વળગી રહે છે અને એ તેમનો બાતીય ગુણ છે, તેમ અ-ધશ્રદ્ધા, વહેમ અને ખોટી રીત-રૂઢિ કે રિવાજ, જે ઘૂસી ગયેલ હોય તેને હાંડી કાઢવાને જદલે તેને પણ ચુસ્તપણે વળગી રહેવામાં તેઓ પોતાની હોશિયારી અને પોતાનો ધર્મ સમજે છે. આ તેમનામાં ખોટી ખોડ છે. અનાથકંપણે પોતાની વિચારબુદ્ધિથી સારા-નરસાનું પૃથક્કરણ તેમણે કરવું જોઈએ અને જે ખોટી બાબતો ઘડી

તેમના વિષેનું અવલોકન કરી તેમના નાશકારી પંજમાંથી નેમ બને તેમ શીઘ્ર છૂટી જવું જોઈએ. એ શાસ્ત્રપણ છે.

અસાન, ઢોંગ અને વહેમથી ખરેખર સીસમાજનું જીવનતત્ત્વ ચુસાઈ રહ્યું છે. હજી પણ, આ નવયુગના રોશન જમાનામાં પણ તે વર્ગમાં રહવા-ફૂટવાનો રિવાજ પ્રચલિત છે ! મરનારની પાછળ બજાર વચ્ચે લાઈનબંધ ગોઠવાઈ છાતી ખોલી ફૂટવું એ ઠેવી ખરાબ રીત છે ! આ બૂડો રિવાજ ગુજરાત-કાઠિયાવાડ સિવાય બીજે ક્યાંય નથી. બીજા દેશવાળા ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં આવી છટેચોક સીઓને છાતી ફૂટતી જીએ છે ત્યારે તેમને બહુ અબાયબી લેખે છે. અમે જ્યારે ઉત્તર હિન્દમાં વિકસતા હતા ત્યારે ત્યાંના ગુજરાત-કાઠિયાવાડ જઈ આવેલા લોકો અમને કહેતા—

“ મહારાજજી ! હમને ગુજરાતમે’ એક બડે મનેકા તમાશા દેખા ! ”

ત્યારે અમે તેમને પૂછતા કે “ કહિએ ! કયા દેખા ? ”

ત્યારે તેઓ કહેતા—

“ વહોંડી ઔરતે’ બાબરકે બીચમે’ લાઈનસે ખડી રહ કર, છાતી ખુલી કિયે હુએ ઇસ તરહસે હાથ ઊંચા ઊંચા કર કે કુટલી હે’ કિ કયા બતલાવે’ ! સાથ હી સાથ રાગ-રાગનિયો બી અલાપતી બતી હૈ ઔર પાવોંકે થપકે બી દેતી બતી હૈ ! ઇઈ ઔરતે’ ઇસ કલામે’ અપની કુશલતા દિખલાને કે લિએ “ પ્લેટફોર્મ ” પર (આગે) આકર મુખ્ય પાર્ટ લેતી હૈ ઔર સબકો ચકાચોંધમે’ ડાલ દેતી હૈ ! ”

તેની સારસંભાળ લેવી કે તેને સહાયતા પહોંચાડવી દૂર રહી, પણ તેનું અચ્યુત્ત્યુ પશ્ચુ આપટવા દોડ્યા આવવું એ કંઈ જાતની માણસાઈ ગણાય ? દયાધર્મના હિમાયતીઓ આવા માનવદયા કરવાના પ્રસંગે નિષ્કુર વ્યવહાર આચરે એ તેમના દયાધર્મને લાંછન લગાડનાર નથી શું ? પૈસાની સગવડ હોય તો ઢાડો કે ખર્ચમાં તેનું પાણી ન કરતાં તેનો ઉપયોગ જન-કલ્યાણના કાર્યમાં કરવો ઘટે.

[આ પ્રથા પણ આજે નાટ્યપ્રાય થઈ ચુકી છે.]

આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા

આરોગ્ય માટે ચોખ્ખી હવા, શુદ્ધ ખોરાક, સ્વચ્છ જળ અને વસ્ત્ર, વાસણ વગેરે તથા ઘર-મકાનની ચોખખાઈ જરૂરી છે. પણ દિલ્લીની વાત છે કે ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં એઠા-જૂઠાનો વિચાર બહુ જોણો હોય છે. આ ગન્દાધર્મે લીધે તેઓ વગોવાય છે, બીજા દેશવાળા તેમની ટીકા કરે છે, તેમને હસે છે. ગાળામાં પાણી પીધેલા લોટા કે ખાલા પાછા એમાં જોળાય એ કેવું ગન્દાપણું ! એવા પાણીમાં અનેક માણસોનાં મોઢાંની લાળ અને છોકરાનાં નાકનાં લીંટ ભળવાનો સંભવ નથી ? આ ધાર્મિક દષ્ટિએ તો ખરાબ છે જ, પણ એનું વધુ પુરું પરિણામ એ આવે કે એથી સ્ત્રય, ખાંસી જેવા એપી રોગો પણ લાગુ પડે. એઠા ભાત હાંડલામાં કે તપેલીમાં પાછા નંખાય, એઠી કરેલ રોટલી રોટલીના બાજનમાં પાછી મૂકી દેવાય, કડછીમાં કઢી ચાખીને પછી એનીએ કડછી કઢીના વાસણમાં નંખાય, કાળાં મેથ જેવાં મસોતાંથી કામ

દેવાય, કલેકે મસજતાં પડજે બેઠેલ બાળકનું મોં-નાક સાફ કરી એવાનેએવા હાંટાળા હાથે ફરી કલેકે મસજાય-આવી આવી ગન્દાઈએ લોકોનાં ઘરોમાં ઘૂસેલી છે એ ખરેખર શરમાવા જેવું છે.

ગન્દાઈ રાખી જીવોત્પત્તિ વધારવી એ જીવહિંસા કરવા ખરાખર છે. સ્વચ્છતાના નિયમો પર ધ્યાન આપી જીવજનતુઓ જીવનવા ન પામે તેમ પહેલેથી જ યોગ્ય ગોઠવણ રાખવી એમાં અહિંસાધર્મનું પાલન છે.

સુવાવડ

ખેદની વાત એ પણ છે કે સમાજમાં સુવાવડી તરફ એવી ધૂણાદિ રખાય છે કે તે ખીયારીને તૂટેલા વાહુને ખાટલો અને સુવાવડ ખાતાનું રાખી મૂકેલું ગંધાતું ગાભા જેવું ગોઠડું કે સાફું આપે છે. જ્યાં ઉજાશ નથી, હવા આવવાની જગ્યા નથી એવી અંધારી ફાટડીમાં તે ગરીબડીને પૂરવામાં આવે છે. આ ફેટલી મૂખાઈ ગણાય ! વળી ખીજી મૂખાઈ એ પેસી ગઈ કે સુવાવડીની સુવાવડ કરવામાં પાપ મનાયું છે. ગજબ ! “ ત્રિશલા ” માતા (ભગવાન મહાવીરનાં માતાજી) ની જેમણે સુવાવડ કરી તેમને પાપ લાગ્યું હશે કેમ ? સુવાવડ એક જાતની માંદગી ગણાય; એવી માંદગીવાળીની સેવા-શુશ્રૂષા કરવી તે તો સેવાધર્મ છે, પરોપકારધર્મ છે, એ અનુકરણ છે એ એમાં પુરુષ છે. આ વાત બહેનો સમજે, અને સાધુ-સાધ્વીએ પણ ભક્તો યદને એવી સેવા ન કરવાની “ બાધા ” આપવા ખટપટમાં ન પડે.

નિન્દા-કુથલી

નિન્દા કે પારકી કુથલી કરવામાં સીઓને બહુ રસ પડતો હોય તેમ પ્રાયઃ જોવામાં આવે છે. પણ જેની નિન્દા-કુથલીમાં પડીએ તેને એથી કેટલું ગુસ્સાન પહોંચતું હશે, તેને એથી કેટલું દુઃખ થતું હશે તેનો તો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ ને ! નિન્દાના કેશમાં બીજને જોદવાની બૂંડી ટેવને લીધે જ તેઓ ત્યાંસુધી વગોવાય છે કે—

“ ચાર મળે ચોટલા, કઈના વાળે ચોટલા. ”

“ ચાર મળે ચોટલા, કઈના લાંગે રોટલા. ”

કદાચ આ વધારે પડતી ઉક્તિ હોય. પણ પારકી નિન્દા-કુથલીમાં ન પડવા માટેનો જ એ ફટકો હશે.

પરનિન્દા એ બહુ પાપ છે. એવા “ ચોવટના ઘોટા ” માં જિભા જ ન રહીએ. એવા ગન્દા વાતાવરણથી છેટા જ રહેવામાં કદયાણુ છે. પોતાના દોષોને લાજીએ અને તેમને ધોવાના પ્રયત્નમાં ગૂંધાઈએ તો પારકી પંચાતમાં પડવાનો વખત જ થેનો મળે ? ડાહ્યા માણસની આ જ રીત છે. ગંભીરતાનો પાઠ શીખીએ અને પારકાની “ ટીકા ” થી પોતાના મોંને ન બગાડતાં મન મોટું રાખી ઉદારભાવે રહીએ. સર્વશુભી તો એક વીત-રાગ દેવ છે. માણસ માત્ર અપૂર્ણ અને દોષિત છે. પછી કોની કોની નિન્દા કરતા ફરીશું ? આપણી નિન્દા કોઈ કરતું હોય ત્યારે પણ આપણે શાન્તિ રાખવી જોઈએ. કોઈના ગમે તેમ બબડવાથી માણસ કંઈ તેવો નથી થઈ જતો. કોઈના સારા-નરસા કહેવાથી કંઈ કોઈ સારો-નરસો નથી થઈ જતો. પરની

નિન્દા કરનાર, 'બિલકુ', 'પોતાનું' જોડું બગાડે છે અને તેને સમતાથી સહન કરનાર મોટો આત્મકાલ મેળવે છે. "કમ ખાના ઔર ગમ ખાના" એ સૂત્રધ્યાનમાં રાખી ગુસ્સાને વશ ન થતાં, શાન્તભાવે વિહરીએ. પોતાનો અમૂલ્ય સમય બીજાને ઉખેડવામાં લગાવવો એના જેવી બીજી કોઈ મૂખાઈ અને અધમતા જ ન હોય. ઘરના કામકાજથી નવરાશ મળતાં અને પરોપકારના કાર્યથી નિવૃત્ત થતાં 'સામાયિક' લઈ (બગવદ્-ભજન યા આત્મશાવનામાં) બેસીએ અને તેમાં સારાં સારાં બોધદાયક અને જીવનપ્રેરક પુસ્તકો વાંચીએ. એ આત્મશાન્તિ મેળવવાનો સુન્દર માર્ગ છે. ઘરમાં રેડિયો હોય તો કેવું સારું! રેડિયોનો ઉપયોગ કરવામાં સમયનો સફળયોગ છે, અને હાલના ગરીબ હિન્દમાં તો એની ઉપયોગિતા બહુ વધી ગઈ છે. એ પરોપકાર અને સેવાધર્મનું સાધન છે અને કમમાં કમ પોતાને સારુ સ્વાશ્રયીપણાનું એક અંગ છે.

ખોટા ખર્ચા

"સીમન્ત" અને એવા બીજા પ્રસંગો આવતાં વહેમ યા રૂઢિને વશ થઈ ખોટા ખર્ચ કરાવવાને તીવ્રો ઉતાવળી થાય છે, પણ તે ખોટું છે. આજે એકારી અને વેપારધન્ધાની વિષમ સ્થિતિ પર બહેનોએ ધ્યાન આપવું જોઈએ, અને વખત ઓળખી એવા ખોટા ખર્ચાઓની રીતો બંધ કરી દેવી જોઈએ. પ્રેસો મેળવવામાં આજે કેટલી હાડમારી સોગવવી પડે છે એ પુરુષોનું મન બાણ છે, પછી ખોટા ખર્ચા અને નકામી જરૂરીઆતો રાખી ઘરની સ્થિતિને સંકટામણમાં મૂકવી એ મૂખાઈ જ ગણાય ને! જેટલી જરૂરીઆતો વધારે એટલી

કીડાઓની હિસાને ઉત્તેજન આપવું એ ઠીક ગણાય ? એ જાતનો મોહ જાહેનો ન ઊડી શકે ?

“ હજારો રેશમી કીડા બિજળવા પાણીમાં ઝીકી,
જીવમયી મારી લૂંટું તણ દો રેશમી કપડું. ”

સહુથી સરસ પોશાક શુદ્ધ ખાદી છે. ખાદીના પ્રચારથી દેશના ગરીબોને રોજી મળે છે, એથી દેશનો પડી ભાંગેલો ધન્યો સજીવન થાય છે અને દેશના લાખો બેકારોને પેટ ભરવાનો રસ્તો સરળ થાય છે. ખાદીનું ધારણ અને ઉત્તેજન એ દયાધર્મનું તેમ જ દેશસેવાનું એક અંગ છે.

જે વસ્ત્રોની ખતાવટની પાછળ જાનવરોની લાખો મધુ ચરખી લગાવાવી હોય તેવાં નાપાક અને હિંસાપૂર્ણ વસ્ત્રો દયાધર્મના પૂજક માણસથી વપરાય ? જીવનના અર્થાકરણનો મુખ્ય આધાર સંયમ પર છે. સહુથી પહેલો સંયમ ખાવા-પીવામાં અને પહેરવામાં બેઠો. એમાં જ “ મીડું ” હોય તો આગળ કેમ ચલાય ?

તપનો ઉદ્દેશ

તપનો ઉદ્દેશ શુદ્ધિ છે. તપ શુદ્ધિ માટે છે. કોની શુદ્ધિ ? અન્તઃકરણની શુદ્ધિ, વિચાર-વર્તનની શુદ્ધિ. આ જ, તપનો મુખ્ય હેતુ છે.

આપણે ધર્મશ્રદ્ધાનામાં માંગીએ છીએ કે—

“ અસતો માં સદ્ ગમય ! તમસો માં જ્યોતિર્ગમય ! ”

અર્થાત્—હે પ્રભુ ! મને અસતમાંથી સતમાં લઈ જા !
અન્ધકારમાંથી પ્રકાશમાં લઈ જા !

આમ પ્રકાશની માંગણી પ્રભુની આજ્ઞા કરામ છે. પ્રકાશ મળતાં સત્ તરફની ગતિ સરળ થાય છે.

તપથી આપણે એ જ પ્રકાશ મેળવવા ઇચ્છીએ છીએ. આપણાં અજ્ઞાન, વહેમ, અન્યથાદાને આપણે તપથી દૂર કરવા માંગીએ છીએ અને આપણા વિચાર તથા આચારની શુદ્ધિ કરવા ધારીએ છીએ. આટલા માટે જ તપ છે, અને એની સિદ્ધિમાં જ તપની સફલતા છે. અન્યથા તપ એક “લાંધણ” જ બની જાય.

શાસ્ત્રકાર કહે છે:—

“કપાયવિપયાદારત્યાગો યત્ર વિધીયતે ।

ઉપવાસં વિજાનીયાત્, શોષં લઘ્નનકં વિદુઃ” ॥

અર્થાત્—કપાયો, વિપયો અને આહારનો ત્યાગ કરામ એનું નામ ઉપવાસ છે. બાકી તો “લાંધણ” છે.

ઉપવાસનો અર્થ જ એ છે કે આન્તર શુદ્ધિમાં વસવું—આત્માના શુદ્ધભાવમાં વસવું.

આ હેતુ સમજ્યા વગર અજ્ઞાનપણે ઉપવાસો ઘણા થાય છે, પણ એ જીવનને લાભકારક નથી થતા. એટલું જ નહિ, તપસ્યાથી જે શારીરિક લાભ પહોંચવો જોઈએ તે પણ નથી સધાતો. કેમકે વિવેક વગરની તપસ્યાથી અને તપસ્યા પછી પારણાની વિધિ ન જાળવવાથી માણસ પોતાના શરીરને વધુ બગાડે છે. આજનું ઉપવાસચિકિત્સાનું વાહ્યમય જેમણે અવલોક્યું હશે તેમને ખબર હશે કે વિવેકસમ્પન્ન ઉપવાસોથી યુરોપ અને અમેરિકા વગેરે દેશોના દેટલાક માણસોએ

પોતાના જૂના વખતના રોગોને હાંકી, કાઢી, કેવું આરોગ્ય સંપાદન કર્યું છે.

વાતાવરણના ચક્રરમાં આવી જઈ, ખીજની દેખાદેખી, પોતાની શક્તિ અને સ્થિતિનો વિચાર કર્યા વગર માનપ્રતિષ્ઠા અને “વાહવાહ” ના લોભે ઉપવાસો ખેંચાય, એનો કંઈ અર્થ નથી. આત્મશોધન અને દેહશોધન એમ ઉભય પ્રકારનું જીવનશોધન લક્ષ્યમાં રાખી જે તપ કરાય તે જ ખરો લાભદાયક તપ છે. “દ્વારકાની છાપ” મરાવવાનો મોહ મૂકી દઈ, પોતાના જીવનહિતનો વિચાર કરી તેને અનુકૂળ ઉચ્ચ વિવેક અને ભાવના સાથે તપ આચરવામાં કદચાણુ છે. આવી તપસ્થા, જેમ શરીરનું શોધન કરી જૂના હાડલા રોગોને નાબૂદ કરે છે અને ઘણા વખતની શારીરિક ક્ષિયાદને અન્ત લાવે છે, તેમ મન અને અન્તાકરણના રોગો, જેવા કે દુષ્ટ વિચારો, કુસંસ્કારો, ખોટી ટેવો અને દુર્વાસના તેમને દૂર કરી ચારિત્રમય આત્મિક સ્વાસ્થ્યને સર્જે છે.

આમ તપની ઉપયોગિતા અને લાભકારકતા આપણે સમજીએ; અને ખોટા વહેમના પંજામાંથી છૂટી જઈ, ભૌતિક દોહાપતાને દૂર કરી, પોતાની વિચારભૂમિને સંસ્કારી, વિવેક-દષ્ટિને ખીલવી, મનોબળને કેળવી ઉચ્ચ ધ્યેય અને શ્રેષ્ઠ પરિણામની જવલન્ત ભાવનાના આધાર પર જીવનવિકાસનાં સાધનોને લાભ ઉઠાવીએ.

વ્યાયામ અને અંગખિલવણી

પુરુષોની જેમ સ્ત્રીઓને પણ અંગખિલવણીની એટલી જ જરૂર છે. પૂર્વકાળની કુમારીઓ તથા મહિલાઓની શક્તિનાં-

વર્ણન વાંચીએ છીએ, ત્યારે આજની કમજોર કુમારીઓ તથા સ્ત્રીઓની નિર્બળ-દેહલતા પર ખરે જ દિલગીરી છટે છે. પરિણામે જેવી ભૂમિ તેવો પાક થાય. એમાં નવાઈ શી ? ગામડાંની સ્ત્રીઓ કણબણો, પટેલણો, ભરવાડણો વગેરે આજે પણ જુઓ કેવી હઠીકઠી હોય છે, કેવી મજબૂત, બલાઘ્ન અને પાણીદાર હોય છે. ઘરનાં કામકાજ-રાંધવું, દળવું, ખાંડવું, ભરડવું, ધોવું, પાણીભરવું વગેરે પોતાને હાથે કરવાં એ સ્ત્રીને સાદુ સારામાં સારી કસરત છે. એનાથી ઘરની સુવ્યવસ્થા જળવાય છે અને પોતાના શરીરને કસરત મળવાથી આરોગ્ય તથા બળ સધાય છે. ખાઈ પી બેસી રહેવાથી શરીર પીળું-પોપડું બંની જાય છે. એશઆરામમાં પડી રહેવું અને વિલાસીપણું એ શારીરિક બળ તથા નૈતિક જીવનને હાનિકારક છે. તાકાત અને સ્ફૂર્તિ, બળ અને ઓજસ આપે છે શ્રમથી. શ્રમ એ જીવનનું રસાયણ છે. ઉદ્વેગિત મનથી શ્રમશીલ બનવું એ વ્યંક્તિ અને સમૂહ માટે ખૂબ હિતાવહ છે. સ્ત્રી શું માયકાંગલી રહેવા સરભોચેલી છે ? સ્ત્રીમાં હિમ્મત, યૌર્ય અને રિપરિટ નહિ હોય તો એવી નમાલી સ્ત્રી પોતાના ઘરને લજવશે, પોતાના પતિને લજવશે અને તેનું પોતાનું શીલ હમેશાં ભયમાં રાખશે. બળવાન અને બહાદુર સ્ત્રી દેશનું ઉજ્જવળ મુખ છે અને પોતાની ચારિત્રરિમયી આખા દેશને પ્રકાશમાન બનાવે છે.

ભારતની પ્રાચીન નારીવિભૂતિ

જે કૈકયી પુરુષગણોમાં કુશલ હતી અને પોતાના પતિ રાજ દયારથની સારથિ બનીને સમરાંગણમાં તેને વિજય

સાધવામાં સહાયક બની હતી; જે સીતાં રાવણ જેવા ભયંકર મહોન્મત રાક્ષસથી પણ લયથીત નહોતી થઈ; અને જે દ્રીપદીએ ‘જયદ્રથ’ રાજાને ધક્કો મારી નીચે પાડી દીધો હતો તેમનાં પરાક્રમ કેવાં હશે ! બહેનો ! તમે પણ એ જ માતાઓની પુત્રીઓ છો. પછી તમારામાં નબળાઈ કેમ ? એ ચારિત્રવતી માતાઓનું આત્મતેજ તમારી અન્દર પણ ભયું છે. ક્રૂષ્ટ ઉત્સાહ અને હિમ્મત જે તમારામાં મૃતપ્રાય બની ગયાં છે તેમને પુનઃ સજીવન કરવાની જરૂર છે. જોકે ! અને તમારી દરજ્જા વિચારો ! એ મહાન્ મહિલાઓના પુનિત પદે આલી તમે દેશનું અને ધર્મનું ગૌરવ ત્રધારી થકો છો. વીરાંગના બની વીરમાતા બની થકો છો. ઉઠશો તો ઉઠરડીઓમાંથી અને શુભાસો શુભામડીઓમાંથી પેદા થાય. બહાદુર નેપોલિયન કહે છે કે, મને વીરતાનો પાઠ લખાવનાર મારી માતા છે. જ્યારે જ્યારે કોઈ દેશની ઉન્નતિ થઈ છે તેમાં આદિ કારણ તરીકે નારીશક્તિના પ્રભાવે કામ બળબું છે. વૈદિક હિન્દુ-ધર્મમાં ‘ગાર્ગી’, ‘મૈત્રેયી’ વગેરે મહામના મહિલાઓનાં નામ પ્રખ્યાત છે. જે યાજ્ઞવલ્ક્ય જેવા મહર્ષિ સાથે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનચર્ચા ચલાવે છે તે વિદુષી ‘ગાર્ગી’નું સ્ત્રીજીવન જ્ઞાનાલોકથી કેટલું અગમગતું હશે ! ‘ગાંધારી’ રાજસભામાં આવી ‘મહાભારત’ સુદ માંડવું કે કેમ એ પ્રશ્નની ચર્ચાપ્રસંગે પોલિટિકલ મેટરમાં ભાગ લે છે અને પોતાના પુત્ર ‘દુર્યોધન’ ને સુદ ન કરવા માટે ઉપદેશ આપે છે. ‘સ્કંદભદ્ર’ મહાત્માની બહેનો યક્ષા, યક્ષદત્તા, જૂતા, જૂતદિન્નાં સેણા, વેણા અને રેણા એવી બુદ્ધિશાલિની અને વિદ્યાભ્યાસ-સમ્પન્ન હતી કે પહેલીને એક વાર સાંભળતાં, બીજીને બે વાર,

ત્રીજીને ત્રણ વાર, એમં છેલ્લીને સાત વાર સાંભળતાં શ્લોકો
 યાદ રહી જતા હતાં. આજે સીંછવનની કંઈ દશા છે ! તેને
 તુચ્છ, અજ્ઞાન, દુર્બળ અને એક પ્રકારનું ‘મશીન’ સમજી તેની
 જે અવગણના થતી આવી છે તેનું પાપ દેશને માથે ઝોણું
 નથી ભિતર્યું. જો કે દેશની આઝાદીના યુદ્ધમાં મહિલાઓ
 પોતાની શક્તિનો સરસ પરિચય દેખાડે છે અને તેમના ત્યાગ,
 તેમની સેવા, તેમની હિંમત અને તેમની સહિષ્ણુતા દેશની
 રાષ્ટ્રીય હિલચાલમાં સુંદર રંગ પૂરે છે, છતાંય પોતાને અબળા
 માનનારી અસંસ્કૃત વ્યક્તિઓ દેશના આરે ખૂણામાં મોટી
 સંખ્યામાં છે. અને, જ્યાં ‘પઠઠા’ નો ખાસ રિવાજ છે ત્યાંની
 અબળાઓની હુકંશાનું તો પૂછવું જ શું ? એ સમ્બન્ધમાં મને
 એક કિસ્સો યાદ આવે છે તે પણ કહી દઉં. એક ગૃહસ્થ
 સ્ટેશન પર પોતાના ઓળખીતા બાઈને કહે છે કે ‘બાઈ,
 આ પાંચ દ્રંક છે, જરા ધ્યાન રાખજો, હું ટિકિટ લઈ આવું.’
 ત્યારે પેટો બાઈ કહે છે કે ‘મહેરબાન, પાંચ ક્યાં છે, આ
 તો ચાર છે ?’ ત્યારે એ ગૃહસ્થ મોં મલકાવી બોલ્યા : ‘ચાર
 દ્રંક એ ઔર પાંચવો દ્રંક મહ મેરી ઔરત !’ હાય ! સ્ત્રીને
 પણ એક દ્રંકની જેમ સાચવવી પડે એ કંઈ હદની દુર્બલતા !
 એને ઢીંગલી-પૂતળી સમજવી કે !

મતલબ કે ભારતનું વર્તમાન નારીજીવન અધિકાંશ અ-
 સંસ્કૃત દશામાં છે, અને એ દેશની કમનસીબી છે. પરંતુ ઠંડા-
 શિક્ષણની દિશામાં આજે દેશમાં સારી ભગૃતિ આવી છે અને
 તે માટેની પ્રવૃત્તિ પણ જોર પકડતી જાય છે. પણ શિક્ષણ

આત્મજીવનવિકાસની ભાવનાને ચોષક ન બનતાં ચોષક બને એવું પ્રેરક તત્ત્વ શિક્ષણપ્રક્રિયા સાથે યોગ્યું જરૂરી છે.

બિલ્કુલ નિશ્ચિત વાત છે કે નારીવિભૂતિ એ દેશની વિભૂતિને પામે છે અને દેશની ઉન્નતિનાં મંડાણ એના ઉત્કર્ષ પર અવલગ્નિત છે. નિઃસંદેહ, એની આત્મસત્તામાં એક એવી વિલક્ષણ શક્તિ છુપાયેલી છે કે જેનો સમુચિત વિકાસ થાય તો તેના આધાર પર આખા રાષ્ટ્રનું ઉત્થાન થઈ શકે. એક વિદ્વાન્ના શબ્દો છે:—

“The hand that rocks the cradle rules the world”

અર્થાત્—જે સુકુમાર હાથ પાલણીમાં બચ્ચાંને ઝુલાવે છે, તેમાં જગતનું શાસન કરવાની શક્તિ પણ મોબ્જૂદ છે.

[આ સ્ત્રીજીવનની વિકાસદિશામાં પુરુષજીવનની વિકાસ-દિશા પણ સમાયેલી છે.]

વિ. સં. ૧૯૬૦

(૧૧)

ધર્મની સંમજ

— X —

પ્રારંભિક સંવચન

(૧) જીવન અનન્ત છે, પણ અત્યારસુધીનું આપણું જીવન કહુપિત અને કુઃખી રહ્યું છે. અજ્ઞાન અને તૃષ્ણાની હાસતમાં આપણે કુ.ખો જ જોયાં છે, મોહ અને તૃષ્ણામાં જીવનાર, એમાં જીવન પૂરું કરનાર, એવું જીવન જીવી ચાલી નીકળનાર. જીવ પાછાં નવાં કુ.ખોની પરંપરામાં પડકારેલો રહેવાનો. શૂન્યતા, વિશ્વમૈત્રી અને સહૃદયતા એ જ એક અખંડ શાન્તિનો તેમ જ પરમોક્ષનો સુધારવાનો માર્ગ છે. આત્મવાદ કે ઇશ્વરવાદ કેવલ બોલવામાં નહિ, પણ વર્તનમાં—જીવનવ્યવહારમાં જ્યારે કળકે ત્યારે જ સાચા આસ્તિક (સાચા આત્મવાદી કે ઇશ્વરવાદી) થઈ શકાય. અને અનીતિ—અન્યાય—અસત્યનાં અનાયરણો—પાપોને પ્રોત્સાહના જીવનમાં નાસ્તિક કરી દેનાર સાચો આત્મવાદ નાસ્તિક છે. આવો જ આસ્તિક, અથવા આવો જ નાસ્તિક પોતાનું કલ્યાણ કરી નથી.

(૨) “આત્મનઃ પ્રતિકૂલાનિ પરેષાં ન સમાચરેત્ ।”

(મહાભારત) :

અર્થાત્ પોતાને અપ્રિય હોય તે ખીજને ન કરવું. પોતાને કુઝ અપ્રિય છે, કોઈ પોતાને ઇજા કરે, અન્યાય કરે, પોતાની નિન્દા કે પોતાનું અપમાન કરે તે પોતાને અપ્રિય છે આમ કુ ખ, પીકન, નિન્દા, અપમાન, અન્યાય પોતાને અપ્રિય છે તેમ ખીજને પણ અપ્રિય છે. માટે પોતાને અપ્રિય તે ખીજને ન કરવું. સાવ સાચું છે ૩—

બહુ કરીશ, બહુ થશે.

છુડું કરીશ, છુડું થશે.

(૩) કોઈના ઉપર દ્રેષ ન રાખ. કોઈની ક્ષુદ્ર વૃત્તિથી નિન્દા ન કર. કોઈનું છુડું ન ચિંતવ. જેઓ તારા વિરોધી કે નિન્દક હો તેમની તરફ પણ કુદ્દ કે કુદ્દ ન જન. જેમ પામશ કે સન્નિપા રાગથી ઘેરાયેલા માણસના સ્વચારાને કોઈ ખ્યાનમાં લેતું નથી, તે તેવા અજ્ઞાન માણસો અજ્ઞાનરોગથી આક્રાન્ત અનેલા હોઈ તેઓ દુ કરી રહ્યા છે એની તેમને ગમ લેતી નથી. માટે તેઓ ખરી રીતે દયાપાત્ર છે. તેવાઓના ઉદ્ધવ પ્રસાદ કે દૈર્ઘ્યપૂર્ણ વર્તન તરફ રાષ રાખવો ન ધટે. તેમનું પણ બહુ આહીએ અને પરમાત્મા તેમને સદ્દુષ્ટિ આપે એવી જ ભાવના પોષીએ. વેરથી વેર રહે છે. તેનું વહેણ જવાન્તરમાં પણ સાથે આવે છે અને એની બીજા આગમાં અનેક જન્મો સુધી સળગતા રહી બહુ બહુ દુઃખોમાં પડકાવું પડે છે. ઉદાત્ત માનવતા (સાચી માણસાઈ) ક્ષમા-જયથી વેરને ધોઈ નાખવામાં છે. ધીર, અંબીર, સહિષ્ણુ અને ઉદાર જની મનને મીકું ને નિમંજ રાખવામાં જ સાચો પુરુષાર્થ છે. કલ્યાણસાધનની એમાં જ કસોટી છે. અમત્ અને સક્રિય અહિંસા એ જ જીવનનું અમૃત છે.

(૪) બધાને એક દિવસે એ રસ્તે જવાનું જ છે. મોત ક્યારે આવશે એની કોઈ ખબર નથી. માણસ અનેક તરંગી મન-

મૂળા ધડવામાં પરોવાયેલો રહે છે, વ્યર્થ વિકલ્પ-કલ્પનામાં ધૂમતો રહે છે, પણ કાળનો ફટકો લાગતાં એ બીજારાને અણધાર્યું જીપડી જવું પડે છે અને 'બધું' અહીં રહી જાય છે. દુનિયાની ખોટી આજ્ઞાપંપાળ મૂકી ઈ જીવન કેમ મુધરે એ તરફ ધ્યાન આપવું જરૂર છે. જીવન મુધરે તો પરલોક મુધરે. જીવન મુધરે સ્વાર્થ-ગોઠ, ભુરી ટેવ અને દુરાચરણને જીતવાથી અને સત્ય, સંયમ તથા સેવાના પુણ્ય પથ પર વિકસવાથી.

(૫) નગજાઓ આત્માને પામી શક્યા નથી એમ પુરાતન ઋષિ બોલી ગયા છે. લૌકિક કે લોકોત્તર વિકાસમાં બળની કેટલી આવશ્યકતા છે એ સદૃઢ જાણે છે. બીજી અને કાવર રહેવું નહિ. પાસવે બળ અને ઓજારને ખીસવીએ અને કુશલ કર્મોમાં એનો ઉપયોગ કરીએ. અરણ્ય,

ઉપદેશ

એ વાત ખુલ્લી જ છે કે મનુષ્ય માત્રને, પ્રાણી માત્રને સુખ ભોધ્યો છે. એ જ તેનું એક માત્ર મુખ્ય અને અંતિમ ધ્યેય છે. એની પ્રાપ્તિની ભાવનામાંથી ધર્મભાવના જન્મી શકે છે. હુનિયાના સર્વ-ધર્મો જન્મતને સુખ આપવા માટે પોતાનું અસ્તિત્વ બતાવી રહ્યા છે. દરેક ધર્મ તેની ઉપાસના કરવામાં સુખ-શાન્તિનો લાભ થવાનું ઉદ્દેશ્ય છે. આમ છતાં આપણે સ્પષ્ટ ભોધ્યો છીએ કે ધર્મના ઝઘડાઓએ હુનિયાનું વાતાવરણ કેવું ડોળી મૂક્યું છે. વિચાર કરવાની વાત છે કે સુખ-શાન્તિના ઉદ્દેશો નીકળેલા 'મા' પ્રસારેલા 'ધર્મ-માર્ગોથી' હુનિયાની સુખ-શાન્તિમાં વધારો થવો ભોધ્યો કે ઘટાડો થવો ભોધ્યો ? એક સંસ્થાનો જે ઉદ્દેશ હોય તે એક સંસ્થાથી જેટલો સધાય, તેના કરતાં તે ઉદ્દેશવાળી અનેક સંસ્થાઓથી તે વધારે સધાય એ ખુલ્લું છે. ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે સુખ-શાન્તિનો પ્રચાર કરવા નીકળેલા ધર્મના આટ-આટલા પદોથી સુખશાન્તિને બદલે આટલું ક્લેશવાતાવરણ કેમ ? શાન્તિપ્રચારને બદલે આટલો અશાન્તિપ્રચાર કેમ ? ઉંડું તપાસતાં ભોધ શકાય છે સુખશાન્તિના પ્રચારની પવિત્ર ભાવના કરતાં, ધર્મ-પત્થની પાછળ સંકુચિત સાંપ્રદાયિક વાતાવરણ વધારે ફેલાયેલું હોય છે. એનું જ એ પરિણામ આવે છે કે સુખ-શાન્તિનો સાચો પ્રચાર કરવાનું એક બાળુ રહી જાય અને સાંપ્રદાયિક સંકુચિત દષ્ટિને લીધે મજબૂતી વ્યામોહમાં પડી જઈ મજબૂતી મહિમાને વધારવાના કામમાં ખૂંચી જવામાં આવે છે. આવી સ્થિતિ જ્યાં પ્રવર્તેલી હોય, તે ધર્મોથી જન્મતને

ખરી સુખ-શાન્તિ સાંપડવી અશક્ય છે. આવી મનોદશાવાળા
ધર્મો કે સંપ્રદાયો જોટલા વધારે હોય, તેટલી વધારે, દુનિયાને,
શાન્તિ નહિ પણ અશાન્તિ સાંપડે એ ખુદ્દુ છે.

લોકોમાં વાસ્તવિક જ્ઞાન-શિક્ષણ બહુ ઓછું છે, અને
ધર્મના “ઠેકેદારો” લોળી પ્રજાની અજ્ઞાન દશાનો ગેરલાભ
લઈ પોતાની બેહુકમી સત્તાના વૈભવનો ભોગવટો સાચવી
રાખવા તે લોળાઓને પોતાના સંપ્રદાયના ‘સાંકડા ઓરડા’-
માં જ પૂરી રાખવાના પ્રયત્નો સેવી રહ્યા હોય છે. જગતમાં
સુધારા જેમ પંડિતોએ કયાં છે તેમ બગાડા પણ તેમનાથી
થયા છે. થોડીઘણી પંડિતાઈના બળ પર પોતાના “વાડા”-
ના માણસોને આંછ-લોળવી-બહેકાવીને તેમને તેમનીતેમાં
જ ગોંધી રાખવાની તેમની મનોદશા હોય છે. એટલે આવા
“પંડિતો” યા ધર્મના “ઠેકેદારો” થી પ્રજાના આધ્યાત્મિક
વિકાસનાં દાર કુધાર્થ બાધ છે. ધર્મના ‘ઠેકેદારો’ ની આવી
સંકુચિત મનોવૃત્તિઓ, વિવેકહીન સ્થિતિચુસ્ત મનોદશાઓ
અને સ્વાર્થપૂર્ણ વાસનાઓ જ ધર્મજગતમાં બખેડા વધારી
મૂકે છે અને પ્રજામાં અશાન્તિનો ઉકળાટ ફેલાવે છે. આના
પરિણામે એ બને છે કે બાપનાવાદી વર્ગ ઉરકેરાઈ જાય છે.
તેમને ‘ધર્મસંસ્થા’ તરફ ચીડ ચડે છે અને તેમનાં ઊકળી
ગયેલાં માનસ ધર્મને જ દુનિયાની અશાન્તિ અને દુર્ગતિનું
મૂળ સમજવા લાગે છે. રૂસમાં લેનિને કહ્યું હતું કે “ધર્મ
લોકોને માટે અદ્વીષ્ટ સમાન છે. ‘ધર્મ’ દ્વારા મનુષ્યસમાજ
પર ઘોર આધ્યાત્મિક અત્યાચાર થાય છે અને અનિષ્ટ ફેલાય છે.”
હિન્દુઓનું રાજ્ય હતું ત્યારે એક વખતે તેમણે ધર્મના અનુભવી

નશામાં ખીદ્રો પર ત્રાસ વર્તાવવામાં મળ્યો લોગવી હતી. ખીદ્રોએ પોતાના ઝનૂની આવેશમાં બીજાઓ તરફ કૂરતા ધારણ કરી હતી. ઔરંગઝેબના ધર્મઝનૂને ગુરુ ગોવિન્દસિંહના જે સુકુમાર બાળકોને જીવતા જ દીવાલમાં ચણી દીધા હતા સન્ ૧૫૫૫ માં ઇંગ્લેંડની શાસિકા ‘મેરી’ ને ઇસાઇ ધર્મના પુરાણ ઉત્સુકોને માનવાવાળી કેથોલિક હતી, તેણીએ ધર્મઝનૂનના ઘોર આવેશમાં પરિવર્તનવાદી પ્રોટેસ્ટેન્ટોને ધર્મદ્રોહી સમજી હુથર, રાજસ, ફેરાર, કેનમર, લેટિમર, રિંડલે વગેરે સુખ્ય સુખ્ય પ્રોટેસ્ટેન્ટ નેતાઓને ધગધગતી આગમાં હોમાવી દીધા હતાં. આ તો બેક દિશા માત્ર છે. ધર્મના ઝનૂની નશાએ દુનિયામાં જે કાળો કેર વર્તાયો છે, જે લયંકર અત્યાચાર ચલાવ્યા છે તેનું જ્યારે જ્યારે સ્મરણ થઈ આવે છે ત્યારે હૃદયની વેદના ફરી ફરી જાગરિત થાય છે. આવી ઝનૂની નશાખોરી ને કોઈ ધર્મમાં થોડી-ઘણી પૂસવા પામે છે, પણ તે ‘ધર્મ’ પવિત્ર રહેતો નથી અને જગતને લાભકારક નીવડતો નથી. આવી નશાખોરીનું દુષ્પરિણામ એ આવે છે કે ધર્મના નામ નીચે કદર અધર્મનો માર્ગ લેવાય છે અને ધર્મની પૂજાને બદલે અધર્મની પૂજા થવાથી ધર્મના સાચા તેજને મોટો ધક્કો પડેલો છે.

ત્યારે, ધર્મ એ વાસ્તવમાં શી વસ્તુ છે? એ પ્રશ્ન સહેજે ઊભો થાય છે અને એના પુલાસા પર જ ધર્મની ઉપયોગિતા પરત્વે સમજવાનું રહે છે.

ધર્મ શું છે?

ધર્મ એ વસ્તુતઃ હૃદયની અથવા જીવનની વસ્તુ છે. કોઈ

પણ માણસને એક ધર્મમાં(સંપ્રદાયમાં)થી બીજા ધર્મ (સંપ્રદાય)-
માં ફેરવવો એ એક તાત છે અને એના જ ધર્મમાં એને
રહેવા દઈ એને ધર્મનાં શુદ્ધ તત્વોનો અનુગામી બનાવવો
એ બીજી વાત છે. કેઈ પણ માણસ પોતાના ધર્મમાં (સંપ્રદાયમાં)
રહી બુરાઈ અને પાપોને છોડે અને સદાચારના માર્ગે ચાલે તો
પોતાનું કલ્યાણ ન સાધી શકે? સાંપ્રદાયિક મોહને વશ થઈ
બીજાએ પોતપોતાના સંપ્રદાયના ઝગમગ પહેરાવવાનું
ન્યારે વધી પડે છે ત્યારે પ્રજાના શાન્તિમય હૃદય પર
અશાન્તિનાં વાહણ ઘેરાવા માંડે છે. ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે કે
સંપ્રદાયના ઝગમગ પહેરાવ્યા વગર કેઈને સાચા પુણ્ય પથ પર
શું નથી લાવી શકાતો? હાખલા તરીકે, કેઈ પારસી બાઈ કે
મુસલમાન બાઈ પોતાના મજહબમાં રહી પશુકલ્યાણ બદીઓને
છોડે અને અહિંસા, સત્ય, સંયમ, અનુકંપા, પરોપકાર અને
સેવાભાવના પવિત્ર માર્ગે ચાલે તો તે પોતાનું આત્મકલ્યાણ
શું નહિ સાધી શકે? જરૂર સાધી શકે. આવો સદાચરણી
માણસ, હિન્દુ હોય તો તેને મુસલમાનો સાથે ‘ મુસલમાન ’
સમજે અને આવો સદાચરણી માણસ, મુસલમાન હોય તો તેને
હિન્દુઓ સાથે ‘ હિન્દુ ’ સમજે તો દેશમાં બાઈચારાનું કેવું
સરસ વાતાવરણ પથરાય? અને દેશનું કેટલું બહું થાય?

ધર્મની સાધના છે સાચા માણસ-ખરા ઈ-સાન બનવામાં,
બધા ઈશ્વરના બાળ છે એમ સમજી બધા સાથે બન્ધુભાવ,
મૈત્રીભાવ કેળવવામાં, નહિ કે ધાર્મિક સંકુચિતતાના આવેશને વશ
થઈ અરક્ષપરસ ટંટા-બખેડા કે મારામારી કરવામાં. મજહબી
ઉન્મત્ત અનૂન ખોડું છે, પાપ છે અને વેદવિક્રિય

તેમ જ સાંમાજિક હિતનું ધાતક છે એ સમજાવવાની ખાતુ જરૂર છે. ધર્મો અર્થાત્ સંપ્રદાયો તો સત્યને, માનવધર્મને શીખવાની શાળાઓ છે. એ શાળાઓ પૈકી કોઈની અન્દરથી પણ માણસને સદાચરણને શીખે, વિશ્વભંડીના પાક પડે તો તે શાળા (મજહબ) તેને આશીર્વાદરૂપ છે; અને એમ ન કરતાં મજહબના-ધર્મના નામે જોટો અહંકાર પોણે અને ધર્મકે રાખી ઝઘડા કરે તો એ મૂર્ખાચરણ એના જીવનની અપોગતિ કરનાર છે. કોઈ પણ મજહબનો જિંદગી નહિ ધરાવનાર માણસ પણ જો સત્યવાદી અને સદાચરણી હશે તો તે આશીર્વાદી છે; અને ઇશ્વરમાં નો માનવાવાળો છતાં ઇશ્વરના સદુપદેશ પ્રમાણે ચાલતો હોવાથી ઇશ્વર એને પોતાને બાકાત સમજે છે, અથવા ઇશ્વરની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તતો હોવાથી એ ઇશ્વરભક્ત છે; અને પરલોકમાં ન માનતો હોય તોયે એ પોતાના સદાચરણના બળે સારા પરલોકને (સુગતિને) પ્રાપ્ત કરે છે-જેમ પરલોકને ન માનનાર (ન માનવા છતાં) પોતાનાં દુષ્કૃત્યોને લીધે ખરાબ પરલોકમાં જઈ પડે છે તેમ.

આમ ધર્મનો મૂળ માર્ગ અથવા ધર્મનું અસલી તત્ત્વ દુનિયાભરને સારું એક જ છે, જેને સાધવા માટે રીત-રિવાજો કે કર્મકાંડો બહો નોખાંનોખાં હોય. એ નોખાં હોવાથી ધર્મ કંઈ એક મટી જ કે એથી અધિક ન થઈ શકે. સાધ્ય એક હોવા છતાં એને સાધવામાં ઉપયોગી થનાર સાધનો અનેક નથી હોતાં ? તેમ ધર્મતત્ત્વને સાધવામાં મદદજૂત ખાદ્ય (કિયાકાંડાદિ) વ્યવહારો, વ્યાપારો નોખા નોખા હોય, એથી ધર્મ જુદા જુદા કેમ કહી શકાય ? સંપ્રદાયો બિન્ન-બિન્ન હોય

પણ ધર્મ ભિન્ન-ભિન્ન નથી. ભિન્ન-ભિન્ન સંપ્રદાયની રીતભાતે
ભિન્ન-ભિન્ન હોઈ શકે (હોય જ); પણ એનાથી સાધવાની
જે ધર્મવસ્તુ છે તે તે એક જ છે-સમગ્ર માનવજાતિને
માટે, અને તે, ઉપર કહ્યું તેમ સત્ય-સદાયરણુ અને તે દ્વારા
ચિત્તનું શુદ્ધીકરણ. પોતપોતાના સંપ્રદાયનાં ક્રિયાકાંડ અને
વિધિવિધાન ચિત્તના શોધન અને જીવનને સદાયરણી બનાવવા
માટે છે. આ પરિણામ લાવે તો એ (વિધિવિધાન અને
ક્રિયાકાંડ) સફળ, નહિ તો નિષ્ફળ. આમ સાધ્ય-સાધનનાં
વિવેકની જીવનની વિકાસક્રિયામાં ખૂબ જરૂર છે.

દર્શનશાસ્ત્રોનો મુખ્ય આદર્શ અને એમના

મૂલ-સિદ્ધાન્તોનો સમન્વય

પ્રાચીન દર્શનશાસ્ત્રોએ પદાર્થવ્યવસ્થાની મીમાંસામાં
તાર્કિક ચર્ચાઓ ખૂબ રેલાવી છે, પણ એમના ઉત્થાનનું બીજું
નિઃશ્રેયસસિદ્ધિનો આદર્શ છે, જેનો એ શાસ્ત્રોના પ્રારંભમાં
પ્રથમ જ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તેઓ પોતે એ પણ સંપૂર્ણ
સ્વીકાર કરે છે કે એ સિદ્ધિનો સીધો માર્ગ જીવનસાધના છે,
ન કે પદાર્થોના અસ્તિત્વમાં ખાલી માનવાપણું. દૌર્ગંધિક પદાર્થ-
ચર્ચાનું અરણ્ય બહુ ગહન અને અતિવિકટ છે. દુર્ગંધ
અને અતીન્દ્રિય પદાર્થોએ તર્કબળથી નિશ્ચિત થઈ શકતા
હોત તો આટલા કાળે જગતના પ્રૌઢ વિદ્વાનોએ તે પદાર્થોનો
નિર્ણય ક્યારનોએ કરી નાખ્યો હોત. એટલે મુદ્દાની વાત
એક જ છે અને તે જીવનસાધના. એના વગર વાદચર્ચા કે
તર્કપરંપરાના બળથી પ્રકાશ ન મળે. દૃષ્ટિને ઉજાગર કરે
છે જીવનસાધના અને એનું વિકાસગોમી બળ-દિવ્ય વાસ્તવ પર

પ્રકાશ વેરે છે. એનાથી જ મિલતે હૃદયમન્યિરિછન્તે સર્વસંશયાઃ.
 એના વગર હગલાળંધ પુસ્તકોથી પણ દિવ્ય તત્ત્વ ઓળખાય
 નહિ. એટલા જ માટે દર્શનશાસ્ત્રકારો પોતાના તર્કબહુલ
 પદાર્થવ્યવસ્થાપક શાસ્ત્રમાં પણ નિઃશ્રેયસસિદ્ધિના અસાધારણ
 સાધનભૂત કર્તવ્યમાર્ગનો ઘોડો પણ અસરકારક નિર્દેશ કયો
 વગર રહ્યા નથી. અવશ્ય બધાં દર્શનોમાં યમ-નિયમ, સંયમ,
 સદાચાર આદિનો કર્તવ્યપાઠ ઉપદિષ્ટ છે. પરલોકવાદી દર્શન
 કારો પરલોકને આગળ કરી કર્તવ્યમાર્ગ પર ચાલવાનું
 ફરમાવે છે, ત્યારે પરલોકપ્રતિવેધક ચાર્વાકદર્શન વર્તમાન
 જીવનને સુખી કરવાના અને વિકસાવવાના હેતુએ કર્તવ્યમાર્ગ
 પર ચાલવાનું પ્રોત્સાહિત છે.

“શ્રુતયો વિભિન્નાઃ સ્મૃતયો વિભિન્ના
 નેકો મુનિર્યસ્ય વચઃ પ્રમાણમ્ ।
 ધર્મસ્ય તત્ત્વં નિહિતં ગુહ્યાયં
 મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ ॥”

આ શ્લોકમાં ચાર્વાકદર્શનનું હાર્દ માલૂમ પડે છે. તે
 કહે છે કે માર્ગ છે સદાચરણ, કે જે માર્ગે શ્રેષ્ઠજનો ગયે છે
 અર્થાત્ ચાર્વાકદર્શન કર્તવ્યમાર્ગને ધર્મ કહે છે અને એનું
 ઉપયોગિતાને પુરવાર કરતાં જણાવે છે કે માણસનું જીવન
 પરસ્પરની સહાયતા, સહાનુભૂતિ અને સહાયતાના આધારે
 પર જ સુખી થઈ શકે છે. અર્થાત્ પરલોકની માન્યતા
 ધરાવવાની હાલતમાં પણ માણસને વર્તમાન જીવનની દૃષ્ટિએ
 કર્તવ્યધર્મ બજાવવાનો હોય છે, જે દ્વારા વૈયક્તિક અને
 સામુદાયિક કલ્યાણ સધાય છે. ચાર્વાકદર્શનનું કથન છે કે

પરલોકવાદીઓનાં મત પ્રમાણે જેમ સત્કૃત્યો કરવાની પ્રેરણા પરલોકને માનવાથી મળે છે, તેમ એ પ્રેરણા (પરલોકની માન્યતાની ગેરહાજરીમાં પણ) વર્તમાન જીવનને સુખી અને ઉન્નત બનાવવાની આકાંક્ષાથી પણ મળે છે. આમ, ચાર્વાકદર્શનનો ઉદ્દેશ પણ લોકકલ્યાણનો છે.

નિસન્દેહ, જીવનસાધના કે કર્તવ્યપાલનના અભાવમાં કેવલ પદાર્થોના અસ્તિત્વને સમજી લીધાથી કંઈ ન વળે. પરલોકે કે ઇશ્વરની બડી બડી વાતો કરનાર પણ એ સદાચરણવિહીન હોય તો એની એ આસ્તિકતાની કશી જ કિમ્મત નથી. એના કરતાં પરલોકાદિમાં અનિશ્ચિત હોઈ 'નાસ્તિક' ગણાતો માણસ સારો, કે જે સદાચરણમાં દૃઢશ્રદ્ધ અને તત્પર છે. સાચે જ, સદાચરણવિહીન આસ્તિક કરતાં સદાચરણસમ્પન્ન નાસ્તિક ઘણું જ દરજ્જે સારો છે.*

પરલોકાદિનિવેધક ચાર્વાકદર્શનના મૂળમાં પણ જ્યારે ઉપયોગિતાવાદ રહેલો છે, ત્યારે પરલોકાદિ તત્ત્વોના સંબંધે કે વેદાન્ત, સાંખ્ય વગેરે વૈદિક અને અવૈદિક બૌદ્ધ તથા જૈન દર્શનની ઉદ્દેશભૂમિ પર ઉપયોગિતાવાદનું એકાત્મક પ્રભુત્વ હોય એ સહજ સમજી શકાય છે. એ આસ્તિક ગણાતાં બધાં દર્શનોની લોકકલ્યાણભાવનાની સીમા ઐહલૌકિક સુખ સાથે પારલૌકિક સુખલાભ અને નિઃશ્રેયસની પ્રાપ્તિ સુધી છે. એ વાત સ્પષ્ટ છે કે વર્તમાન જીવનને સફળાવના, સૌહાર્દ, સંયમ,

* 'બ્રેડો' નાસ્તિક હતો, છતાં એના સમકક્ષીને કહેતા કે 'બ્રેડો' ધધર છે એમ માનીને ચાલનારો માણસ છે. કારણ કે નીતિને માને છે, અને નીતિ એ ધધર છે.

સહાનુભૂતિ જેવા ઉત્તમ ભાવોથી વિકસિત કર્યા વગર પારલૌકિક સુખ કે મોક્ષલાભ શક્ય નથી. એટલે પારલૌકિક લાભ માટેનાં સન્દેશવાહક કહેવાતાં દર્શનો વર્તમાન જીવનને માટે પણ એટલાં જ સુખસન્દેશવાહક છે, એ સમજી શકાય એમ છે. આ લોક સુધરે તો પરલોક સુધર્યો જ છે. ચાર્વાકદર્શન પણ આ વાક્યને એમાં પડેલા “પરલોક” શબ્દ પછી ‘હશે તો’ એટલું ઉમેરીને બેધડક ઉદ્ધોષવાનો.

દ્વૈતાદ્વૈતની તકસર દૃષ્ટિવિકાસની ખામીનું પરિણામ છે. વસ્તુતઃ પદાર્થવ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ દ્વૈતવાદ છે, અર્થાત્ તત્ત્વ બે છે ચૈતન અને જડ, પણ આરાધવાલાયક-ઉપાસવાયોગ્ય એક માત્ર આત્મતત્ત્વ હોવાથી એ દૃષ્ટિએ (ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ) અદ્વૈતવાદ છે. અર્થાત્ અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત એ સર્વભૂતોમાં આત્મવત્ત્વે જોવાનો, ‘સર્વત્ર હું હું’ની ભાવના-વિશ્વબન્ધુત્વની ભાવના કેળવવાનો સિદ્ધાન્ત છે. જડમોહ અથવા વૈષયિક વાસના એ બંધાનક વળગાડ છે, જેને કાઢ્યા સિવાય વિશુદ્ધ સુખ-શાન્તિ પ્રાપ્ય નથી. એટલા માટે જ “સ્વધર્મે નિષ્ઠનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ” એ બીતોફગારનું એ તાત્પર્ય પણ બેંચી શકાય છે કે ‘સ્વધર્મ’માં અર્થાત્ આત્મધર્મમાં (આત્મસાધના કરતાં) મોત આવે તો શ્રેયસ્કર છે, પણ ‘પરધર્મ’માં અર્થાત્ આત્માથી ભિન્ન પુરના ધર્મમાં એટલે કે જડમોહના ચક્કરમાં પડવું એ બધંકર છે.

એટલા માટે જ કહ્યું છે—

“આત્મા વા અરે ! દ્રષ્ટવ્યઃ

શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ ।”

(જુ. ૪।૫।૬)

આ ઔપનિષદિક ઉપદેશમાં, એકમાત્ર આત્માને આરાધ્ય, ઉપાસ્ય બતાવવામાં આવ્યો છે. “સત્યં જ્ઞા, મિથ્યા જગત્” એ વાક્યમાં પણ જગત્ને મિથ્યા [‘મિથ્યા’ એટલે ખર-વિષાણુવત્ અસત્ નહિ, પણ અસાર (Insignificant)] કહી પરમમંગલભૂત બ્રહ્મને જ આરાધવાનો ઉપદેશ છે. આત્મા પોતે જ માયા, વાસના આ આવરણથી મુક્ત થતાં પૂર્ણ બ્રહ્મ છે. એટલે મોહવાસના કે આવરણને ખસેડવાનું જ એક માત્ર કર્તવ્ય સાધકને પ્રાપ્ત થાય છે, જેને માટે બ્રહ્મસૂત્રમાં મહર્ષિ બ્રહ્મશંકરે ચોથા અધ્યાયમાં “ ધ્યાનાય ” વગેરે સૂત્રોમાં તેમ જ ત્રીજા સાધન-અધ્યાયમાં ઉપદેશ કર્યો છે. શમ, દમ, તિતિક્ષા, ઉપશતિ, સમાધાન, વિવેક એ છ સાધનસમ્પત્તિનો વેદાન્તમાં ઉપદેશ છે.

આમ, વેદાન્તના ઉપદેશમાં સ્પષ્ટ કર્તવ્યવાદ છે. આ ઉપદેશ પ્રમાણે માણસોમાંથી સ્વાર્થ-મોહ અને ધુરી વાસના નીકળી જાય તો માનવસમાજ અને જગતનું કેટલું બહું થાય !

પાતંજલ યોગદર્શન તો યોગવિચારોનો જ ગ્રન્થ છે, એટલે એમાં યોગપ્રક્રિયાની સાંગોપાંગ મીમાંસા મળે એ સહજ છે. પૂર્વમીમાંસામાં જૈમિનિએ યોગનો નિર્દેશ સુદ્ધાં કર્યો નથી. એનું કારણ એ છે કે એનો વિષય કર્મકાંડ અર્થાત્ પૂમમાર્ગની મીમાંસા કરવાનો છે. એની પહોંચ સ્વર્ગ મુખી છે. મોક્ષ પૂર્વમીમાંસાનું લક્ષ્ય નથી. એટલે જ્યાં મોક્ષને સ્થાન ન હોય ત્યાં તેના સાધનભૂત યોગને સ્થાન ન હોય એ દેખીતું છે.

સાંખ્ય અને (પાતંજલ) યોગદર્શન એ બે સહોદર જેવાં દર્શનો છે. સાંખ્યપ્રવચનમાં મુખ્યત્વેન પદાર્થવ્યવસ્થિતિનું જ

નિરૂપણ છે, એટલે ‘યોગદર્શન’ ને સાંખ્યદર્શનનો કર્તવ્યવાદ કહીએ તો કહી શકાય. સાંખ્યદર્શનમાં ઇન્દ્રિયવાદની ત્રુટિ જણાતાં મહર્ષિ પતંજલિએ પોતાના દર્શનશાસ્ત્રમાં એ વાદની ઉપયોગી પૂર્તિ કરી સાધનમાર્ગને બહુલાવ્યો છે. સાંખ્યદર્શનમાં પણ ‘રાગોપહતિર્ધ્યાનમ્’ (૩-૩૦), ‘વૃત્તિનિરોધાત્ તત્તિસદ્ધિઃ’ (૩-૩૧) વગેરે યોગસાધન બતાવનારાં સૂત્રો છે.

હેય, હેયહેતુ, હાન અને હાનોપાય એ યોગદર્શન-સૂત્રકારનું વર્ગીકરણ એ દર્શનની મૂળ અને પ્રમુખ બાબત છે. એને લીધે સાંખ્યકારે યોગદર્શનશાસ્ત્રને ચતુર્બ્યૂહાત્મક કહ્યું છે. હુઃખ હેય છે, અવિદ્યા એ હેયનું કારણ છે, હુઃખને આત્યન્તિક નાશ એ હાન છે અને વિવેકખ્યાતિ એ હાનને ઉપાય છે. આમાં કલ્યાણસાધનવિષયક દ્વિગદર્શન સઘળું આવ્યું જાય છે. ભગવાન્ પુણ્યનું ચતુર્બ્યૂહ ‘આર્યસત્ય’ નામધર્મ છે. હુઃખ, હુઃખસમુદય, હુઃખનિરોધ અને માર્ગ આ ચાર આર્યસત્યો છે. હુઃખનું કારણ તૃષ્ણા છે. ‘હુઃખસમુદય શબ્દથી તૃષ્ણા અભિપ્રેત છે. હુઃખનો નાશ એ ત્રીજું આર્યસત્ય અને એનો (હુઃખનાશનો) માર્ગ એ ‘માર્ગ’ નામક ચોથું આર્યસત્ય. હુઃખનું કારણ જ્યારે તૃષ્ણા છે, ત્યારે હુઃખને નાશ તૃષ્ણાનો નાશ કરવાથી જ થઈ શકે એ સ્પષ્ટ છે. હુઃખ નાશના માર્ગ તરીકે તૃષ્ણાનાશ કેવી રીતે કરવો એ માટે મહાત્મા પુણે અષ્ટાંગ માર્ગ બતાવ્યો છે, જેનો સમાવેશ ચોથા આર્યસત્ય (‘માર્ગ’) માં છે. પુણેનો અષ્ટાંગ માર્ગ અને પતંજલિનો અષ્ટાંગ યોગ એ આત્મસાધનની સિત્તલિપ્ત પરિભાષાઓ છે. સિત્તલિપ્ત અભિધાનોથી અભિહિત સાધનાઓને

અસત્ય પણ ધાર્મિક સત્ય થઈ બાધ છે, જે જીવનકલ્યાણમાં સહાયબૂત થાય તો.

ત્રીનાચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ પોતાના 'યોગદષ્ટિસમુચ્ચય' ગ્રન્થમાં સર્વધર્મસદ્ભાવનો સુંદર ઉપદેશ કરતાં કહે છે કે—

ચિત્તૌ વૈદ્યનૈતેષાં સ્યાદ્ વિનેયાનુગુણ્યતઃ ।

યસ્માદેતે મહાત્માનો મવન્યાધિમિષ્વરાઃ ॥ ૧૩૨ ॥

અર્થાત્ જો બધા ('બુદ્ધ', 'કપિલ' વગેરે) પુરાતન જ્ઞાની મહર્ષિઓએ આપેલી દેશના (ઉપદેશ) જે ભિન્નભિન્ન દેખાય છે તે ભિન્નભિન્ન શ્રેણીના શિષ્યોને અનુસરવાના પરિણામે છે. મતલબ કે જો બધા જ્ઞાનીઓનો ભિન્નભિન્ન રીતિનો પણ ઉપદેશ કલ્યાણકારક છે. કેમકે જો મહાત્માઓ ભવરોગના મોટા વૈદ્ય હતા.†

પરલોકની કે ઈશ્વરની વાતો મોટેથી કરવી સહેલી છે, પણ જો તરવોની માન્યતા જ્યારે જીવનથી, વર્તનથી પ્રકટ થાય ત્યારે જ કલ્યાણ છે. કર્મવાદ, ઈશ્વરવાદ, અદ્વૈતવાદ કે ક્ષણિકવાદ (એવો કોઈ વાદ) જ્યારે એના કલ્યાણરૂપ તાત્પર્ય સાથે જીવનમાં જિતરે, જીવનમાં એને ઉતારવાનો પ્રયત્ન થાય ત્યારે જ કલ્યાણલાભ છે. ઈશ્વરવાદી, કર્મવાદી, અદ્વૈતવાદી વગેરે પોતાના વાદને પોતાના જીવનમાં ઉતારવા કોશિશ કરશે તો પછી એમને 'અધડવાનું' કારણ કંઈ જ નહિ રહે, તેઓ બધા પોતાને ધર્મ-પથની એક ભૂમિ ઉપર જિલેલા જોશે, અને સમજાશે કે જો બધા વાદ એક જ જગાએ લઈ જનારા છે.

† 'યોગદષ્ટિસમુચ્ચય' ગ્રન્થમાં આ શ્લોકની આગળ-પાછળના શ્લોકો ખૂબ સમજાવથી રંગાયેલા છે.

આત્મા, પરમાત્મા, કર્મ, પુનર્જન્મ, મોક્ષમાં માનનાર જૈન-દર્શનમાં પદાર્થ-તત્ત્વજ્ઞાનના કરતાં તેની પાછળની જીવનદૃષ્ટિનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. જૈનદર્શનમાં આખોયે એક કર્તવ્યસાધના ઉપર છે. " જ્ઞાનસ્ય ફલં વિરતિઃ " એ એનો પ્રમુખ મુદ્રાલેખ છે, જે કહે છે કે જ્ઞાનનું-અભ્યાસનું ફલ છે પાપથી હટવું, સદાચરણી બનવું. બુદ્ધોપદિષ્ટ ચાર આર્યસત્યો અને મહર્ષિ પતાંજલિનું ચતુર્વ્યૂહ ઉપર આપણે જોયાં; જૈનદર્શનમાં ઉપદિષ્ટ આસવ-બન્ધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ જૈનદર્શનના તત્ત્વવિ-વેચનમાંથી ફલિત થતું ચતુર્વ્યૂહ છે. કર્મ બંધાય એવી પ્રવૃત્તિ એ ' આસવ ' (The channel of Karma) છે; કર્મબન્ધ-નિરોધ અથવા આસવનિરોધ (Stoppago of Asrava) એ ' સંવર ' છે; કર્મનો આત્મા સાથે સમ્બન્ધ, બીજા શબ્દોમાં, જેમ બીના ચામડા ઉપર હવાથી પડેલી રજ એની સાથે થોડી જાય છે, તેમ મન-વચન-કાચના મોઝદ્વારા આકૃષ્ટ થતા-જેવાતા કાર્મિક અણુસમૂહનું કષાયોદયના કારણે આત્મામાં થોડવુંએ (Bondage of the soul with Karma) બન્ધ છે; કર્મને આત્મા પરથી વિખેરવાં એ ' નિર્જરા ' છે, અને એ પૂર્ણતાએ પહોંચે-કૃત્સ્નકર્મણ્ય થાય એ ' મોક્ષ ' છે. આ સાથે ' હેય ' આદિ ચતુર્વ્યૂહ આ પ્રમાણે સરખાવી શકાયઃ બન્ધ એ હેય, આસવ એ હેયહેતુ, મોક્ષ એ હાન અને સંવર તથા નિર્જરા એ હાનોપાય.

અજ્ઞાન, ખોટી સમજ, પ્રમાદ, કષાય (કામ, ક્રોધ આદિ) અને અનાચરણ એ આત્માની દુઃખમયી દુર્ગતિ છે. આત્માનું કદંબાણસાધન સન્માર્ગે પર આવવામાં છે. જૈનદર્શનનું મોક્ષ-

માર્ગદર્શક સૂત્ર “સમ્યક્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ”. જણાવે છે કે સાચી શ્રદ્ધા, યથાર્થ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર એ સંયુક્ત ત્રિક મોક્ષનો માર્ગ છે. નૈનદર્શનમાં અહિંસા; સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ મહાવ્રતો ખતાવ્યાં છે અને સુવિશદ વિવેચવામાં આવ્યાં છે; અને એમને કલ્યાણ-સાધનનાં મુખ્ય સાધન ગણીને એમના ઉપર પ્રમુખ ઝોક આપવામાં આવ્યો છે. આ મહાવ્રતોનું મહત્ત્વ પાતંજલ યોગદર્શનમાં મુખ્ય રૂપે ગવાયું છે. આ મહાવ્રતોની સાધનાને નૈનદર્શન પ્રાથમિક યોગસાધના ગણે છે. આના વિશિષ્ટ અભ્યાસે કષાયો-રાગદ્વેષો જેમ જેમ પાતળા પડતા જાય છે અને મનોવિકાસ જેમ જેમ ખીલતો જાય છે, તેમ તેમ યોગભૂમિ પર અધિકાધિક આરોહણ થતું જાય છે. પર્યંતે રાગ-દ્વેષ મોહનો સંપૂર્ણ ક્ષય થતાં આત્મા પૂર્ણ ઉજ્જવલ સ્થિતિએ પહોંચે છે. આ પૂર્ણવિશુદ્ધ ઉજ્જવલ સ્થિતિ એ જ પરમાત્મતા. આત્મા થા છવ પોતાના મૂળસ્વરૂપમાં સચ્ચિદાનન્દપૂર્ણ બ્રહ્મ છતાં મોહાવરણના અનાદિ આક્રમણના મોગે એની અદ્વાખસ્થિતિ છે. એ (મોહાવરણ) ખસી જતાં એ (આત્મા પોતાની મૂળસ્થિતિમાં આવે છે. આમ મૂળસ્થિતિમાં આવે એ જ મોક્ષ અને એ જ પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિ.

તત્ત્વનિરૂપણમાં દર્શનકારોમાં પરસ્પર અતભિન્નતાઓ ઘણી છે, પણ ચારિત્રસાધનાની દિશામાં ઝઘાઓનો ઉપદેશ એ સરખો છે. જૂતાતિરિક્ત સ્વતન્ત્રચૈતન્યરૂપ આત્મા, આત્માને શરીરસમ્બન્ધપરંપરારૂપ અથવા મુખદુઃખપરંપરારૂપ સંસાર સંસારનું કારણ રાગાદિ કલેશો, સંસારના સર્વથા વિરોધક

મુક્તિ અને મુક્તિનું કારણ વીતરાગચારિત્ર ઝાટલી (પાંચ)
બાબતો આપોક સિવાય વૈદિક અને અવૈદિક (બૌદ્ધ અને જૈન)
બધાં દર્શનોમાં સ્વીકારાયેલી છે. એ બધાં દર્શનોમાં આ
મૂલભૂત બાબતોનું સુવિસ્તૃત પ્રતિપાદન છે.

અનેકાન્તદર્ષિ

જૈનદર્શનનો ન્યાયસિદ્ધાન્ત ‘સ્થાદ્વાદ’ યા ‘અનેકાન્તવાદ’
એ એક એવી વિશાળ દર્ષિ છે જે વસ્તુનું ભિન્નભિન્ન દર્ષિકોણોથી—
જુદી જુદી બાંજુઓથી અવલોકન કરે છે. આ વિશાલ અને
વ્યાપક દર્ષિના અવલોકને એકદર્ષિબદ્ધ વિચારો સંકુચિત (અપૂર્ણ)
પુરવાર થાય છે અને ભિન્નભિન્નદર્ષિબિન્દુસંગત ભિન્નભિન્ન
(વિરુદ્ધ દેખાતા) વિચારો પણ માલામાં મીઠ્ઠિકાની જેમ
સમન્વિત બની જાય છે. અનેકાન્તવાદ, માટે જ, વસ્તુતઃ
સમન્વયકલા હોઈ સમન્વયવાદ છે, જેનું પરિણામ, અપૂર્ણ
દર્ષિઓથી ઊપજતા કલહોને શમાવી સામ્યવાદ (સમભાવ) ના
સર્જનમાં આવે છે. કેમકે એક દર્ષિના આધાર પર એક
બાંજુનો મત ધરાવનાર જ્યારે સામી દર્ષિનો ખ્યાલ પામે છે,
ત્યારે તેનો એક બાંજુનો જલ્લ અને એ વિષેની તકરાર મટી
જાય છે. અવશ્ય, એક-બીજાનાં માનસને પરસ્પર મીઠાશવાણાં
બનાવવામાં વ્યાપક જ્ઞાનની જરૂર છે, અને વ્યાપકદર્ષિ તે પૂરું
પાડે છે, જે દર્ષિને, જૈનદર્શનમાં ‘અનેકાન્તદર્ષિ’ કહેવામાં
આવે છે.

અનેકાન્તદર્ષિના નમૂના તરીકે, ઉપર દેવ-અંદેશની જે
સામાન્ય સંગતિ બેસાડી છે તે મૂંઝી શકાય. વળી કહી શકાય
કે ઇશ્વર-સાકાર છે અને નિરાકાર છે. જ્યાં સુધી દેહધારણ

હોય ત્યાં સુધી સાકાર, પછી નિરાકાર. શરીરધારી આત્મા શરીરપ્રમાણ હોઈ અવિષ્ણુ છે અને જ્ઞાનશક્તિની વ્યાપકતાના યોગે વિષ્ણુ છે. ભૌતિક પદાર્થો-વિષયોમાંથી મોહાસક્તિ (વૈષયિક આસક્તિ) ને હટાવવાના ઇરાદે કોઈ સન્તે જગતને નિઃસાર બતાવી 'શૂન્ય' અને કોઈ સન્તે વિનશ્વર બતાવી 'શ્વેત' જણાવ્યું.

સાધુ સવસ્થા પણ હોઈ શકે અને નગ્ન પણ હોઈ શકે. કપાયો (કામ, ક્રોધ આદિ) થી મુક્ત થવામાં મુક્તિ બળ્યા પછી, 'અનાસક્તિ' યોગનું સામર્થ્ય સમજ્યા પછી અને સાધનમાર્ગના કેમનું આકલન થયા પછી મુનિનું સવસ્થાપણું પણ સમજી શકાય છે. મુક્તિલાભમાં સાધનમૂલ ને યોગમાર્ગ છે તે શું વસ્તુ ન હોતાં મુક્તિ પ્રકટ કરતો નથી? વસ્તુ ન હોતાં મુક્તિને પ્રકટ થતી શું રોકે છે? નહિ જ. મુદાની વાત એક જ છે કે વીતરાગતા પ્રાપ્ત થતાં નગ્ન હોય કે અનગ્ન જરૂર મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. ભગવાનની મૂર્તિના આલંબનથી સફળાવના બાગરિત થાય છે, માટે ઉપાસકો એનો આશ્રય લે છે. સ્થિરમનવાળા અપ્રમત્ત માટે મૂર્તિના આશ્રયણની જરૂર ન હોય. મૂર્તિનો યોગ કપાયોના શમન અને શુભ પ્રેરણા મેળવવા માટે છે. તેનો આશ્રય લેનાર, તેનો આશ્રય ન લેનાર સાથે જો (મૂર્તિવાદના કારણે) વિરોધભાવ રાખે તો તેનો મૂર્તિયોગ કેમ સાર્થક થાય? કોઈપણ ક્રિયા જો શુદ્ધિવાળી હોય અને મન-વચન-કાયના યોગો શુદ્ધ હોય તો તે કદ્યાણુકર છે. અનેકાન્તદર્શી આવો સમજી હોય. ક્રિયાકાંડની બાબતમાં એને દુરાગ્રહ ન હોય. બાહ્ય વિધિ-

વિધાન અને આચારપ્રણાલીમાં એને દુરામંત્ર ન હોય. જે સાધન કે રીતભાત યોગ્ય હોય તે ગ્રહણ કરવાનાં. યોગ્ય સાધન કે રીતિઓમાંથી કોઈ કોઈને પસંદ કરે અને કોઈ કોઈને પસંદ કરે, એમાં તકરારને સ્થાન જ નથી. પરંપરાથી આદ્યા આવતાં રૂઢિમાર્ગોમાં જે અશુદ્ધ, ક્ષયિત તથા હાનિકારક હોય અથવા બની ગયા હોય તે ત્યાગી જ દેવાના હોય.

‘ભગવાન’ ‘જિન’ છે-રાગદ્વેષાદિ દોષોનો વિજેતા હોવાથી, ‘શુદ્ધ’ છે-પૂર્ણ શુદ્ધિને પ્રાપ્ત હોવાથી, ‘વિષ્ણુ’ છે-વ્યાપક જ્ઞાનપ્રકાશક હોવાથી, ‘શિવ’ છે-કલ્યાણવિશ્રુતિપૂર્ણ હોવાથી.

અનેકાન્તદર્શિનાં આ સાદાં ઉદાહરણો છે. આ ઉપરથી ખેંચી વ્યાપકતાનો ખ્યાલ આવી શકે છે. જીવનનાં બધાં અંગોમાં, માન, રાષ્ટ્ર, રાજનીતિ વગેરે જીવનના બધા પ્રદેશોમાં એના પ્રયોગે કામ લેવામાં આવે તો લોકજીવન સુખી અને કુલું બને, એ ઉદાહરણ છે.

હરિભદ્રજીના અષ્ટકના સત્તાવીશમા અષ્ટકના પંચમા શ્લોકની તેમાં ઉદ્ધૃત શ્લોક છે—

उत्पद्यते हि सावस्था देशकालमयान् प्रति ।

यस्यामकार्य कार्य स्यात् कर्म कार्य च वर्जयेत् ॥

અર્થાત્—દેશ, કાલ અને રોગના કારણે એવી અવસ્થા વી પડે છે કે જ્યારે અકાર્ય કાર્ય બની જાય છે અને કાર્ય કાર્ય બની જઈ ત્યાગી દેવું પડે છે.

આમાં અનેકાન્તદર્શનની છાય છે. જોન ‘આચાર’ સૂત્ર વે છે કે—

“જે આસવા તે પરિસ્તવા, જે પરિસ્તવા તે આસવા” ।

અર્થાત—જે કર્મબંધનાં સ્થાનો છે તે કર્મક્ષયણનાં સ્થાનો છે, અને જે કર્મક્ષયણનાં સ્થાનો છે તે કર્મબંધનાં સ્થાનો છે.

આ બધાં કથનોમાં અનેકાન્તદષ્ટિનો સ્પષ્ટ પ્રકાશ છે.

એક જાતિ, એક ધર્મ

વિચારદષ્ટિ વિકસતાં માણસનું માનસ વિશાળ, ઉદાર અને ઉત્તમવલ્લ બને છે. એનું સૌહાર્દ બીજે છે અને એનો અનુભવ વ્યાપક તેમ જ મહાન બનતો જાય છે. સાચી સમજ આવતાં ધાર્મિક અને કૌમી સંકુચિતતાઓ દૂર થાય છે. સુસંસ્કૃત સમજાય છે કે પરમાત્મા એક, તો ધર્મ એનું ફરમાન હોઈ એક જ હોઈ શકે—સમગ્ર જગતને માટે, ભલે એની પાક-શાક્ષાઓ (સંપ્રદાયો, સંસ્કૃતિઓ કે રીતિ-પદ્ધતિઓ) ભુલે ભુલે હોય. વિચાર, વાણી અને વર્તન એ ત્રણ વવા આપણા મેલા કાળાસક પડી ગયા છે, એમને ધોવા-સત્ય, સંયમ અને સેવા એ ત્રણ સસાથી એનું નામ ધર્મ. ધર્મની આ સાદી સમજનો દુનિયાનો કોઈ માણસ ઇન્કાર કરી શકે તેમ છે ? એ સમજ સાદી છતાં પરિપૂર્ણ અને પૂર્ણ મહત્ત્વની છે અને એમાં બધા સંપ્રદાયોના ધર્મોપદેશોનો સાર સમાઈ જાય છે. ધર્મતત્ત્વની આ સર્વલોકગમ્ય સ્પષ્ટ રેખા દુનિયાભરના અગ્ર-ગણ્ય સન્તો અને પયગંબરોની વાણીમાંથી ગલક પામી છે, અને એ જ ધર્મનું સાચું સ્વરૂપ તેમ જ જીવનનું સર્વોત્તમ માધ્યમ છે. પછી ધાર્મિક કલહ શાને ? કૌમી કલહ પણ શું કામ ? ગાય, ભેંસ, ઘોડા, ઊંટ, હાથી, રાસલ વગેરે પશુઓનાં

શરીર એકબીજાથી જુદા જુદા આકારનાં છે, માટે પશુઓમાં જાતિલેદ હોઈ શકે. જેમકે ગાયજાતિ, અથજાતિ વગેરે વગેરે. પણ માણસોનો શરીરાકાર તો બધાઓનો એક સરખો છે. માટે માણસોમાં જાતિલેદ હોઈ શકે નહિ. મનુષ્યજાતિરેકેવ+ અચોત્-મનુષ્યજાતિ એક જ છે. સમાજવ્યવસ્થાની ખાતર વિભાગ યોજવાથી માણસની જાત જુદી જુદી ધારી લેવી જોઈતી નથી.*

શરીરનાં મરતક, હાથ, પેટ અને પગ એ અંગોમાં કોને ઉચ્ચ કહીએ અને કોને નીચ ? પગની ઓછી ઉપયોગિતા છે ? તેમ પગના સ્થાને મનાતા શરૂની ઉપયોગિતા ઓછી કેમ અંકાય ? એ બધાં અંગો પરસ્પર હુણી-મળીને ચાલે તો તેઓ અને તે અંગોવાળું શરીર જીવિત અને સુખી રહી શકે, અને જો વડવા માંડે કે એકબીજાની અડેખાઈ કરી રિસાઈ ખેસે તો એ બધાંને મરવાનો વખત આવે, તેમ બ્રાહ્મણાદિ વચ્ચે કે વગેરે પરસ્પર ઉદારતાથી, વાતસલ્યભાવથી હુણીમળીને રહે તો એમાં એ બધાનો ઉદય-અવ્યુદય છે અને ધર્મંડમાં પડી એકબીજાને ખૂતકારવામાં એ બધાનો વિનિષાત છે.

+ જેન ' આદિપુરાણ '.

ॐ ब्राह्मणा व्रतसंस्कारात् क्षत्रियाः शस्त्रधारणात् ।

વળિજોડર્થાર્જનન્યાય્યાત્ શુદ્રા ન્યમ્વૃત્તિસંશ્રયાત્ ॥

(જેન ' આદિપુરાણ ')

(બ્રાહ્મણો છે વ્રતસંસ્કારથી, ક્ષત્રિયો છે શસ્ત્રધારણ કરવાથી, વળિજો છે ન્યાય અર્થોપાર્જનથી અને શુદ્રો છે સેવાવૃત્તિથી.)

વસ્તુતઃ માણસમાં વિદ્યોપાસનારૂપ પ્રાદાણત્વ, બલ-શૌર્ય-
રૂપ દક્ષિણત્વ, કૃષિવાણિજ્યવેપારરૂપ વૈશ્યત્વ અને સેવાવૃત્તિરૂપ
શૂદ્રત્વ એમ પ્રાદાણત્વ, દક્ષિણત્વ, વૈશ્યત્વ અને શૂદ્રત્વ એ ચારે
તરવેનો સુભગ સંગમ હોવો જોઈએ. એ સંગમમાં જ
મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ સુપ્રકાશિત થાય છે અને મહિમશાલી
બને છે.

હિન્દુ-મુસલમાન

હિન્દુ-મુસલમાનો વચ્ચે આટલો બધો મનોભેદ કેમ ?
એ વર્ગો વચ્ચે કંઈ એવી વિષમતા છે કે જેના પર આંટકું
બેર પોપાઈ રહ્યું છે ? હિન્દુઓમાં માંસભક્ષી વર્ગ નથી ? બહુ
મોટો વર્ગ છે, માંસત્યાગી વર્ગથી ઘણો મોટો. હિન્દુઓમાં
મૂર્તિપૂજક અને મૂર્તિનિષેધક એ બન્ને વર્ગો છે. મુસલમાનો
એક જ મુદાને માને છે અને એના હજારો પયગંબરોને માને
છે, તે પ્રમાણે હિન્દુઓ એક ઈશ્વરને માને છે અને એના
અનેક સેવકો, ભક્તો અને અવતારોને માને છે. મુસલમાન
એકેશ્વરવાદી છે, હિન્દુ એકેશ્વરવાદી છે. મુસલમાન એકેશ્વરવાદી
છતાં અનેક પયગંબરોને માને છે, હિન્દુ એકેશ્વરવાદી છતાં
અનેક અવતારોને માને છે. મુસલમાનો પશ્ચિમમાં નમાજ
પઢે છે એનું કારણ હિન્દુસ્થાનથી મહાશરીફ પશ્ચિમમાં છે.
યૂરોપમાં પૂર્વ દિશા તરફ નમાજ પઢાય છે. કેમકે ત્યાંથી મહા
પૂર્વમાં છે. એ જ પ્રમાણે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઉત્તર તરફ અને
ઉત્તરીય પ્રદેશોમાં દક્ષિણ તરફ. પુલ મહામાં કિણ્વાની ચારેતરફ
ચાર ઈમામ નમાજ પઢવા બેસે છે—એકનું મોઢું પૂર્વમાં, એકનું
પશ્ચિમમાં, એકનું ઉત્તરમાં અને એકનું દક્ષિણમાં. દિશાની વાત જ

નથી + હિન્દુ સૂચને નમસ્કાર કરે છે ત્યારે તેનું મુખ પૂર્વ તરફ હોય છે, અન્યથા જ્યાં મૂર્તિ હોય છે તે તરફ મુખ રાખી પ્રણામ કે સજન કરવામાં આવે છે. મૂર્તિનું મુખ પૂર્વ તરફ હોય તો પૂજકનું મુખ પશ્ચિમ તરફ થવાનું. હિન્દુ અને મુસલમાન બન્નેની દૃષ્ટિએ ઇશ્વર યા ખુદા સર્વત્ર છે. ગમે તેમ મુખ રાખી ભગવત્સમરણ કરી શકાય છે. દિલ પાક હશે તો ગમે તે પ્રકારના આસનથી કરેલું ભાવભર્યું સજન કલ્યાણકારક થવાનું, અન્યથા કેરાં બાંદા પ્રદર્શનથી શું વળવાનું ? પરસ્પર મળવા માટે એક-બીજાથી ઊલટી દિશામાં મોહું કરવું જરૂરી છે, તો પૂજન-નમાજના મિલનમાં ઊલટી દિશા બાધક કેમ ? હિન્દુઓમાં દાદી રાંખનારા અને ચોટી ન રાખનારા ઘણા છે, અને મુસલમાનોમાં સિરપર ચોટી નહિ તો ટોપી પર ચોટી રાખનારા છે. એ બધી નહોતી વાતો છે.

બહારના આવેલા ચોઠા મુસલમાનોને બાહ કરતાં આજના બધા મુસલમાનો હિન્દુમાંથી થયેલા છે, એટલે જે હિન્દુઓએ ધર્મપરિવર્તન કર્યું તેઓ મુસલમાન કહેવાયા. એથી તેમની જાતિ કે વંશપરંપરા બદલાઈ જાય ખરી ? કોઈ હિન્દુ મુસલમાન થઈ જાય તો તેની રહેણીકરણી બદલાઈ જાય, નામ પણ બદલાઈ જાય, પણ બાપ બદલાઈ જશે કે ? બાપ અને પુરખા (પૂર્વજ) એ જ રહેવાના, જે, મુસલમાન થવા પહેલાં હતા. એટલે જાતિ બુદ્ધિ થઈ જતી નથી. ધર્મગ્રંથ તે પોતાની

“ અહાહ હી કા હૈ પૂર્વ ઔર પશ્ચિમ, તો જહાં કહોં મુંહ કર લો ઉધર હી કો અહાહ કા સામના હૈ ” ।

(કરાળી ગાંડી, મુરે ખગર)

કુચિની વાત છે. ધર્મોન્તરગ્રહણથી જાતિ કે દેશ જુદાં જુદાં થઈ જતાં નથી. ચાઈનીઝ પરિવારમાં કોઈ બૌદ્ધધર્મી, કોઈ ક્રિશ્ચિયન, કોઈ હિંદુધર્મને માનનાર અને કોઈ અન્યધર્મ રસિક હોવા છતાં એ બધા પોતાને ચાઈનીઝ માને છે, તેમ ધર્મપરિવર્તન પામેલા મુસલમાનો હિન્દુ-હિન્દુ દેશના કે હિન્દુ જાતિના મંદી નથી જતા.

આ દેશની ભૂમિમાં પેદા થયેલા અને આ ભૂમિનાં જન્મજળથી ઊછરેલા, પોષાયેલા બધા હિન્દીઓ એકમાત્ર જ નેવા સગા ભાઈઓ છે. એ છૂટા પડવાના નથી. તો પછી સાથે રહેવું અને રોજ ઊડી લડતાઝઘડતા રહેવું એ દુનિયાની આગળ પોતાના ગાંડપણની બહેરાત નથી? પરસ્પર હુળીમળી રહેવામાં બધાની આબાદી અને આઝાદી છે, સુખ-શાન્તિ અને ઉત્કર્ષ છે એ વાત સમજાય એવી નથી? દુનિયાના કોઈ પણ મુલકના માણસ સાથે માણસાઈથી, સૌજન્યથી વર્તવું એમાં માનવધર્મ અને ઈન્સાનિયત છે, તો પછી ઘરની અંદર અરસપરસ બાઝ્યા કરવું એ ક્યાંની અકલમંદી? દેશના અને દુનિયાના શાણા માણસો ન્યાયના પડખે છે, એટલે કોઈને અધિકાર પરત્વે અન્યાય થવાની શું ભય છે હોય જ નહિ એ સ્પષ્ટ છે. ફક્ત ધાર્મિક સંકુચિતતા યા જોડી કંદરતાને દૂર કરી મનને મોટું બનાવવાની જરૂર છે. બધા ઈશ્વરના કે ખુદાના બાળ હોઈ પરસ્પર સાચા ભાઈભાઈની જેમ રહે એમાં જ ઈશ્વરના ફરમાનની બજાવણી રહેલી છે. દુનિયાના બધા મુલકો અને બધા મજહૂબોમાં જે જે મોટા પુરુષો થઈ ગયા છે તે બધા ખુદાના મોકલેલા પયગંબરો છે એમ ઈસ્લામ

ધર્મશાસ્ત્રનું કથન છે. એ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે દેશના અને દુનિયાના બધાથે પૂર્વજ મહાત્માઓ બધાને માનનીય હોવા જોઈએ. એ જ પ્રમાણે “યદ્ યદ્ વિમૂર્તિમત્ સત્ત્વં x x મમ તેજોઽશસન્મવમ્ ।” એ ગીતાવાક્ય સોફ કહે છે કે જેટલી વિમૂર્તિઓ છે તે બધી ઈશ્વરના અંશમાંથી પેદા થઈ છે. અતઃ હિન્દુદર્ષિ પણ એ જ કહે છે કે કોઈ પણ ધર્મના મહાપુરુષ હોય તે હિન્દુને વન્દનીય છે. ઈમાન અને ભાઈચારા ઉપર જેવો હિન્દુધર્મમાં તેવો ઈસ્લામમાં ભારે મૂકવામાં આવ્યો છે. સ્વચ્છતા અને નમ્રતા ઉપર બન્નેમાં જોર આપવામાં આવ્યું છે. ફરક રીતે સંમાનતાના શહે છે. વિષમભાવમાં ખેંચાઈ જવાનું કશું જ કારણ નથી. એવા પણ મુસદ્દમાન કવિઓ થયા છે, જેમણે પાનાં ભરી શ્રીકૃષ્ણ વગેરેની સ્તુતિ કરી છે.

ગાય અને એનાં સન્તાન માણસના છવનનિર્વાહ અને છવનપોષણ માટે કેટલાં ઉપયોગી છે એ દુનિયાના કોઈ પણ માણસની જાણખંઠાર નથી. પણ અધિકારનો અહંકાર જ્યારે સવાર થાય છે ત્યારે બખેટો થાય છે. કસાઈઘરમાં દિનરાત ગાયો કપાય છે, અને એ ગાયો પણ મોટે ભાગે હિન્દુઓની પાસેથી ખરીદાય છે, કેટલી દુઃખની વાત ! ઈદનો પાંક દિવસ નેહી, સન્ધ્યાઈ અને વિશાળ મહોળ્લતથી જ ઊજવવાનો છે. અરસપરસના સદ્ભાવ અને સલાહસંપથી જે સારું પરિણામ લાવી શકાય તે ખીજી રીતે આવી શકતું નથી. ગોવધને રોકવાનો ઠીક ઉપાય તો એ છે કે ગોપાલનનો પ્રબન્ધ સુયોગ્ય રીતે ચોખવો જોઈએ, જેથી હાત્યારે સ્થળે ગાય વેચવાની વૃત્તિ જ અદૃશ્ય થઈ જાય.

હિન્દુઓ ભાંગી, ચમાર, મહાર વગેરે હિન્દુઓને અષ્ટ સમજે છે, મુસલમાનોને અષ્ટ સમજતા જ નથી. હા, એમની સાથે એઓ (હિન્દુઓ) ખાતાપીતા નથી, પણ એક ધર્મ અને એક વર્ણના લોકો સાથે પણ એઓ ખાતાપીતા નથી હિન્દુઓમાં ઇત-અષ્ટતની ખીમારી છે. સંકુચિત વૃત્તિમાં ઉદ્ભવેલી અયોગ્ય રૂઢિઓ અને “ લેક-દીવાલો ” નેટલી વહેલી તૂટે તેટલું એય છે.

લિપિલેહ, ભાષાલેહ જેવા પ્રશ્નોનું સમાધાન કઠિન નથી. પુણ્ય-પાપ અને મરણ પછીની સારી કે ખરાબ ગતિને લગતી પણ એક વાત છે. ઇસ્લામમાં પણ રહેમ (દયા), મહોબત અને નેકી જેવાં ધર્મનાં મૂલ સૂત્રો ઉપર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે અને અનીતિ-બેઈમાનીને સખત વખોડવામાં આવી છે. હિન્દુ-મુસલમાન બન્નેની માન્યતાઓની મતલબ એ છે કે મર્યાબાદ વર્તમાન જન્મનાં સારાં કે ખુરાં કામ (પુણ્ય-પાપ) નાં ફળ મળવાનાં. ભલે પછી એકના હિસાબે મર્યા પછી તરત મળે, અને ખીજના હિસાબે કેટલાક વખત પછી. એટલે એ બન્ને સંસ્કૃતિઓના મતે પાપ ત્યાગ્ય છે અને સત્કર્મફળ પુણ્ય કર્તવ્ય છે.

અસ્પૃશ્યતાનિષેધ

જનવર અસ્પૃશ્ય નહિ અને માણસ અસ્પૃશ્ય ? મલિનતાની કે મલિન પ્રવૃત્તિની વિશિષ્ટ હાલતમાં તેટલા વખત પુરતી સાધારણ રીતે અસ્પૃશ્યતા માની લીધા છતાં તે હાલતમાં તે વખતે પણ રોગાદિ દશામાં સારવાર કે શુશ્રૂષા કરવામાં

અસ્પૃશ્યતા આટે આવવી ન જોઈએ. તે હાલતમાં તે વળતે અસ્પૃશ્યતા ધારીને સારવાર કે શુશ્રૂષાનું પુણ્ય કર્તવ્ય બળવવામાંથી હટી જવું એ ઘોર પાપ છે, મહામૂઠતા અને નીચતા છે. સ્વચ્છની બીમારીમાં મલિન હાલતમાં પણ સેવા-શુશ્રૂષા કરાય છે, તેમ માણસમાત્રને માટે સમજવું યોગ્ય છે. અતુકરૂપા, કયા, પરોપકારનો ધર્મ સર્વભૂતજોયાર છે-પ્રાણીમાત્ર તરફ બલવવાનો છે. બનવરો કયા, અતુકરૂપા, સેવાને પાત્ર અને ઠેક, ભંગી વગેરે માણસો એને પાત્ર નહિ ? કેમકે અસ્પૃશ્ય માનીએ તો એ સેવા-શુશ્રૂષાને અપાત્ર બની જાય, અને ભૂતકથાનો ધર્મ એટલે અંશે ખંડિત થઈ જાય, એટલે અંશે નિર્દયતા અને ક્રૂરતા પોષાઈને કયાધર્મના મૂળ પાયાને હલમચાવી મૂકે. નિરર્થક સ્પર્શની તો વાત જ નથી, પણ બીજાનું ભલું કરવા માટે પણ એને સ્પર્શ કરતાં અથકાવું એ ઘોર બુદ્ધિવિજ્રમ છે. સમજી અને બલા શાણા માણસનું અસાની, મેલા, ગંદા, ગાંડા બધા પ્રત્યે કયાણ વલણ હોય. શક્યતા મુજબ એ તેમનું ભલું કરી છૂટે-સારી શિખામણ આપીને, યથાશક્તિ મદદ કરીને અને પોતાના શરીરથી ઉપકારક થઈને. સારી શિખામણ અને સાચી સહાનુભૂતિ વડે મલિનજીવીઓને સ્વચ્છતાની બલામણ કરી શકાય છે અને સારા સંસ્કારો એમનામાં જન્માવી શકાય છે, જેના પરિણામે અશુચિકર્મજીવીઓ પણ તે ધર્મામાંથી પરવાયા પછી ન્હાઈ-ધોઈ સ્વચ્છ કપડાં પહેરી સારા નાગરિકની જેમ જનતા વચ્ચે વિહરી શકે છે. આમ, આલડછેટ, ધૃણા અને અપમાનની વૃત્તિ શમી જઈ શકે.

ગરીબ દીન દુઃખીની સેવા એ ઇશ્વરની સેવા છે. એ ઇશ્વરના આરાધનનો માર્ગ છે. એની સાચી પૂજા દુઃખીઓનું બહુ કરવામાં છે—મનસા, વાચા, કર્મણા.

એક પ્રૌઢ વિદ્વન્મહાશય કહી ગયા છે કે—

સ્પૃશ્યાસ્પૃશ્યવિવેકે તુ જાતિર્નામ ન કારણમ્ ।

ફિન્ત્વવસ્થા મનુષ્યાણાં નિર્મલા સમલાઽથવા ॥

મક્ત્યા પૂતં મનો યેષાં દેહઃ સ્નાનાદિમિસ્તથા ।

તે સર્વે સ્વાગતા અગ્ર દેવદર્શનકાદૃક્ષિણઃ ॥

અર્થાત્—સ્પૃશ્યતા અને અસ્પૃશ્યતા બાંતિને લીધે નર્થ કિન્તુ માણસની તાત્કાલિક નિર્મલ કે મહિન અવસ્થા પ આશ્રિત છે.

જેમનું મન ભક્તિભાવિત છે અને શરીર સ્નાનાદિથી શુદ્ધ છે તે બધાઓને દેવમન્દિરમાં દેવદર્શનાર્થે સ્વાગત કરવામાં આવે છે—તેઓ કોઈ પણ કોમના હોય.

ભગવાન્ વિશ્વેશ્વર છે, એની આગળ બધા માણસો સરખા છે. કોઈ પણ એ વિશ્વનાથ, વિશ્વબન્ધુના હરખારમાં વિવેકસર આવી એને પ્રણામ કરી શકે છે.

उच्चो गुणे कर्मणि यः स उच्चो नीचो गुणे कर्मणि यः स नीचः ।
शूद्रोऽपि चेत् सच्चरितः स उच्चो द्विजोऽपि चेद् दुश्चरितः स नीचः ॥

[લેખકની “વીર-વિમૂર્તિ”]

અર્થાત્—શુદ્ધ, કર્મમાં જે ઉચ્ચ તે ઉચ્ચ અને નીચ તે નીચ. શૂદ્ર પણ સચ્ચરિત હોય તો ઉચ્ચ છે અને બ્રાહ્મણ પણ દુશ્ચરિત હોય તો નીચ છે.

પ્રાચીન જૈનકથાસાહિત્યમાં ચાંડાલજાતીય ‘ચિત્ર’ અને ‘સંભૂતિ’ વગેરેનાં ઉદાહરણો છે, જેઓ સમાજથી પિટાર્થ જૈન ગ્રમંચુને ચંચળે આવ્યા ॥ અને જેમને વિશ્વજન્મુ શ્રમણોએ અપનાવી લીધા છે—સાધુધર્મમાં દીક્ષિત કર્યા છે.

ઉપસંહાર

પ્રાન્તે, કલિપંથ સફળચનોના વિષયસમર્થક નિર્દેશો સાથે મારી આ હ્યુસન્દેશપદા સરસ્વતીને સમાપ્ત કરીશ:—

ન ગંગા યમુના યાપિ સરયૂ વા સરસ્વતી ।

નિમ્નગા વા ચિરવતી મહી યાપિ મહાનદી ॥

સદ્ગુણંતિ વિસોષેતું તં મલં દ્વય પાણિનં ।

વિસોષયતિ સત્તાનં યં વે સીલ-જલં મલં ॥

(બોદ ગ્રન્થ ‘વિમુદ્ધિમગ્ન ’)

—ગંગા, યમુના, સરયૂ, સરસ્વતી વગેરે નદીઓ પ્રાણીઓના તે મેલને ધોવા સમર્થ નથી કે જે મેલને શીલરૂપ જલ ધોઈ શકે છે.

જૈન ‘ઉત્તરાધ્યયન’ સૂત્ર ફરમાવે છે કે—

“અપ્પણા સદ્ધમેસેજ્ઞા મિત્તિં ભૂણ્ણ કણ્ણ ॥”

અર્થાત્ સત્યોપાસક બનેા ! પ્રાણીમાત્ર તરફ મૈત્રી રાખેા ।

ગીતા કામ-ક્રોધ-લોભને નરકનાં દ્વાર બતાવી તેમનેા ત્યાગ કરવાનું ફરમાવતાં કહે છે—

“ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તયા લોભસ્તસ્માદૈતત્ત્રયં ત્યજેત્ ॥”

(૧૧ મો અધ્યાય)

कुरानेशरीफ़नी शिआमख़ छे—

“जो कुछ भलाई अपने लिए पहिलेसे भेज दोगे, उसका खुदाके यहां पाओगे” ।

(सूरे अक़र)

“जो लोग अस्ल्लाह पर और रोजे आखिरत* पर ईमान लाए और अच्छे काम करते रहें तो उनको उनका अज्र उनके परिवारदिगारके यहाँ मिलेगा” ।

(सूरे अक़र)

“जिन लोगोंने भलाई की उनके लिए भलाई है, और जिन लोगोंने बुरे काम किए, तो बुराईका बदला वैसी ही बुराई है” ।

(सूरे अक़र)

“तुम अल्लाह पुकारो या रहमान पुकारो, जिस नामसे भी पुकारो सब नाम अच्छे हैं” ।

(सूरे अली इम्राक़िम)

“बुराईके बदले में नेकी करो तो तुम देखोगे कि जो ख़ुस् दुम्हारा दुश्मन था, वह तुम्हारा दोस्त हो जायगा” ।

(सूरे अली इम्राक़िम)

आयिअल्ले कहे छे—

“He shall have judgment without mercy that hath showed no mercy.”

मतलब क्यामत पर पडीन
हलीम, ... : राजवे, नेयी

(તેઓએ દયા દર્શાવી નથી તેમને દયાવિહીન જજમેન્ટ લોગવું પડશે)

"Blessed are the merciful, for they shall obtain mercy."

(તેઓ દયાલુ છે તેઓ ભાગ્યશાલી છે, કેમકે તેમના પર ઈશ્વરની કૃપા જિતવાની છે.)

અન્તમાં પ્રભુને પ્રાર્થાએ કે—

હે પ્રભુ ! આ 'ધર્મ'ના અર્થોત્ત જનૂની મજહબોના સકલભાંથી ધાર્મિકતાને બચાવ !

વિ. સં. ૨૦૦૨

ધર્મની આવશ્યકતા શું ? એમ પૂછનારે સમજી લેવું એપણે કે જીવનની આવશ્યકતા શું ? જીવનવિકાસનો માર્ગ એ જ ધર્મ. જગતમાં ધાર્મિક કસડો ઘણા છે તે માટે ધર્મનાં વર્તો જવાબદાર નથી, પણ ધર્મનાં ગૂઢગૂઢ તરવોને અવગણવાનાં માર્ગ દોરે જ તે માટે જવાબદાર છે.

જનસેવાના પવિત્ર સિદ્ધાન્ત પર જીવનને કેન્દ્ર રાખીને

(૧૨)

કિંચિત્ સંશોધન

— X —

“ જીવધર્મ સંસારને દુઃખરૂપ માનેછે, જૈનો સંસાર ત્યાગ દેવામાં માને છે, શંકરાચાર્ય સંસારને માયા માને છે, આ જો સંસાર સત્ય છે, જેનો ત્યાગ થઈ શકે તેવો નથી આ દુઃખરૂપ પણ નીવડે તેવો નથી તેના તરફ હિન્દુઓમાં અત્યેની અસરથી ઉદાસીનતા આવી ગઈ છે ”

પંડિત સાતવળેકરજીના આ ઉદ્દેશ છે. પણ વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે જીવો સંસારને દુઃખરૂપ માને છે અને જૈનો પણ તેમ માની તે પરથી વેરાગ્ય ધારણ કરવામાં માને છે તે દુનિયાથી ભાગી છૂટી અકર્મબંધનવા માટે નહિ, પણ સંસારનો અર્થ રાગ-દ્વેષ-મોહ હોઈ અને તે દુઃખરૂપ હોઈ સમ્યક્ચિન્તના બળે તે દોષોથી મુક્ત થતા રહી સ્વપરકલ્યાણસાધનની ક્રિયામાં કર્મશીલ થવા માટે. ભૂમિકા થાકે ગૃહસ્થાવસ્થાની હોય કે સાધુ-સંન્યાસી અવસ્થાની, કોઈપણ ભૂમિકામાં માણસે પોતાના ચિત્તને શુદ્ધ બનાવી સમ્યક્ચિન્તાથી બનવું જોઈએ અને પોતાના શુદ્ધ તથા ઉચ્ચવલ્લભનને લોકકલ્યાણની

પ્રવૃત્તિમાં. લગાવવું. જોઈએ. આ તાત્પર્ય છે. બુદ્ધધર્મની અને જૈનધર્મની મૂળ સંસ્કૃતિનું. બુદ્ધ અને મહાવીરના મૌલિક ઉપદેશમાં ભાગ્યવાદ પર આશ્રિત રહેવાની વાત જ નથી. એ તો ક્રિયાવાદી છે અને ઉદ્ધમ, અર્થેત્ન, પુરુષાર્થના જોરદાર સમર્થક છે.

પંડિત સાતવળેકરજીનું એમ પણ કહેવું થયું છે કે—

“આર્યસંસ્કૃતિનો પાયો તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર છે, કોઈ એક વ્યક્તિ ઉપર નહિ. ખ્રીષ્ટ સંસ્કૃતિનો પાયો વ્યક્તિ ઉપર છે, દિવસુદી ઉપર નહિ. ઈસ્લામમાંથી મહમદ લઈ લ્યો, ખ્રિસ્તી ધર્મમાંથી ઇશુને લઈ લ્યો, બૌદ્ધમાંથી બુદ્ધ અને જૈનમાંથી તીર્થંકર લઈ લ્યો તો એ ધર્મસંસ્કૃતિ નહિ રહે. આર્યસંસ્કૃતિ એવી કોઈ વ્યક્તિ ઉપર નિર્ભર નથી.”

પંડિતજીના મતે શું બૌદ્ધ-જૈન સંસ્કૃતિ આર્ય સંસ્કૃતિમાં નથી? અને પંડિતજીની ઉપરની વાત જૈનધર્મને લાગુ પડે તેમ નથી. જૈનધર્મ વ્યક્તિ પર નિર્ભર નથી, પણ તત્ત્વજ્ઞાન પર નિર્ભર છે. જૈનધર્મના છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીર થયા છે, પણ મહાવીર જૈનધર્મના ઉત્પાદક નથી. મહાવીર પોતે જ કહે છે કે મારી અગાઉ થયેલા તીર્થંકરો જે માર્ગનો ઉપદેશ કરી ગયા તે જ માર્ગનો ઉપદેશ હું કરું છું. મતલબ કે જૈન નામથી બાળીતી ધર્મસંસ્કૃતિ કોઈ એક વ્યક્તિ ઉપર આશ્રિત નથી, પણ તે પરંપરાથી વહેતી આવતી સ્વયંજૂ સંસ્કૃતિ છે, જેને તે તે સમયે તીર્થંકરો પ્રકાશમાં લાવે છે. આમ, તીર્થંકરો માત્ર તે સનાતન સંસ્કૃતિનું પુનઃ ઉદ્ધાસન જ કરનારા છે. તીર્થંકર મહાવીરની પહેલાં તીર્થંકર પાર્શ્વનાથ

થયા છે, જે, મહાવીરની જેમ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ છે અને મહાવીર પોતાની પાસે આવેલા એમની (એ પાશ્વદેવની) પરંપરાના શિષ્યોને પોતાની જે વાત સમજાવે છે તેમાં એમની (પાશ્વદેવની) ચાહેલી પણ ઉમેરે છે. જેમ પાશ્વ અને મહાવીરની ધર્મસંસ્કૃતિ જુદી નથી, તેમ જૈન આગમોના ઉદ્દેશ મુજબ પાશ્વદેવની અગાઉ થયેલા તીર્થંકરો સાથે મહાવીર પોતાના ધર્મોપદેશની એકવાક્યતા જણાવે છે.

અમર પુરસ્કાર. જિન્દગીમાં વાસ્તવિક મહત્ત્વ અને વાસ્તવિક સફળતા મેળવવા માટે આપણે ચારિત્ર બદલનારા ગુણો મેળવવા જોઈએ. ચારિત્ર એ જિન્દગીનો મુકુટ છે, અથવા જિન્દગીનું એક સૌરભ યા એક સૌન્દર્ય છે. ચારિત્ર એટલે અભ્યાસરૂપ અને સદાચરણોનો ગુચ્છ. આપણે સારી ટેવો પાડવી જોઈએ-નિર્વચિતતાની, વખતસર વર્તવાની અને માનસિક તથા શારીરિક શુદ્ધતાની, તેમ જ વર્તનવ્યવહાર તથા રીતભાતમાં શિષ્ટતા-સભ્યતાની. આપણે આપણા સધળા ઉદ્યોગ અને ક્રિયાપ્રવૃત્તિમાં નિરુદ્ધ, નિષ્કપટ, પ્રામાણિક, સત્યવાદી બનવું જોઈએ. આપણામાં નૈતિક હિંમત, બળ અને વીરતા હોવાં જોઈએ, વિવેક-સમ્પન્ન સાહસિક બનવા જોઈએ નિર્ભયતા અને યશસ્વત્વ જોઈએ. પરમ આદર્શના પૂજક બની આપણામાં આત્મનિમ્મલ, આત્માનુશાસન અને સ્વાશ્રયિત્વનું તેજ પ્રદીપ્ત થવું જોઈએ.

આ ગુણોથી માણસ મહાન, પ્રતાપી અને પ્રભાવશાલી બને છે અને જિન્દગી જીતી ગયાનો મહાન અને અમર પુરસ્કાર પ્રાપ્ત કરે છે.

(૧૩)

મવદેવની દીક્ષા

— X —

મવદેવનો મોટો ભાઈ મવહત્ત છે. મવદેવની તેના પર-
પરમ ભક્તિ છે. મવદેવનું ભાતૃભક્ત હૃદય મવહત્તના ખૂબ
ભણવામાં છે. દીક્ષાના કાર્યમાં-મવદેવને મૂંડવામાં આ ભાતૃ-
ભક્તિનો લાભ સવહત્તે લીધો હોય એમ સ્પષ્ટ “પરિશિષ્ટપત્ર” ના
શ્લોકો પરથી જણાય છે. મવહત્તને ખબર છે કે મવદેવ તેની
વાંતને અનિચ્છાએ પણ સ્વીકારી લે છે. મવદેવની નરમાંશ,
દાક્ષિણ્યવૃત્તિ અને ભક્તિભીની લાગણી જ તેને દીક્ષિત કરવામાં
મવહત્તને ઉપયોગી થઈ પડી છે. અરેબરે, તેની કામળ,
દાક્ષિણ્ય, ભક્તિ અને ભક્ત વૃત્તિનો લાભ લઈને તેની દીક્ષા
સધાયેલી છે. મવહત્તે અગાઉથી જ ખીજ સાધુ સાંથેની સ્પર્ધામાં,
ખીજ સાધુએ કરેલા અંગમય ટોણા પર પોતાના ભાઈને
મૂંડવાનું બીડું બંધી હતું. મવહત્ત મહારાજ મવદેવને
જેવવાના ઈરાદાથી બ્યારે તેના ઘરે આવે છે, ત્યારે ત્યાં
મવદેવનો લગ્નોત્સવ ચાલી રહેલો જુએ છે. મહારાજને જોતાં
સર્ગા-સંબંધીઓ એકઠમ તેમને પણ લાગવા દોડી આવે છે,
અને પટ્ટી તેઓ તેમને આહાર વહોરાવે છે. મવદેવ પણ

હેમચન્દ્રાચાર્યે " પરિશિષ્ટપર્વ " માં (પહેલા સર્ગના ૨૮૭ માં શ્લોકથી) વર્ણવેલા આ કથાભાગ પરથી ભવદેવની દીક્ષાનું ચિત્ર કેવું ખડું થાય છે ।

ભવદેવે જ્યારે સૂરિજીની આગળ ભવદેવને દીક્ષાર્થી બહેર કયો તે જ વખતે ભવદેવે પોતાનો આન્તરિક અવાજ સ્પષ્ટ રજૂ કરવો જોઈતો હતો. તેણે પોતાની દીક્ષા વિષેની અનિચ્છા બતાવી હોત અને એમ છતાંય જો તેને દીક્ષા અપાઈ હોત તો આપનાર જરૂર મોટા ગુન્હેગાર ગણાત. પણ ભાઈના હાક્ષિણ્યમાં આવીને મન વગર પણ-મરજીવિરુદ્ધ પણ જ્યારે ભવદેવ પોતે જ દીક્ષા લેવાની હા પાડે છે, પછી એમાં દીક્ષા આપનાર સૂરિનો શો દોષ ! દોષ ગણીએ તો એટલો કે હજી લગ્નોત્સવે જોનો ચાક્ષી રહો ■ એવા તરતના પરણેલાને દીક્ષા આપતા પહેલાં તેમણે વિશેષ નિરીક્ષણ ન કર્યું. પણ નહિ, વિશેષ નિરીક્ષણ કરવાની જરૂર જ લાગી નહોતી, એટલે જ તો સ્વજન-સમ્બન્ધીઓથી છાની રીતે અપાયલી દીક્ષાની સલામતી મોટે તેને (ભવદેવને) ખીજે ઠેકાણે, ખબર ન પડે તેવી જગ્યાએ ખસેડી દીધા, આ ખુલ્લો જ માયાપ્રપંચ ને !

ભવદેવનાં સગાં-સંબંધીઓનો ભવદેવ મહારાજ ઉપર પણ એટલો ભક્તિરાગ હતો કે ભવદેવને સારું ભવદેવની સાથે તેઓ ગ્રથકામાં ન જિતરતાં કે ખીજી કંઈ ધાંધલ ન મચાવતાં તેમની પાસેથી સીધા ઘર ભણી વિદાય થઈ ગયા.

વાચક ! જોઈ દીક્ષાની કરામત !

મહાવીર દેવનાં માતા-પિતા

—X—

મહાવીરના ગર્ભને દેવાનન્દા પ્રાજ્ઞાણીના ઉદરમાંથી ત્રિશલા ત્રિશાણીના ઉદરમાં ફેરવવાની વાત કલ્પસૂત્રમાં જે ઉલ્લેખા-
તી છે તે આજના અનેક શિક્ષિત લોકોને ગળે ઊતરતી
લીવળી તેઓ એ વિષે એમ પણ કહે છે કે દેવાનન્દા
ને તેનો પતિ કષ્ણદત્ત પ્રાજ્ઞાણુ બન્ને પુણ્યશાલી અને
ભવમોક્ષગામી હતા, અર્થાત્ આવા સુપાત્ર એ હમ્પતિ
તાં, પછી મહાવીરને દેવાનન્દાના ઉદરમાંથી શુક્રામ
સેવ્યા ? દેવાનન્દાથી જન્મ પામેલ મહાવીર મહાવીર ન બનત
? પ્રાજ્ઞાણુપ્રસૂત કષિ-મહર્ષિઓએ પ્રબલ પુરુષાર્થનાં કામ
થી કયાં શું ? આમ, કોઇનું ઉદ્ધારીને કોઇને કપાલે કરવું
માં ભક્તિભાવની લોળી લાગણી ભલે હોય, પણ એ વિવેકપૂત,
ત્યપૂત તો ગણાય નહિ. કોઇનું લૂંટાવું ચામ છે તો એના
કર્મ થી, પણ એને લૂંટનાર દોષનો ભાગી તો જરૂર થાય છે,

* મમોપહારની વાત આચાર્યમના ઉત્તર વિભાગમાં પણ આવે
છે, પણ તે બદનાદુ સ્વામીના સમયમાં યોગ્યેષ છે.

તેમ દેવાનન્દાના ગર્ભને ઉઠાવી બીજને સોંપી દેનારને અંત
નહિ કહી શકાય ?

સીતું તીર્થ કરત્વ આશ્ચર્યરૂપે પણ સ્વીકૃત કરી. લેવાયું
તેમ પ્રાદાણપુત્રનું તીર્થ કરત્વ સ્વીકૃત ન કરી લેવાત ?

શાસ્ત્રે ગર્ભોપહાર કરાવ્યા છતાંય મહાવીર-ભક્તે તેમને
પ્રાદાણીના ઉદરથી જન્મવા ન દીધા છતાં પણ-પ્રાદાણસત્ત્વ
સમ્ભૂત હોઈ પ્રાદાણુ તો રહ્યાં જ ને ? તો પછી પ્રાદાણીના
ઉદરથી જ તેમને જન્મવા દીધા હોત તો ?

કેટલાકે ગર્ભોપહારની આ સમગ્ર વાત, જે કલ્પસૂત્રમાં
આવે છે, પ્રાદાણુવર્ગ તરફ ધ્રુણા બતાવવાના ઇરાદે મુકાયેલી
માને છે. પણ એ તો સ્પષ્ટ છે કે એ વાત કંઈ મહાવીર
દેવનો મહિમા વધારતી નથી. એમ છતાં નોંધાઈ છે, માટે
તેમાં હકીકત તરીકે કંઈક હોવું જોઈએ એવી કલ્પના પર
આવીને. કેટલાક વિચારકો બાળ મહાવીરની પ્રસૂતિ પછી
ફેરવણી થયાની કલ્પના કરે છે. કિન્તુ તે વિષે પણ જે મતભેદો
પ્રવર્તે છે. કેટલાકને મતે દેવાનન્દાપ્રસૂત મહાવીર ત્રિશક્તાને
સોંપાય છે અને બીજા કેટલાકને મતે ત્રિશક્તાપ્રસૂત એ બાળ
દેવાનન્દાના બોળામાં પળે છે. આ બે વિકલ્પો ખડા થાય છે
તેનું કારણ એ છે કે આગમમાં મહાવીરની માતા તરીકે
ત્રિશક્તા તો છે જ, પણ સાથે સાથે દેવાનન્દા પણ માતા બનવા
પામી છે. ભગવતી સૂત્રમાં (ચતુક ૬, ઉદ્દેશ ૩૩) દેવાનન્દા
અને તેનો પતિ સ્વપભદ્રત પ્રાદાણુ બન્ને જયારે વ્યાખ્યાન-
પરિપક્ષમાં વિરજમાન તીર્થ કર મહાવીરદેવને. વન્દન કરવા
આવ્યાં છે ત્યારે મહાવીરે દેવાનન્દાને પોતાની અમ્મા (માતા)

અને પોતાને તેણીનો આત્મજ (પુત્ર) કહેશે છે; અને કલ્પસૂત્રમાં
 મહાવીર દર દિવસ સુધી દેવાનન્દાના ગર્ભમાં રહી ત્રિશલાના
 ગર્ભમાં આવે છે. આ પ્રકારના ઉલ્લેખોના આધાર પર ઉપર
 જણાવ્યા તે બે વિકલ્પો ખટા થાય છે. પણ એ બે વિકલ્પોમાં
 કયો સુસંગત લાગે છે એ વિચારતાં એમ માલુમ પડે છે કે
 દેવાનન્દાપ્રસૂત બાળક દર દિવસનો મોટો થઈને ત્રિશલાની
 પાસે આવે એ બરુદ્ધર બંધબેસતું લાગતું નથી; એ વાત
 ખુલ્લી પડી જાય; રજવાડામાં સંધ્યપ્રસૂત બાળકની ફેરવણીની
 પ્રવૃત્તિ બને છે. બુણી એ પ્રશ્ન પણ સામે આવે છે કે ત્રિશલાને
 'તન્દિવધન' પુત્ર હોતાં દેવાનન્દાનો પુત્ર તે શું કામ થકલ્પ
 કરે? અંતઃ બીજો વિકલ્પ અર્થાત ત્રિશલાપ્રસૂત મહાવીરના
 દેવાનન્દાના બોળામાં દર દિવસ સુધી પગાવાની કલ્પના બંધ-
 બેસતી લાગે છે. આ કલ્પના આગમમાં પૂર્વોક્ત દર દિવસની
 જે વાત છે તે જગાડે છે. નહિ તો ત્રિશલાપ્રસૂત બાળકને
 બીજું નારી પાસે જવાનું શું કામ હોય? હા, દેવાનન્દાનો
 ત્રિશલારાણી સાથેનો વિશિષ્ટ સખ્યભાવ માની લેતાં તે (દેવાનન્દા)
 મહાવીરની ધાવમાતાના દરજ્જાની માલક-પોષક માતા બની
 શકે, પણ તોયે, દેવાનન્દાની પાસેથી એ બાળક લઈ લેવાતાં
 એણીને જે દુઃસહ આઘાત થાય છે અને વ્યાખ્યાનપરિવર્તમાં
 તીથ કર મહાવીરનાં દર્શન કરતાં એણીને જે સર્વાંગવ્યાપી
 પરમ આનન્દનો ઉદ્દગમ થાય છે તે તો ત્યારે થતી શકે કે
 જ્યારે ત્રિશલાથી જન્મ પામીને મહાવીરનું પાલનપોષણ દેવાનન્દા-
 ના બોળામાં થવા માંડે અને તે ઠીકઠીક વંજત સુધી ચાલુ
 રહે. એટલે આ કલ્પનાની સાથે શાસોક્ત દર દિવસનો આંકડો
 સુસંગત થઈ શકે. તે એ કલ્પના પર પણ લઈ જઈ

‘શકે કે ત્રિશક્તિરાણીએ મહાવીરને જન્મ આપ્યા પછી તેણીની તબિયત* બીમાર પડી ગઈ હોય અને એ કારણે એ રાણીની પરમ સખીભૂત દેવાનન્દાના જોળામાં એ બાળકનું* પાલન-પોષણ થયું હોય અને તે એ-સી-બ્યાસી જેટલા દિવસ સુધી આશુ* હોય, અને એમ હોતાં એટલા વખત સુધીમાં દેવાનન્દાને એ બાળકની સાથે જઠાઈ ગયેલ ધનિષ્ઠ પ્રેમ એણીને એણીની પાસેથી એ બાળક પાછો લઈ લેવાતાં જરૂર ચોક્કાવિષ્ટ બનાવી મૂકે, અને એ બાળક મોટો થઈ તીર્થ* કરપદે આરૂઢ થયેલ હોય તે વખતે તેનાં-તે પ્રકાશપૂર્ણ* તેજસ્વી પુરુષનાં કર્મ કરતાં એણીનું સમગ્ર અંગ પરમ આનન્દના ઉદ્ભવે ઉદ્ભવિત તથા શામાંચિત પણ જનવા પામે, અને તે વખતે ‘મહાવીરનું’ એમ કહેવું કે ‘આ મારી અમ્મા છે’ એ પણ સુસંગત થઈ શકે.

* દેવાનન્દાની પાસેથી એ બાળકને પાછો લઈ લેવામાં આવતાં એણીને જે આકરો હૃદયસન્તાપ થયો શાખમાં ઉલ્લેખાયેલ છે તે પરથી ત્રિશક્તિરાણીની તબિયત પ્રસૂતિ પછી અસ્વસ્થ થઈ હોય એમ કલ્પના કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે એમ હોતાં જ એ બાળકની સાથે દેવાનન્દાને સતત ધનિષ્ઠ સંબંધ અને એના પરિણામે ધનિષ્ઠ પ્રેમ સંભવિત બને છે અને એથી એની પાસેથી એ બાળકને લઈ લેવામાં આવતાં એના હૃદય પર દુઃસહ આઘાત પડે એ એ ઉપપન્ન થઈ શકે છે.

x જૈન મન્યો એમ માને છે કે બાળ તીર્થ* કરે પોતાને માતાને ધાવતા નથી, કિન્તુ એ બાળકની આંખમાં દેવ અમૃતરસ પૂરે છે, જેને ચૂસીને એ બાળક પોતાની તૃપ્તિ કરી લે છે. પણ માને ધાવવામાં બમવાનનું મહત્તર કંઈ જોણું થઈ જાય છે. કે તો સ્વાભાવિક છે, સત્ય-સિવ-સુન્દર છે.

મહાવીર દેવના આ કથનથી જોઇ શકાય છે કે એમણે તે વખતે, દેવાનન્દા પ્રાદ્યણી અને સપ્તભદ્રા પ્રાદ્યણુ એ સંપત્તિને ઉદ્દેશીને ' આ મારા માતા-પિતા છે ' એમ કહ્યું નથી. આ ઉપરથી, દેવાનન્દા મહાવીરની ' માતા ' બની શકે છે, પણ સપ્તભદ્રા એમના પિતા બની શકતા નથી. એથી એ સુદૃઢ થાય છે કે દેવાનન્દા ભગવાનની પાલક-પોષક માતા હોય.

ઓક્ટોબર-૧૯૫૪

મહાવીર દેવનું વિશાળ શાસન

૩૩

મહાવીર દેવનું શાસન એટલે તેમની આજ્ઞા, તેમનો કલ્યાણકારક ઉપદેશ અથવા તેમણે બતાવેલો કલ્યાણસાધક માર્ગ. એ માર્ગ પરમ કલ્યાણની દૃષ્ટિએ શ્રામભય છે (શ્રામભય એટલે વીતરાગ ચારિત્રની સાધના), જેના પ્રાણ માં જેનો આત્મા છે ઉપશમ.* આ ઉપશમ અને એના પૂર્ણ ઉત્કર્ષના પરિણામે પ્રકટ થનારું કેવલજ્ઞાન કોઈ ચોક્કસ પ્રકારના વેષ સાથે કે કોઈ ચોક્કસ પ્રકારની ક્રિયાપ્રણાલી સાથે બંધાયેલ નથી. કોઈ પણ પ્રકારનો વેષ હોતાં-રોહરણાદિ વેષ હોતાં કે ન હોતાં મા નમત્વ હોતાં અને કોઈ દર્શનપરંપરાની કહેવાતી ક્રિયાપ્રણાલીના અનુપાતમાં એ સિદ્ધ થઈ શકે છે. આ વાત 'અન્યલિંગે પ્રસિદ્ધા' એ વચનથી મહાવીરે સ્પષ્ટ બહાર કરી છે. જે વ્યક્તિ અન્યલિંગમાં ઉપશમ (વીતરાગતા) અને કેવલજ્ઞાન સંપાદન કરે તેની ક્રિયાપ્રણાલી અને તેની દાર્શનિક માન્યતાઓ તે લિંગને અનુસરતી હોવાનો વધુ સંભવ છે. જેમ અન્યલિંગે તેમ ગૃહસ્થલિંગે પણ ઉપશમભાવ અને કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકવાનું મહાવીર જણાવે છે. અર્થાત્

* , સ્વસમસારં || સામણં ' કલ્પસૂત્ર

x અન્યલિંગે અને ગૃહલિંગે સિદ્ધ થવાનો ઉત્ત્તેજ ' પુનરજ્ઞા ' સૂત્રના પ્રથમ પદમાં છે.

જેણે સંન્યાસની અવસ્થા ગ્રહણ કરી ન હોય, ગૃહનિવાસી હોય તે પણ આત્મસાધનાને વિકસાવતાં અધ્યાત્મયોગના ઉચ્ચ શિખરે પહોંચી પૂણું ઉપશમભાવ અને દેવદશાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે એમ એ મહાપુરુષનું પ્રવચન કહે છે.

આની મંતલબ એ છે કે વીતરાગતા માટે સંન્યાસમાર્ગ સરળ કે ધોરી માર્ગ ગણીએ તોયે એવો એકાન્ત નથી કે એ વગર વીતરાગતા સાધી શકાય જ નહિ. વાસ્તવમાં ચિત્તને સંન્યાસ જ તાત્વિક સંન્યાસ છે જે ઉપશમભાવની સાધનારૂપ છે અને વીતરાગ દશાએ પહોંચાડે છે. તેને માટે બાહ્ય સંન્યાસ જોઈએ જ એવું એકાન્તવિધાન મહાવીરના શાસનમાં નથી, તેમ જ એવું પણ વિધાન નથી કે જૈનદર્શનસમ્મત દાર્શનિક માન્યતાઓ ધરાવ્યા સિવાય તથા તે સમ્પ્રદાયમાં પ્રચલિત યા પ્રમાણિત ગણાયેલાં ક્રિયાકાંડના અનુષ્ઠાન સિવાય વીતરાગતાં આવી શકે જ નહિ. સંન્યાસ (બાહ્ય સંન્યાસ) ની ગેરહાજરીમાં સિદ્ધત્વ (દેવલિત્વ) પામેલાઓમાં કષયભદ્રેવની માતા મરુદેવા, સમ્રાટ બરત, રાજા પ્રસન્નચન્દ્રના સહોદર વલ્લભચીરી, રાજા પૃથ્વીચન્દ્ર તથા શુણ્ણસાગર અને કૂમ્ભપુત્રનાં નામ જૈનકથારત્નકોષમાં બાણીતાં છે.

ઉત્તરાધ્યયનના તેવીસમા અધ્યયનમાં આવતા કેશી-ગૌતમના સંવાદમાં તેત્રીશમી ગાથાની ટીકામાં બાવપિચ્ચજી ગણી કહે છે-

“જ્ઞાનાયેવ મુક્તિસાધનમ્, ન તુ લિઙ્ગમ્ । પ્રયતે દિ-ભરંતાવીનો લિઙ્ગં વિનાપિ કેવલોત્પત્તિઃ । ઇતિ તત્ત્વતો, લિઙ્ગસ્ય અકિચ્છિન્-કરત્વાન્ન તદ્ભેદો વિદુષાં વિપ્રત્યયદંતુઃ । ”

અર્થાત્ જ્ઞાન, દર્શન, ચાસ્ત્ર એ ત્રણેના સંયોગ જ મુક્તિને

માર્ગ છે, લિંગ નહિ-વેષ નહિ. હરત વગેરેને લિંગ (વેષ) વિના પણ દેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું. માટે લિંગ (વેષ) અકિંચિત્ કર હોઇ તેની ભિન્નતા પર ક્ષુબ્ધ નહિ થવું જોઇએ.

નિઃસન્દેહ, મહાવીરના શાસનના વર્તમાન મૌલિક વાર્ધભયનો પ્રધાન સૂર આન્તર ક્રિયાનો છે. ખરેખર જ, મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે કોઈ વેષવિન્યાસ નિયત હોઈ શકે જ નહિ; અને બાહ્ય ક્રિયાકાંડ હમેશાં ભિન્નભિન્ન જ હોય. ક્રિયા શરીરધારીને સ્વભાવતા વળગેલી જ છે, પણ અમુક જ દળની, અમુક જ સંકલનાવાળી ધર્મક્રિયાથી મોક્ષમાર્ગ સધાય અને જુદી પદ્ધતિની, જુદી સંકલનાવાળી ધર્મક્રિયાથી ન સધાય એવો આશ્રય અસ્થાને છે. એવો આશ્રય સંકુચિત અને સમજ વગરની મનોદશાનું પરિણામ છે.

મોક્ષસાધનાને ક્ષુબ્ધપણે મન સાથે જ સમ્બન્ધ છે, બાહ્ય વેષ કે બાહ્યક્રિયા સાથે નહિ; એમ છતાં એ બંને શરીરની અવસ્થા હોઈ સાધકના શરીર સાથે હોવાનાં અને સાધકની કલ્યાણસાધનામાં જેટલે અંશે સહાયજૂત થાય તેટલું તેણે મૂલ્યાંકન ખરું જ. જેને જે વેષથી અને જે બાહ્યક્રિયાથી પોતાની શ્રેયસાધનામાં અનુકૂલતા સાંપડે અને વેગ મળે તેને માટે તે આશીર્વાદરૂપ અને શ્રેયોરૂપ છે એ ખુલ્લું જ છે; પણ ચિત્તના ઉપશમની સાધનામાં અન્તર્બળતિ અને આન્તર ક્રિયાની જે અનિવાર્ય અપેક્ષા છે તેમાં મદદગાર તરીકે બાહ્ય ક્રિયાવિધિ બધાઓની એક જ પ્રકારની, એક જ સરખી હોવી જોઈએ એવું કોઈ સમજી શકે નહિ. એક દળના અનેક માણસો એક ક્રિયાવિધિ કરતા હોય છે તો : ના

અનેક માણસો ખીલ કરતાં હોય છે, અને વિશિષ્ટ વ્યક્તિની ક્રિયાવિધિ વિશિષ્ટ પદ્ધતિ હોઈ શકે છે. મતલબ એ છે કે ક્રિયામાર્ગનું વૈવિધ્ય નૈસર્ગિક સમજ સહુ પોતપોતાની ક્રિયાવિધિ સંજ્ઞાવધી આચરે, પણ ખીલાની કે ખીલા ફળની ક્રિયાવિધિને વખોડે નહિ, ન તેના પર સંકુચિતમના અને, ન તેના પર પોતાની ક્રિયાવિધિને લાદવાની ઇચ્છા કરે. જોડી કે લાંબી ક્રિયાનું આચરણ પણ ને નિગ્રાણ હોય તો વ્યથા લાય છે, જ્યારે નાની દેખાતી ક્રિયા પણ ઉલ્લસિત ભાવથી ખેતરવામાં આવે તો તેટલા પ્રમાણમાં આત્માને લાભકારી બની જાય છે. ક્રિયાનું મહત્ત્વ તેના કદ પર નથી પણ તેના આચરણમાં જે ભાવોલ્લાસ થાય તેના પર છે.

આપણે એ ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે ક્રિયાવિધિની ઉપયોગિતા. જીવનને સદાચરણી બનાવવામાં છે. જીવનનું સદાચરણિય એ જ જીવનની સહુથી જોડી સિદ્ધિ છે અને એમાં એ જેટલે અંશે ઉપયોગી થાય તેટલે અંશે તેનું સાદૃશ્ય અંકાય. આ બધા પરથી ક્ષિત થાય છે કે—

अपि मिश्रक्रिया मिश्रवेणा मिश्रपरंपराः ।

चित्तोपशमसंलग्नाः सन्ति जेनेन्द्रशसने ॥

અર્થાત્—મિશ્ર ક્રિયાવાળા, મિશ્ર વેષવાળા અને મિશ્ર પરંપરાવાળા પણ ને ચિત્તની ઉપશમસાધનામાં ચતુરશીલ હોય તો તેઓ જેનેન્દ્ર (મહાવીરદેવના) શાસનમાં છે.

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે મહાવીરદેવનું શાસન કેટલું વિશાળ છે. એમાં હુનિયાભરના સાધકોનો સમાવેશ છે—ચાહે તે વેદિક પરંપરાના હોય કે જૌદ પરંપરાના, ક્રિશ્ચિયન હોય

કે ઈસ્લામી, જરથોસ્તી હોય કે ચૂદ્દી, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, કે કોઈ વર્ણ, વર્ગ, વંશ, દેશ, જાતિ-કુલ-સમાજના હોય. કોઈ પણ સદાયરણી સમભાવી સાધકનો એમાં સમાવેશ છે. એ ગમે તે મજહબનો, ગમે તે ફિરકાનો, ગમે તે વર્ગનો સમાજ-સમ્પ્રદાયનો વ્યવહારથી કહેવાતો હોય, વસ્તુતઃ એ મહાવીરના વાસ્તવિક માર્ગનો ઉપાસક છે. મહાવીરને પોતાની પોતાના નામની કે પોતાના શાસનની જાહેરાતની પડી નથી, એને કેવળ સુયોગ્ય શુભવૃત્તાથી મતલબ છે. મહાવીરના નામથી કે એના શાસનથી અબરુએ માણસ પણ જો સુશીલ, સદાયરણી અને સમભાવશાલી છે, તો તે જહારથી ગમે તે નામ, વિશેષણ કે વ્યવહારથી અભિહિત થા સંજોગિત થઈ રહ્યો હોય, પણ વસ્તુતઃ અન્તઃસ્વરૂપે મહાવીરના સન્માર્ગને જ ઉપાસી રહ્યો છે.

“જિતેન્દ્રિયા જિતક્રોધા વાન્તાત્માનો મહાશયાઃ ।
પરમાત્મગતિં ચાન્તિ ચિમિન્નૈરપિ વર્ત્તમિઃ ॥”

આ શ્લોકથી ઉપાધ્યાય યથોપવિનયજી કહે છે કે (આ શ્લોકમાં નિર્દિષ્ટ) શુભસંપન્ન મહાશયો વિવિધભિન્ન માર્ગથી પણ પરમાત્મગતિને પ્રાપ્ત કરે છે.

તેઓ આધ્યાત્મસારમાં કહે છે કે—

“અન્યલિંગાદિસિદ્ધાન્તામાધારઃ સમતૈવ દિ ।
સ્તનત્રયફલપ્રાપ્તૈર્યયા સ્યાદ્ ભાવજૈનતા ॥”

પર્યાત્-અન્યલિંગ (અન્યધર્મસમ્પ્રદાય) વગેરેની સિદ્ધત્વ (કેવલિત્વ) પ્રમાણ છે તેનો આધાર તે સાધ્ય પર છે. કોઈ પણ વિવિધ ધર્મસમ્પ્રદાયનો

સમતાના ઉત્કર્ષે પહોંચે છે ત્યારે તે વ્યવહારથી ગમે તે મજહબનો હોય માકહેવાતો હોય, પણ સામ્યયોગના પરિણામે મોક્ષમાર્ગ સંપન્ન હોઈ વસ્તુતઃ ભાવનેન મહાવીરના શાસનનો સાધક બની ગયો હોય છે.

આ સમય વક્તવ્યનો સાર એ છે કે જગતનો કોઈ પણ માણસ સત્ય-અહિંસા-સંયમ-મૈત્રીના સફળોના માર્ગે મહાવીરની શાસનની અન્તર્ગત છે.

મહાવીર દેવના સુવિસ્તૃત ઉપદેશનો સુંખ સાર એ જ બાબતો છે નિષ્પક્ષ વિશાલદષ્ટિ અને અહિંસા-સત્ય-સંયમ-મૈત્રીપૂર્વક આચરણ. જગતનો કોઈ મનુષ્ય આ ભવનસન્દેશને સંકળે આત્મસાત્ કરી શકે છે. સ્વ અને પરને, આ લોકમાં અને પરલોકમાં હિતાવહ આ સન્દેશ ભેટલો વ્યવહારું છે તેટલો જ આધ્યાત્મિક પણ છે, અથવા એમ પણ કહી શકાય કે એટલો જ આધ્યાત્મિક છે તેટલો જ વ્યવહારું પણ છે. મહામુદિ-મહામહનીય મહાવીરના મહાન શાસનની આ મહાન વ્યવસ્થા પર ધ્યાન અપાય તો માનસિક સંકુચિતતા જે અસ્પૃશ્ય અહો જમાવી બેઠી છે તેને નાબૂદ થવા લાગે છે અને એ દષ્ટિ વિવેકી તથા શુષ્કચી બનતાં બદલે જીવનને એક મહાન શાસનભૂમિ પર લેશે. એક સ્વચ્છ

જોડ । દષ્ટિનું આ કેવું અમુક્તિનું મન મુક્તિનું વાતસલ્યનાં વિશાળ પહેલુ પહેલાં જોઈને મનમુગ્ધ થઈ જાય પણ સ્વર્ગ બની જાય.

(૧૬)

તપોવનવિહાર

—X—

શ્રી પાર્શ્વદેવની ભવનકથામાં (આ ચોપડીના ત્રીજા હેખમાં) આપણે જોઈ ગયા છીએ કે ચક્રવર્તી સુવર્ણબાહુ દેવલોક ગતિને પ્રાપ્ત કરી તીર્થંકર પાર્શ્વ થયા છે. આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રના 'ત્રિષ્ટિથલાકાપુરુષચરિત' માં નવમા પર્વમાં બીજા સર્ગથી શ્રી પાર્શ્વદેવનું ચરિત શરૂ થાય છે એમાં એ મહાપુરુષના પૂર્વજોના વર્ણનમાં 'સુવર્ણબાહુ' ચક્રવર્તીનું ભવનચરિત આવે છે, તેમાંના એક (તેમના તપોવનવિહારનો) પ્રસંગ અહીં રજૂ કરવામાં આવે છે. તે વૃત્તાન્ત કે ઘટના બતાવવાના ઈરાદે નહિ, પણ એ પ્રસંગનું વર્ણન વાંચતાં મહાકવિ કાલિદાસનું પ્રસિદ્ધ નાટક "અભિસાનશાકુન્તલન" કેવું

+ એમ'તો મહાકવિ કાલિદાસનો વાણીરંગ આચાર્ય હેમચન્દ્રના કાવ્યમાં અનેક સ્થલોએ દષ્ટિગોચર થાય છે. એક સ્થાન પર :

"પરલોકજીવો સ્વર્ગમર્ગિગતયો મિત્રપથા હિ દેહિનામ્" ॥

(કાલિદાસ, રમુવંશ, સર્ગ ૮, શ્લોક ૮૫)

"ગતયો મિત્રમાર્ગા હિ કર્માધીનાઃ શરીરિનામ્" ॥

(હેમચન્દ્ર, ત્રિષ્ટિથચરિત, પર્વ ૬, સર્ગ ૧, શ્લોક ૫૬૭)

આચાર્ય હેમચન્દ્ર પોતાના 'કાવ્યાનુસાસન' ના પ્રથમ સૂત્રમાં કાવ્યનાં પ્રયોજન બતાવતાં એનું એક પ્રયોજન યશોલાભ પણ બતાવે છે અને એ પ્રયોજન વિષે એ અન્યની વૃત્તિમાં તેઓ લખે છે :-

સાથ આવે છે એનો ઇશારો કરી દેવા માટે; અને સાથે જ શબ્દસરસિક માનસને પ્રભોદક થશે એમ પણ ધારીને.

ત્રિપદ્ધિશલાકાપુરુષચરિતના નવમા પર્વના બીજા સર્ગના ૨૧૬ માં શ્લોકથી એ પ્રસંગ આ પ્રમાણે શરૂ થાય છે—

ચલિતોડપદ્યમે ચ રમ્યમેકં તપોવનમ્ ॥ ૨૧૯ ॥

—રામ (સરોવરમાંથી નીકળી) આગળ ચાલ્યો. આગળ જતાં એણે એક રમણીય તપોવન જોયું.

સ્તંભવિધૃતેનાર્મૈર્વાલતાપસદારકૈઃ ।

પૂર્વમાણલ્વાલદુ તત્ પ્રેક્ષ્ય મુમુદે નૃપઃ ॥ ૨૨૦ ॥

—જેમણે પોતાના બેળામાં મૃગનાં જમ્યાં ધારણ કર્યાં છે એવા બાક તાપસકુમારો જે તપોવનનાં વૃક્ષોની ક્યારીઓ પરી રહ્યા છે એવા તપોવનને જોઈને રામ ખુશ થયો.

(૧) પરપન્દે દક્ષિણં ચલુસ્તત્ર પ્રવિશતઃ સતઃ ।

રાસો વિચારકલ્પસ્ય કલ્યાણં જ્ઞાપયન્નવમ્ ॥ ૨૨૧ ॥

“યત્ કલ્પતિ સંસારે વિરાતીતા અપિ મુચ્યાવત્ કાલિદાસાદયઃ સદૃશૈઃ સ્તૂયન્તે કવયઃ ।”

અર્થાત્—કાલિદાસ વગેરે કવિઓ દીર્ઘકાળ પૂર્વે યજ્ઞ મયા કરતા આટલા નિરાશ સંસારમાં આજ સુધી સફલ્યોથી સ્તવાય છે.

(૧) “અભિજ્ઞાનસાકુન્તલ” નો પ્રથમ અંક—

રાજા—(પ્રવિશ્ય, નિમિત્ત સૂચયન્)

શાન્તમિદમાશ્રમપદં સ્ફુરતિ ચ વાહુઃ કુતઃ કલમિદાસ્ય ?

અવગ્રા મવિતળ્યાનાં દ્વારણિ ભવન્તિ સર્વત્ર ॥ ૧૪ ॥

(૧૬)

તપોવનવિહાર

— X —

શ્રી પાશ્વદેવની જીવનકથામાં (આ ચોપડીના ત્રીજા લેખમાં) આપણે જોઈ ગયા છીએ કે ચક્રવર્તી સુવર્ણબાહુ દેવલોક ગતિને પ્રાપ્ત કરી તીર્થંકર પાશ્વ થયા છે. આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રના 'ત્રિપદિચલાઠાપુરુષચરિત' માં નવમા પર્વમાં બીજા સર્ગથી શ્રી પાશ્વદેવનું ચરિત શરૂ થાય છે એમાં એ મહાપુરુષના પૂર્વજોના વર્ણનમાં 'સુવર્ણબાહુ' ચક્રવર્તીનું જીવનચરિત આવે છે, તેમાંનો એક (તેમના તપોવનવિહારનો), પ્રસંગ અહીં રજૂ કરવામાં આવે છે. તે વૃત્તાન્ત કે ઘટના બતાવવાના હિસાબે નહિ, પણ એ પ્રસંગનું વર્ણન વાંચતાં મહાકવિ કાલિદાસનું પ્રસિદ્ધ નાટક "અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ"† કેવું

† એમ તો મહાકવિ કાલિદાસનો વાણીરંમ આચાર્ય હેમચન્દ્રના કાવ્યમાં અનેક સ્થલોએ દષ્ટિગોચર થાય છે. એક ઉદાહરણ:

"પરલોકજુગાં સ્વર્ગમિર્ગતયો મિત્રપથા હિ રેહિતામ્" ॥

(કાલિદાસ, રઘુવંશ, સર્ગ ૮, શ્લોક ૮૫)

"ગતયો મિત્રમાર્ગાં હિ કર્માર્થિનાઃ શરીરિણામ્" ॥

(હેમચન્દ્ર, ત્રિપદિચરિત, પર્વ ૯, સર્ગ ૧, શ્લોક ૫૬૭)

આચાર્ય હેમચન્દ્ર પોતાના 'કાવ્યાનુશાસન' ના પ્રથમ સૂત્રમાં કાવ્યનાં પ્રયોજન બતાવતાં એનું એક પ્રયોજન વૈજ્ઞાનિક પણ બતાવે છે અને એ પ્રયોજન વિષે એ મન્યની વૃત્તિમાં તેઓ લખે છે —

શત આવે છે એનો ઇશારો કરી દેવા માટે; અને સાથે જ કામ્યરસસિક્ત મોહને પ્રમોદક થશે એમ પણ ધારીને.

ત્રિપદિશલાકાપુરુષચરિતના નવમા પર્વના બીજા સર્ગના ૨૧૬ માં શ્લોકથી એ પ્રસંગ આ પ્રમાણે શરૂ થાય છે—

શલિતોઽપરક્ષમે ચ રમ્યમેકં તપોવનમ્ ॥ ૨૧૯ ॥

—રાજા (સરોવરમાંથી નીકળી) આગળ ચાલ્યો. આગળ જતાં એણે એક રમણીય તપોવન જોયું.

કન્સંગવિષ્ટૈર્ણર્મર્જાલતાપસદારકૈઃ ।

પૂર્વમાણાલ્યાલદુ સન્ પ્રેક્ષ્ય મુમુદે નૃપઃ ॥ ૨૨૦ ॥

—જેમણે પોતાના બોળામાં મૃગનાં બચ્ચાં ધારણ કર્યાં છે એવા બાલ તાપસકુમારો જે તપોવનનાં વૃક્ષોની ક્યારીઓ પરી રહ્યા છે એવા તપોવનને જોઈને રાજા ખુશ થયો.

(૧) પત્સન્દે લક્ષિણં ચત્રુસ્ત્ર પ્રવિશતઃ સતઃ ।

રાજો વિચારકલ્પસ્ય કલ્યાણં જ્ઞાપયન્નવમ્ ॥ ૨૨૧ ॥

“યત્ત દ્યવિતિ સંસારે વિવર્તીતા અપિ અણ્યાકત્ કાલિદાસાદયઃ સહૃદયૈઃ સૂચ્યન્તે કવચઃ ।”

અર્થાત્—કાલિદાસ વગેરે, કવિઓ દીર્ઘકાળ પૂર્વે થયેલા મળનાં આટલા વિશાલ સંસારમાં આજ સુધી સહૃદયોથી સ્તવાય છે.

(૧) ‘અભિજ્ઞાનસાકુન્તલ’ નો પ્રથમ અંક—

રાજા—(પ્રવિશ્ય, નિવિત્તં-સૂચ્યન્)

રાગ્યતમિદમાયમશ્વં છુર્યનિ ચ શઙ્કુઃ કુતઃ ફલમિદમ્ ॥

અપકા મનિનમ્યાનાં દ્વારાણિ ભવન્તિ યત્ર ॥ ૧૪ ॥

—એ તપોવનમાં પ્રવેશ કરતાં વિચાર્યુંતુરે રાજાનું જમણું
નેત્ર ફરકવા માંડ્યું—એના નૂતન કલ્યાણને સૂચવતું.

(૨) મુદિતઃ સોઽપ્તો ગચ્છન્ દક્ષિણેન સંસીયુંતામ્ ।

સિદ્ધાન્તી દૂન્ પયસ્કુમ્ભૈર્દર્શ મુનિકન્યકામ્ ॥૨૨૨॥

—આગળ જતાં આનન્દ પામતા રાજાએ દક્ષિણ તરફ
સખીસહિત મુનિકન્યાને જોઈ, જે જલકુલોથી વૃક્ષોને સિંચી
રહી હતી.

સોઽચિન્તયદહો ! રૂપં નેત્રગપ્તરસામપિ ।

ન નાગીનાં ન નારીણાં ત્રૈલોક્યાવધિકા દ્યસૌ ॥૨૨૩॥

—(મુનિકન્યાને જોઈ) રાજા વિચાર કરે છે કે આવી
રૂપ માનુષીઓમાં ન હોય, નાગકન્યાઓમાં કે અશ્વરાઓમાં
પણ ન હોય. ત્રિલોકમાં આ સર્વાધિક મુન્દરી છે.

(૩) તત્તદ્વ્ય વૃક્ષાન્તરિતો યાવત્ તાં સ ધ્યચિન્તયત્ ।

માધવીમણ્ડપં તાવત્ સહ સહ્યા વિવેશ સા ॥૨૨૪॥

—પછી વૃક્ષની આડમાં છુપાયેલા રાજા એ કન્યાને વિચાર
કરે છે, તેટલામાં એ (મુનિકન્યા) પોતાની સખી સાથે
માધવીમંડપમાં પ્રવેશ કરે છે.

(૨) (પ્રથમ અંકના ૧૪ માં શ્લોક પછી)

રાજા—(કર્ણ દત્ત્વા) અયે ! દક્ષિણેન વૃક્ષવાટિકામાલાપ દ્વ ધ્રૂયતે ।

યાવદત્ર ગચ્છમિ । (પરિક્રમ્ય, અવલોક્ય ચ) અયે ! एतास्तपस्वि-

कन्यकाः सेचनघटैर्बालपादपेभ्यः पयो दन्तुमित एव अभिवर्तन्ते ।

(ત્રિપુણં નિરૂપ્ય) અહો ! મધુરમાણાં દર્શનમ્ ।

(૩) પાદપાન્તર્હિત એવ વિસ્તર્ય તપદેનાં પદવામિ । (इति तथा कतेति)

(૪) દહવદ્ અર્ચીકૃત્ય વલ્કલં તત્ર ધાલિકાં ।

વલ્કલં સેક્તુમારેભે વલ્કલમોદમૃન્મુક્તી ॥૨૨૫॥

—આ બકુલસમાન મુગન્ધિ મુખવાળી એ બાલિકા પોતાના મનપૂત્રીથી બાંધેલા વલ્કલને દીધું કરી બકુલને સિયવા લાગી.

(૫) મૂયોડત્યચિન્તયદ્-રાજાડમુખ્યા રાજીવચક્ષુષઃ ।

કવેદં રૂપં કયં કર્મેદં પ્રાકૃતસ્રોજનોચિતમ્ ? ॥૨૨૬॥

—રાજા વિચાર કરે છે: આ કેમલલોચના કન્યાનું આ રૂપ કયા અને પ્રાકૃત (સામાન્ય) સ્ત્રીને ઉચિત એવું આ કામ કયાં?

(૬) ન ચ તાપસકન્યેયં યદસ્યાં રાગિ મે મનઃ ।

ફાલ્યસૌ રાજપુત્રીતિ કુતોડત્યગ્રાગતા ધ્રુવમ્ ॥૨૨૭॥

—આ તાપસકન્યા નથી, કેમકે આના ઉપર મને રાગ થાય છે. ખરેખર આ કોઈ રાજપુત્રી હોવી જોઈએ અને કોઈ સ્ત્રીને સ્થલેથી અહીં આવેલી હોવી જોઈએ.

(૪) શકુન્તલા-પ્રહિ અગસુણ્ । અદિવિગદ્વેણ વલ્કલેણ વિભવશણ્ નિમન્તિદક્ષિ,
સિદ્ધિલેહિ દાવ જં ।

અનસૂયા—તહ ! (ઇતિ શ્રિચિલચતિ ।)

[શકુન્તલા કહે છે: સુખી અનસૂયા ! પ્રિયવદ્યએ અતિસખ બાંધેલા વલ્કલથી હું જકડાઈ ગઈ છું એને દીધું કરે અનસૂયા 'મને' કહી શકુન્તલાના વલ્કલને દીધું કરે છે.]

(૫) અસામુદર્શી સ્વલ તત્રમત્તાન્ ચરણઃ, ચ હમામાથસપ્તમે નિયુદ્ધતે ।

(૬) અસંચયં શત્રુપરિમહશ્ચા યદાપમસ્યામમિલાપિ મે મનઃ ॥ ૧૬ ॥

(૭) અગ્રાન્તરે મુલે તસ્યાઃ પદ્મધ્રાન્ત્યા મધુવ્રતઃ ।

પપાતોત્પાદયંજાસં ધુન્વત્યાઃ પાણિપલ્લવૌ ॥૨૨૮॥

—એ વખતે બમરે તેણીના મુખને ઠમસ સમજી તેના ઉપર ઊડવા લાગ્યો. બમરે તેને ત્રાસ આપે છે અને તે તેને પોતાના કરપલ્લવોથી ઊડાડવા મથે છે.

(૮) યદા ચ તાં જહૌ નાલિઃ સત્ત્વીમુદિર્ય સા તદા ।

ધ્રમરાદ્ રાક્ષસાદસ્માદ્ રક્ષ રક્ષેત્યભાપતં ॥૨૨૯॥

—ત્યારે બમરે એને છોડી નહિ ત્યારે સંખીને-ઉદેશી એ બોલીઃ આ રાક્ષસથી મને બચાવો ! બચાવો ! !

(૯) સહ્યવ્યૂચે રક્ષિતું ત્વાં કોઽન્યોઽલં સ્વર્ગંવાહુતઃ ?

તમેવાનુસર ક્ષમાપમર્યસ્તે રક્ષયા યદિ ॥૨૩૦॥

(૭) શકુન્તલા—(સસમ્પ્રમમ્) અમ્મો સલિલસેગસંમમુગદો ગોમાલિઃ ઉત્તિઞ્ચ વચર્ણ મે મહુમરો અદિવદ્ધ । (ક્ષિતિ ધ્રમરવાપો રૂપયતિ ।)

[શકુન્તલા બોલિંતી ક્રુધ્ધ બની કહે છેઃ જલસેકના સંબંધથી જીડેશો બમરે નવમાલિકાને મૂકી મારા બોહા તરફ આવે છે. (એમ બમર તરફથી થતી પળપણીનો અભિનય કરે છે.)

(૮) શકુન્તલા—ન एसो दुष्टो विरमदि । अग्रतो गमिस्सं (पदान्तो स्थित्वा सदृष्टिक्षेपम्) कहं इदो वि आगच्छदि ? हला ! परितामहं मं इमिणा दुष्मिणीदेण दुद्रमदुअरेण पडिहूममाणं ।

[આ કુષ્ટ ખસતો નથી. ખીન્ને જઈશ. + + કેમ અહીં પણ આવે છે ? હલા ! આ કુષ્ટ બમરથી સતાવાતી મને બચાવો !]

(૯) ઝમે—(સસ્મિતમ્) । का वचं परित्तादुं ? दुस्संदं गच्छन्द । रायरविसदद्वार्दं तवोवणादं धाम ।

[બંને સંખીઓ સરિખત બોલીઃ બચાવનારા અમે કાણુ ? કુષ્પન્તને બોલાવ ! તપોવન તો રાખથી રક્ષિત હોય છે ને !]

—સખી બોલી: ‘સુવર્ણબાહુ’ સિવાય બીજા કોણ તને
પ્રત્યાવી શકે ? તે જ રાજાને અનુસર, જે તારે પોતાનું રક્ષણ
કરવું હોય તે.

(૧૦) કો નામ ય ઉપદ્રોતા પાત્યુર્વા વચ્ચવાહુજે ।

इति श्रुवंस्तयो राजा प्रस्तावहः प्रकट्यभूत् ॥૨૩૧॥

—રાજા સ્વર્ણબાહુ પૃથ્વીનું રક્ષણ કરનાર હોતાં તમને
કોણ હેરાન કરે છે ? એમ બોલતો પ્રસ્તાવણ (પ્રસંગને
બચાવ) રાજા તેમની સમ્મુખ પ્રકટ થયો.

(૧૧) अफस्मात् तं य ते प्रेत्याऽवतस्थाने ससाध्यसे ।

नोचितं चक्रतुः किञ्चिन्न च किञ्चिज्जल्पतुः ॥૨૩૨॥

—ઓશ્વિતો તેને જોઈ તે બન્ને બળી બી અઈ, ન કંઈ
બોલી શકી, ન રાજાનું કંઈ ઓશ્વિત્વ કરી શકી.

(૧૨) मीते इति विदन् राजा ते भूयोऽपि ह्रमापत् ।

निष्प्रत्यूहं तपः कश्चिज्જિર્વહत्यत्र वां शुभे ! ? ॥૨૩૩॥

—રાજા એમને કરી ગયેલાં બળી કરી બોલ્યો: હે
મહાશયઓ ! અહીં તમારું તપ નિર્વિઘ્નથલે ચાલે છે ?

धैर्यमालम्ब्य सख्युच्चे नरेन्द्रे वचवाहुजે ।

तापसानां तपोविघ्नमत्र कः कर्तुमीश्वरः ? ॥૨૩૪॥

(૧૦) कः पौते वमुमर्ती शासति शास्त्रिनरि दुर्निनीतानाम् ।

अयमाचरत्यनियं सुधागु तपस्विजन्यासु ? ॥ ૨૧ ॥

(૧૧) (एवां राजाने द्यूना किञ्चिदिव गम्भान्ताः ।)

(૧૨) अपि तपो वर्धते ?

—ધેયને ધારણ કરી અખી બોલી: રાજ્ય મુવર્ણબાહુનું
શાસન હોય ત્યાં તાપસોના તપમાં કોણ વિદ્ય નાખી શકે ?

(૧૩) इयं तु केवलं बाला पद्मभ्रान्त्या मुखेऽलिना ।

દશ્યમાના કાતરાક્ષી રક્ષ રક્ષેત્યભાષત ॥ ૨૩૫ ॥

—આ તો, ભમરો આ સુકોમલ બાલના મુખને કમલ
સમજી એને ઠરડતો હતો, એથી એ કાતરનેત્રાએ રક્ષ । રક્ષ ।
એવો અવાજ કયો.

तहमूले तया दत्तासने राजोपवेश्य च ।

अपृच्छन्त स्वच्छधिया गिरा पीयूषकल्पया ॥ ૨૩૬ ॥

—તતપશ્ચાત્ વૃક્ષમૂલની જગાએ સખીએ આસન આમ્મુ,
તે પર રાજા બેઠો. પછી સ્વચ્છ આશયથી સખી મુધામધુર
વાણીથી રાજાને પૂછવા લાગી.

(૧૪) लक्ष्यसे त्वमसामान्यो मूर्त्त्याऽपि निरवद्यया ।

तथाप्याख्याहि कोऽसि त्वं देवो विद्याधरोऽथवा ? ॥ ૨૩૭ ॥

(૧૧) अनसूया-अत्र ! न कलु किंपि अद्याहिदं इत्थं णो विभक्तही
महुअरेण अहिद्वઅમાણા કાદરીમૂલ । (इति वाकुन्तलां दर्शयति ।)

[આર્ષ ! ઉપદ્રવ કશેએ નથી, આ અમારી પ્રિય સખી શકુન્તલા
ભમરાની પગવણીથી કાચર થઈ મદ. (એમ કહી શકુન્તલાને ખતાવે છે.)

(૧૪) अनसूया-अजस्रस महाराजवज्जिदो वीसंभो मं मन्तावेदि कदमो
अजेण રાણસિળો વંતો અલકરીઅદિ. કદમો વા વિરહપન્નુગુઅજ્ઞનો કિદો દેસો,
કિંનિમિત્તં વા મુહમારદરો વિ તવોવજગમણપરિસ્થમસ્તા અત્તા પદં ઉવળીદો ?

[આમાં આર્ષ કયા વંસના અને કયા દેશના છે અને શા માટે
તપોવનપ્રવાસનો અમ લેવામાં આવ્યો. કો પ્રશ્નો છે ।

—તેજસ્વી મૂર્તિ ઉપરથી આપ અસાધારણ બક્ષિત બધાએ
છે. તો પણ અમે બધાવા પંચીએ છીએ કે આપ કેણુ છે ?
દેવ છે કે વિદ્યાધર ?

(૧૫) આત્માનમાત્મનાઽઽસ્ત્યાતુમક્ષમઃ ક્ષમાધયોઽવદન્ ।

પરિગ્રહોઽહં કનકવાહોર્વસુમતીપતેઃ ॥ ૨૩૮ ॥

—પોતાની ઓળખ પોતે કરાવવા અસમર્થ એવા રાજાએ
કહ્યું: હું મુવર્ણબાહુ રાજાનો સેવક છું.

(૧૬) તદ્વાવેશાદિહાઽઽજાચ્છમાગ્રમે વિજ્ઞકારિણામ્ ।

નિવારણાય યત્નોઽગ્ર મહાંસ્તસ્ય હિ ભૂપતેઃ ॥ ૨૩૯ ॥

—એ મહારાજાના આદેશથી અહીં (આ આશ્રમમાં)
વિષકારીઓતું નિવારણ કરવા માટે આવ્યો છું. કેમકે આ
બાળતમાં મહારાજા ખૂબ યત્નશીલ રહે છે.

अयं स एव राजेति ध्यायन्तीं तां सखीं नृपः ।

इवाच किमिवं बाला क्षिरयते कर्मणाऽमुना ? ॥ ૨૪૦ ॥

—‘આતે જ રાજા છે’ એમ વિચાર કરતી એ સખીને રાજાએ
પૂછ્યું: આ બાલાને આવાં કામનું કદ કેમ ઉઠાવવું પડે છે ?

अय निःशस्य साऽबोचदियं रत्नपुरेशितुः ।

लेचरेन्द्रस्य यद्मेति कन्या रत्नावलीसुता ॥ ૨૪૧ ॥

—સખી નિઃશ્વાસ નાંખી જોતી: આ, રત્નપુરના રાજા

(૧૬) રાજા-આત્મગતમ્ ।) કયમિદાનીમાત્માને નિવેદયામિ ? કથં

વાઽઽમાત્માહારં કરોમિ ? મવતુ : एवं तावदेतां कश्ये । (પ્રકાશમ્ ।)

भवति । य. पौरवेण राजा धर्माधिकारे नियुक्त. सीऽहमविप्रनियोपलम्भाय

धर्माण्यमिदमावातः ॥

વિદ્યાધરેન્દ્રની કન્યા છે. આનું નામ 'પદ્મા' છે, આની માતાનું નામ 'રત્નાવલી' છે.

પિતાઽસ્યાં જાતમાત્રાયાં વિપેદે તત્પદાર્થિનઃ ।

મિથઃ સુતા યુયુધિરે તતોઽમૃદ રાજ્યવિદ્યરઃ ॥ ૨૪૨ ॥

—આનો જન્મ થતાં એના પિતાનું મૃત્યુ થયું, અને પછી રાજ્યાસનના અર્થે એના પુત્રો પરસ્પર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. પરિણામ રાજ્યવિપ્લવનું આનું.

રત્નાવલી ગૃહીત્વેમાં ચાલાં સ્વપ્નાતુરાશ્રમે ।

ગાલવસ્ય કુલપતેર્નિકેતનગુપાગમત્ ॥ ૨૪૩ ॥

—રત્નાવલી આ ખાલાને લઈ પોતાના સહોદર કુલપતિ 'ગાલવ' ના આશ્રમ-સ્થાનમાં આવી.

અન્યેષુઃ સાધુરેકોઽન્ન દિવ્યજ્ઞાની સમાગમત્ ।

પદ્માયાઃ કઃ પતિર્ભાવીત્યટ્છદ્ ગાલવશ્ચ તમ્ ॥ ૨૪૪ ॥

—એક દિવસે એક દિવ્યજ્ઞાની સાધુ અહીં આવ્યા. ગાલવે એમને પૂછ્યું: પદ્માનો પતિ કોણ થશે ?

અત્રાગતોઽધ્યાપહતશ્વક્રમૃદ્ વમવાહુસૂઃ ।

પરિણેપ્યત્યમૂં ચાલામિત્યાચ્યત્ સ મહામુનિઃ ॥ ૨૪૫ ॥

—તે મુનિએ કહ્યું: અશ્વથી અપહૃત સુવર્ણખાડું ચક્રવર્ત અહીં આવશે, એ આ ખાલાને પરણશે.

રાજાપિ દધ્યાવકસ્માદધ્યાપહરણં મમ ।

સહાનયા સંઘત્તનોપાયઃ શત્ત્વેષ વેધસઃ ॥ ૨૪૬ ॥

—રાજા વિચાર કરવા લાગ્યો: મારું આ આકસ્મિક અધ્યાપ-

હરણ એ અરેખર-વિધિની આ બાલા સાથેનું માનું મિલન
કરાવવા માટેની ઉપાયભૂત યોજના છે.

સોડ્યાલતાપ ક્વેદાનોં મદ્રે ! કુલપતિર્વદ ।

તદર્દનેન મે મૂયાદધુનાડનન્દકન્દલઃ ॥ ૨૪૭ ॥

—રાજાએ પૂછ્યું: ભદ્રે ! હમણાં કુલપતિ કયાં છે ? એમનાં
દર્શન કરી હું આનન્દ પામું.

સહ્યાપતયૌ વિહર્તું તં પ્રસિતં મુનિમન્યતઃ ।

અનુગન્તું મતોડસ્યથ તં નમસ્કૃત્ય ચૈવ્યતિ ॥ ૨૪૮ ॥

—સખીએ કહ્યું: કુલપતિ અન્યત્ર વિહાર કરવાને અહીંથી
જવાના થયેલા એ મુનિને વળાવવા ગયા છે. આજે એમને
નમસ્કાર કરી આવશે.

પદ્મામાનય દ્વે નન્દે । કુલપત્યાગમશ્ચુણઃ ।

વસંતેડસાવિતિ તદ્વા કાપ્યાલ્લયદ્ વૃદ્ધતાપસી ॥ ૨૪૯ ॥

—એટલામાં વૃદ્ધ તાપસી બોલી: હે નન્દે ! કુલપતિના
આવવાનો વખત થયો છે. પદ્માને લઈ આવ.

(૧૬) રાજાડપ્યશ્ચુરરવજ્ઞાતસૈન્યાગમોડવદત્ ।

યાતં મુશામહમપિ રશ્ચામિ ચલમાશ્રમાત્ ॥ ૨૫૦ ॥

(૧૬) રાજા-(આત્મગતમ્) અહો ! ધિક્ પૌષ અસ્મદન્વેયિણ-
સ્તપોદનમુપહન્ધન્તિ । મવન્તુ । પ્રતિગમિષ્યામસ્તાવત્ ।

X

X

X

રાજા-(ઉત્તમશ્રમમ્) ગચ્છન્તુ મવન્ત્યઃ । વયમપ્ચાશ્રમપીઢા યથા ન
મવન્તિ તથા પ્રવતિષ્મામાદ્દે ।

—રાજાએ અશ્વેની ખુરના અવાજથી સૈન્યને આવી પહોંચ્યું
જાણ્યું અને કહ્યું: પધારો તમે. હું પણ સૈન્ય આશ્રમને
ઉપદ્રવરૂપ ન બને એની સંભાળ લઉં.

(૧૭) નિન્યેડથ નન્દયા પદ્મા તતઃ સ્થાનાત્ કચક્ષત ।

પર્યન્તી વલિતમીવા સ્વર્ણબાહું મહીપતિમ્ ॥ ૨૫૧ ॥

—હવે સ્વર્ણબાહુ રાજા તરફ ડોક વાળી ભેટી એવી
પદ્માને નન્દા આગ્રહપૂર્વક એ સ્થાનથી લઈ લાય છે.

તદૈયુપઃ કુલપતે રત્નાવલ્યાશ્વ સા સસ્ત્રી ।

સુવર્ણબાહુપ્રતાન્તં કથયમાસ સમ્મદાત્ ॥ ૨૫૨ ॥

—તે વખતે કુલપતિ અને રત્નાવલી આવે છે. તેમ
સખી રાજા સુવર્ણબાહુ સંબંધી વાત સહર્ષ જણાવે છે.

અયોચે ગાલવો જ્ઞાનમતિસપ્રત્યયં મુનેઃ ।

જૈનર્પયો મહાત્માનો ભાપન્તે ન મૃપા ક્વચિત્ ॥ ૨૫૩ ॥

—કુલપતિ ગાલવે કહ્યું: મુનિનું જ્ઞાન ખૂબ નિશ્ચયાત્મક
છે. જૈન ઋષિ મહાત્માઓ કદિ મૃપા ભાષણ કરતા નથી.

આતિથેયેન તત્ પૂજ્યો વર્ણાશ્રમગુરુર્હસૌ ।

પદ્માયાશ્વ પતિર્માવી તં યામઃ પદ્મયા સહ ॥ ૨૫૪ ॥

—માટે રાજા સુવર્ણબાહુ અતિથિસત્કારથી પૂજનીય છે,
કેમકે એ વર્ણાશ્રમેનો શુરુ છે અને પદ્માનો ભાવી પતિ છે.
પદ્માને લઈ આપણે એની પાસે જઈએ.

(૧૮) (શકુન્તલા રાજાનમવલોકયન્તી સવ્યાજં વિલમ્બ્ય સહ
સસ્ત્રીભ્યાં નિષ્કાન્તા ।)

તતો રત્નાવલી-પદ્મા-નન્દામિઃ સહિતો યયૌ ।

રાક્ષઃ પાર્થે કુલપતી રાક્ષા ષોત્યાય સત્કૃતઃ ॥ ૨૫૫ ॥

—પછી રત્નાવલી, પદ્મા અને નન્દા સાથે કુલપતિ રાજાની પાસે ગયા. રાજાએ ઊભા થઈ એમનો સત્કાર કર્યો.

અભ્યષાદ્ ગાલવં રાજા દ્રુપ્દુમુલ્કઞ્ઠિતોઽતઃ ષઃ ।

અહમપ્યાજિગમિષં કિં યૂયં સ્વયમાગતાઃ ? ॥ ૨૫૬ ॥

—રાજાએ ગાલવને કહ્યું: હું જ આપનાં દર્શન માટે ઉત્કંઠિત હતો અને મેં આજે આપનાં દર્શન માટે આવવાની ઇચ્છા કરેલી. આપે પોતે શા માટે તકલીફ લીધી ?

યમાયે ગાલવોઽપ્યેવમન્યોઽપિ દ્વાશ્રમાગતઃ ।

આતિથેયેન પૂજ્યો નત્ત્યં તુ ગ્રાતા વિશેષતઃ ॥ ૨૫૭ ॥

—ગાલવે કહ્યું: આશ્રમમાં આવેલો અન્ય માણસ પણ અમારે સત્કાર કરવા યોગ્ય છે, તો આપ તો લોકરક્ષક હોઈ વિશેષરૂપે સન્માનભાજન છો.

જામેયી મે ત્વસૌ પદ્મા પત્ની તે જ્ઞાનિનોદિતા ।

અસ્યાઃ પુણ્યેસ્ત્યમાયાસીસ્તદિમામુદ્વહાઽધુના ॥ ૨૫૮ ॥

—આ મારી ભાણી પદ્માને જ્ઞાનીએ આપની પત્ની જણાવેલી છે. એણીના પુણ્યથી આપ અહીં પધાર્યા છો. તો આપ આ વખતે એની સાથે લગ્ન કરો.

इत्युक्तो मुनिना तेन पद्मां पद्मामिवापराम् ।

गान्धर्वेण विवाहेन स्वर्णवाहुरुपायत ॥ २५९ ॥

—આ પ્રમાણે એ મુનિ (કુલપતિ ગાલવ) તરફથી કહેવામાં

આવતાં રાજા સુવર્ણખાદુએ, બાણે કે ખીજી લક્ષ્મી હોય એવું
પદ્મા સાથે ગાન્ધર્વ વિવાહથી લગ્ન કર્યું.

સ્નાવલી તતઃ પ્રોચે રાજાનં જનિતોત્સવમ્ ।

પદ્માહૃદયપદ્મસ્ય ત્વં સૂર્યમિવ સર્વદા ! ॥ ૨૬૦ ॥

—પછી જેણે ઉત્સવ વર્તાવ્યો છે એવા રાજાને સ્નાવલીએ
કહ્યું: તમે પદ્માના હૃદયરૂપ પદ્મને માટે સદા સૂર્યસમા બનો!

x

x

x

પત્યા સહ ગમિष્યામિ માતર્નાતઃ પરં મમ ।

સ્થાનમન્યત્ર તદ્ બ્રૂહિ ભૂયોઽપિ દ્રશ્યસે કદા ? ॥ ૨૬૬ ॥

—(પદ્મા માતાને નમસ્કાર કરી ગઈગદ્યુક્ત કહે છે:)
પતિની સાથે હું જઈશ મા! મા! હવે આજથી મારું સ્થાન બીજે
નથી. તું મને ફરી ક્યારે મળીશ ?

બ્રાતૃનિયોધાનતરૂન્ મૃગહિન્મ્યાન્ સુતાનિવ ।

મુનિકન્યાશ્ચ ભગિનીરિવ ત્યક્ત્યામિ હી કથમ્ ? ॥ ૨૬૭ ॥

—બ્રાતાસમા ઉદ્યાનવૃક્ષો, પુત્રસમા મૃગખાલકો અને
ભગિનીસમી મુનિકન્યાઓ, હોય! મારાથી કેમ છોડાશે ?

અસૌ ગર્જતિ પર્જન્યે પદ્મજસ્વરમનોક્તવાક્ ।

કલાપી તાણ્ઢવકલાં કસ્યામે દર્શયિષ્યતિ ? ॥ ૨૬૮ ॥

—મેઘની ગર્જના થતાં પદ્મજસ્વરોથી મનોરમ વાણીવાળો
આ મોર કેની આગળ પોતાની તાંડવકલા દેખાડશે ?

વકુલાશોકમાકન્દાનમૂન્ સમ્પ્રતિ માં વિતા ।

કા પાર્યયિષ્યતિ પયો માતઃ ! સ્તન્યં સુતાનિવ ? ॥ ૨૬૯ ॥

—જેમ પુત્રોને સ્તનદૂધ પાવામાં આવે છે, તેમ આ બહુલ, અશોક અને આમ્ર વૃક્ષોને હવે મારા વિના, મા ! કેાણુ પય પાશે ?

રત્નાવલ્યપ્યુવાષૈવં વત્સે ! ત્વં ચક્રવર્તિનઃ ।

પલ્યભૂર્વિસ્મર તતો ધિગૃ વૃત્તિં વનવાસજામ્ ॥ ૨૭૦ ॥

—રત્નાવલીએ કહ્યું : વત્સે ! તું હવે ચક્રવર્તીની પત્ની બની છે, માટે હલકી વનવાસવૃત્તિને ભૂલી જા.

(૧૮) મર્તા ત્વયાનુગમ્યોઽય ચક્રવર્તૌ મૂર્મિવાસવઃ ।

ત્વં મત્તિપ્યસિ દેઙ્યસ્ય હર્પસ્યાને કૃતં શુચા ॥ ૨૭૧ ॥

—તારે તો આજ આ ચક્રવર્તી રાજા, જે તારો ભર્તા બન્યો છે, તેનું અનુગમન કરવાનું છે (તેની સાથે જવાનું છે). તું એની દેવી બનીશ. આનન્દની જગાએ શોક કેમ કરે છે ?

શ્ચુક્ત્વા મૂર્ધ્નિ શુન્ધિત્વા સમાલિહ્ય ચ નિર્મરમ્ ।

અદ્દમારોપ્ય મુક્તાસ્મઽન્વશાદ્ રત્નાવલીતિ તામ્ ॥ ૨૭૨ ॥

—આ પ્રમાણે કહી માતા રત્નાવલી પદ્માને માથામાં ચૂમી, ખૂબ આલિંગન કરી અને જોળામાં બેસાડી, હડકડ પડતા અશ્રુજળ સાથે શિખામણુ આપવા લાગી.

(૧૮) અભિજનવતો મર્તુઃ પ્ત્યાપ્યે સ્થિતા વૃદ્ધિપદે

વિભવશુદ્ધિમિ. કૃત્યૈસ્તસ્ય પ્રતિષ્ઠગમાકુલા ।

સતયમચિરાત્ પ્રાચીવત્કૈ પ્રસૂય ચ પાવનં

મમ વિરહજો ન ત્વં વત્સે ! શુચં ગળયિષ્યસિ ॥૧૮॥

(એવો અંક)

(૧૯) ગતા પતિગૃહં વત્સે ! સદૈવ સ્યાઃ પ્રિયંવદા ।
મુક્તે પત્યૌ ચ મુહૂર્તીયાઃ શયીયાઃ શયિતે સથા ॥ ૨૭૩ ॥

—વત્સે ! પતિગૃહે જઈ હુએશાં પ્રિયંવદા (મિદલાપિણી)
બનજે. પતિના જમ્યા પછી જમજે અને પતિના શયન
પછી સૂજે.

(૧૯) ચક્રિપત્નીસપત્નીષુ સાપત્ન્યાચારિણીષ્વપિ ।
ભાવ્યં ત્વયા દક્ષિણયા મહત્ત્વસ્યોચિતં હૃદઃ ॥ ૨૭૪ ॥

—તારી સપત્નીઓ (ચાંકે) તારી તરફ પ્રતિફલ
આચરણ કરે તોયે તું દાક્ષિણ્યને (સરલતા, ઉદારતાને) ધારણ
કરજે. મોટાની મોટાઇને એ જ ઉચિત છે.

નીરક્ષીચ્છન્નવદના નિત્યં નીચૈર્વિલોચના ।

વત્સે ! કેરવિણીવ ત્વમસૂર્યમ્પ્રશ્યતાં ભયેઃ ॥ ૨૭૫ ॥

—ધુરખામાં આમ્હાદિત મુખવાળી અને નીચે દળતાં
નેત્રોવાળી એવી—કુમુદિનીની જેમ—અસૂર્યપ્રશ્ય (સૂર્યને નહિ
જોનારી) બનજે.

(૧૯) અશ્રૂપાશઞ્જસેવાયાં હંસીયત્ત્વં સમુદ્વહેઃ ।

ચક્રિપત્નીત્વજનિતં ગર્વં જાત્વપિ મા કૃત્યાઃ ॥ ૨૭૬ ॥

(૧૯) અશ્રૂપત્ત્વ ગુસ્ત્ર કુલ પ્રિયસહીશૃત્તિ સપત્નીજને
મર્તુર્વિવ્રજતાપિ રોપણતયા મા જ્ઞા પ્રતીપં ગમઃ ।

મૂયિષ્ઠં મત્ત દક્ષિણા પરિજને આગ્યેષ્વનુત્સેકિની

ચાન્ત્યેવં શૃદ્ધિણીપદં યુવતયો વામાઃ કુલસ્યાધયઃ ॥ ૧૭ ॥

(એથે અંક)

—માસૂતાં ચરણકમલની સેવામાં હંસલી સગી બનજે.
ચક્રવર્તીની પત્ની હોવા માટેનો ગર્વ કદિ કરીશ નહિ.

સાપ્તાન્યપ્યપત્યાનિ પત્યુર્મન્યસ્વ સર્વદા ।

સ્તનપ્યાનિવ નિજાન્ કુર્યાન્ન સ્વાઢ્ઢત્પગાન્ ॥ ૨૭૭ ॥

—પતિનાં સપત્નીપ્રસૂત બાળકોને પોતાનાં સ્તનપાથી
બાળકો જેવાં માનજે અને તારા બોળાને એમની શાખા
બનાવજે.

બ્રાપીય કર્ણાહ્નિભિરિતિ શિક્ષાવચઃસુધામ્ ।

નત્વાડપ્પપચ્છે જનનોં સ્વપત્યુઢ્ઢાનુચર્યમૂત્ ॥ ૨૭૮ ॥

—આ પ્રમાણે કર્ણાહ્નિથી શિક્ષામણુરૂપ સુધાનું પાન
કરીને પદ્મભાષે માતાની પાસેથી પ્રજ્ઞામપૂર્વક વિદાય લીધી
અને પોતાના પતિની અનુચરી બની.

X

X

X

ઉપસંહાર

હવે એક દિવસે સાત્સંગના મુખેગે રાગ મુવર્ણબાદની દષ્ટિ
ભગરિત થાય છે. મોહ અને ભોમવાસનાની સાચી પ્રકૃતિનું એ
રાગને રમરણ થાય છે. એ એને તત્ત્વતઃ કુઃખરૂપ જણાય છે.
એના વળગાડને લીધે જ પ્રાણી અનેકબોનિરૂપ ભવચક્રમાં બમણ
કરે છે અને કુ.ખના પાતમાં બધાએકો રહે છે એ બાળતનું એ
નરપતિને જાન થાય છે. એને પ્રીત થાય છે કે તપ્ત્યુની તૃપ્તિ
કરતાં અતૃપ્ત ઇચ્છાઓ વધુ બધવાનું બને છે અને એનો સન્તાપપૂર્ણ
ઝંઝાવાત ફરવાને જદેને વધુ ને વધુ ઉગ્ર બન્યે જાય છે; એટલે
મોહની ઝાડજ બેડે નહિ ત્યાં સુધી કુ.ખનો યોગ ખસી રહે તેમ

નથી એમ એને સચોટ સમજાય છે. પરિણામે, સાચા તથા રથાપી
 સુખ અને કલ્યાણ માટે મોહને ખસેડવા સિવાય, રાગ-દ્વેષના ઊગાટને
 કાઢ્યા સિવાય બીજો રસ્તો નથી, આત્મારામ બન્યા સિવાય બીજી
 સાધના નથી-એ પ્રકારની કલ્યાણી બાવનામાં વિકસે તે સમ્રાટ સમમ
 મોહપરિચયનો પરિત્યાગ કરી આત્મસાધનારૂપ ચારિત્રને મહત્ત્વ કરે
 છે. યોગવિહારી એ રાજર્ષિ કાળધર્મ પામી દેવલોકની સફર કરી
 આવી અહંત્વ 'પાશ્વ' થાય છે, જેમનો સંક્ષિપ્ત ચરિત્રનિર્દેશ
 ત્રીજા લેખમાં આપ્યો છે.

[વિ. સં. ૨૦૦૪]



(૧૭)

કલ્યાણનો રાહ

—X—

આપણું મૂળ ક્ષેત્ર જીવનવિકાસ હોવાનું નોંધવું. જીવન-વિકાસ એટલે શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક, નૈતિક, ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ. આ વિકાસ સધાય ધનતૃષ્ણા અને કામાસક્તિ પર યોગ્ય અંકુશ મૂકવાથી. સંસારમાં બધાં પાપોનું મૂળ આ બે દોષો છે. આ બે દોષોમાંથી બધી પુરાઈઓ વિસ્તરે છે અને પ્રચાર પામે છે. જગતમાં ભયંકર યુદ્ધો-મહાયુદ્ધો-વિશ્વયુદ્ધો વારે વારે શાદી નીકળે છે તે આ બે દોષોની શક્તિ જવાલાને આભારી છે.

ધનતૃષ્ણા

માયા-પ્રસારણોપાયેઃ પરિતાપ્ય પરાંસ્તયા ।

ગૃહીતં દ્રવિણં ભ્રષ્ટં ભ્રષ્ટાં બુદ્ધિ કરોતિ ચ ॥

મલીમસં ધનં તાદૃક્ સુખં ઓક્તું ન શક્યતે ।

ગૃહે કુટુમ્બે કલહ-કલેશં વિસ્તારયત્યપિ ॥

મુષ્ણાતિ ચ મનઃશાન્તિં ચિન્તાતીં કુરુતે સ્થિતિમ્ ॥

અનર્થવિપદઃ સૂતે સંવિલિન્નાતિ ચ જીવિતમ્ ॥

(લેખકનિર્ણયિત “જીવનપાઠોપનિષદ” માંથી)

અર્થાત્—અનીતિ-અન્યાય, દગાબાજી, દગાઈ, છીના-
અપટી, વિશ્વાસઘાતથી અને બીજાઓને હેરાન કરીને મેળવેલું
ધન બ્રહ્મ છે અને બુદ્ધિને બ્રહ્મ કરે છે.

એવું અપવિત્ર (નાપાક) ધન સુખે લોગવી શકાતું નથી,
સુખે જીવવા દેતું નથી અને ગૃહ-કુટુંબ-પરિવારમાં કલહ-
કલેશ ફેલાવે છે. એ મનની શાન્તિને લૂંટી લે છે, ચિત્તને
ચિન્તાશ્રેષ્ઠ સ્થિતિમાં રાખે છે, અનેક અનધીને જન્માવે છે
અને જીવતરને ખારું ઝેર બનાવી મૂકે છે.

એ નાપાક ધન ટકતું નથી; ટકે છે તો તેની ભયંકર
પ્રતિક્રિયા થાય છે. કાં તો વેપારધંધામાં આગ લાગે છે, યા
ઘર-ફકાનમાં ઉપદ્રવ મચે છે, અથવા પત્ની કે પુત્રનું મૃત્યુ
થાય છે.

ન્યાયની લૂંચી-સૂકી પણ રાટીમાં જે સુખ, શાન્તિ અને
ઓજસ છે તે અનીતિ-અન્યાયની કમાણીના માલમશીદામાં
નથી એ આપણે દૈવતાથી સમજી રાખવું જોઈએ.

સાત્ત્વિક સંતોષથી વૃષ્ટાને-લોભને અંકુશમાં લઈ શકાય
છે. સંતોષના સંબંધમાં સુન્દરહાસજીએ ઠીક જ કહ્યું છે:—
જો હશ વીશ પચાશ ભયે શત હોઈ હજાર તો લાખ મગેગી,
હોડ અરબખ ખરબખ અમંખ્ય ધરાપતિ હોનેકી આહ જગેગી;
સ્વર્ગ-પાતાલકા રાજ્ય કરે વૃષ્ટા અધિકી અતિઆગ લગેગી,
સુન્દર, એક સંતોષ વિના, શકે ! તેરી તો જૂખ કણી ન ભગેગી.

तस्य पापानि रुध्यन्ते सेव. तत्परता भवेत् ।
जायते चित्तशान्तिश्च सन्तोषो यस्य भूषणम् ॥

અર્થાત્—જેણે પોતાના જીવનને સન્તોષના સમુદાયથી વિશ્રુષિત બનાવ્યું છે તેની પાપવૃત્તિઓ કુધાતી જાય છે, તેને ચિત્તની શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે સેવાપરાયણ બને છે.

પરંતુ સન્તોષ એ અકર્મણ્યતા નથી, નિષ્ક્રિય કે આજસુ જીવન નથી. આજસુ જીવન એ જીવનની પામરતા છે. આજસુ જીવની ખીજને કે સમાજને ભારરૂપ બનવું એ જીવનની અધમતા છે. પોતાનાં નિર્બોધનો જોભે માણસે પોતાના ઉપર જ લેવો જોઈએ. સન્તોષની સાથે માણસે સ્વ-પરહિત માટે ઉદ્યમશીલ રહેવું જોઈએ. “યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્” એ ગીતા-વચન-કર્મકૌશલ અથવા સમુચિત કર્મશીલતાને યોગ તરીકે જણાવે છે. ગીતામાં કહ્યું છે—

સંન્યાસઃ કર્મયોગસ્ય નિઃશ્રેયસકરાવુમૌ ।

તપોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્ કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥ [૫-૨]

અર્થાત્—કર્મસંન્યાસ અને કર્મયોગ બન્ને ભેદશૂન છે, પણ એ બેમાં કર્મયોગ વધારે મહાન છે.

ઉદ્યમની સાથે માણસે પોતાના પરિશ્રદ્ધતું પરિમાણ કરવું જરૂરી છે. પરિશ્રદ્ધપરિમાણનો ક્ષાયદો એ છે કે પરિશ્રદ્ધના રેલા પરિમાણ જેટલું પ્રાપ્ત થતાં માણસની ઉપાધિઓ ઘણી મોટી થઈ જાય છે અને લોકસેવાનાં કાર્યો જનવવામાં તેને મારો અવકાશ મળી શકે છે. ખીજી વાત એ છે કે માણસ ને વેપાર-ધંધાને ખીલવવાનો શોખીન હોય તો તેના વિસ્તૃત વેપારના યોગે એને પરિશ્રદ્ધપરિમાણથી અધિક જે ધન મળે તે લોકસેવાનાં કાર્યોમાં ઉપયોગી થઈ શકે છે.

પાપનો આપ ?

એક પ્રાદાણ કાશીમાં બાર વર્ષ ભણી ઘેર આવ્યો. એની પત્નીએ રાત્રે એને પૂછ્યું: તમે કાશીથી ભણીને આવ્યા તો મારા એક પ્રશ્નનો જવાબ આપો—‘ પાપના બાપનું નામ શું ? ’

પ્રાદાણ તો વિચારમાં પડ્યો, સુંઝાયો, શાઓ એણે ફેંદી વાળ્યાં; રામ, સીતા, રાવણ, અર્જુન વગેરેના બાપનાં નામ તો એને માલૂમ હતાં, પણ પાપના બાપનું નામ એને ન જાણ્યું. એ શરમિન્દો બન્યો. સભાઓ એણે છૂતી હતી, પણ સ્ત્રીને છૂતવી બારે થઈ પડી ! આખી રાત એને એ ચિન્તામાં જીંઘ ન આવી. સવાર થતાં જ સ્ત્રીએ ના પાડવા છતાં ફરીથી કાશીએ બજવા જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં એક સ્થળે વેશ્યાને ઘેર જોતયો. એને માલૂમ પડેલું કે આ વેશ્યા બહુ બહેલી અને ચતુર છે. વેશ્યાએ પણ વાત-વાતમાં બાણી લીધું કે પંડિત ભણ્યો છે પણ ગણ્યો નથી અને સ્ત્રીના પ્રશ્નનો જવાબ ન આવડવાથી ભાઈ પાછા કાશી જવા નીકળ્યા છે. પછી વેશ્યાએ એના લોજન માટે સીધા-સામાનની ભેગવાઈ કરી આપી. પ્રાદાણે થોડો કરી નાહી રસોઈ ખનાવી. દાળ-ભાત, લાડુ-ચાક, બજિયાં બધું તૈયાર થઈ ગયું. પછી વેશ્યાએ એને કહ્યું: મારી એવી પ્રાર્થના છે કે લાડુનો એક ઠકડો તમે મારા હાથે ખાઓ અને મને પવિત્ર કરો. પ્રાદાણે ના પાડી. એણે કહ્યું: અરે ! એ તે બને ? એથી તો હું બ્રહ્મ થઈ જાઉં. પછી વેશ્યાએ એની સામે ગીનીની કટોરી મૂકી અને કહ્યું, આ આપને દક્ષિણા મળે જો મારા હાથે લાડવાનો એક ઠકડો ખાઓ તો. ગીની ભેદ પ્રાદાણનું મન ચલિત થઈ ગયું. એણે

કહ્યું: ભલે તમારો આટલો આગ્રહ છે તો હું લઈશ, પણ
 બે શરતે, એક તો તમારે મારા મોઢાને અડવું નહિ, તમારો
 હાથ જરા ફર રાખીને જીવેથી લાડવાનો કકડો મારા મોંમાં
 મૂકવો અને બીજી શરત એ કે આ વાત તમારે કોઈને કહેવી
 નહિ. સહે ચોકામાં આવી જાઓ. પછી વેશ્યાએ ચોકામાં પ્રવેશ
 કર્યો અને લાડવાનો કકડો લઈ તેના મોઢામાં મૂકતાં તેનો
 હાથ પકડી બોલી, મહારાજ ! તમે કાશી શું લલ્લુલા જતા
 હતા ? પ્રાણે કહ્યું, પાપના પાપનું નામ. “ બસ ! તો પાપનો
 ભાગ આ જ-લોભ ” વેશ્યા બોલી. પ્રાણે શરમિન્દો બની
 ગયો અને વીસે મોઢે પાછો ચેર ગયો.

કામાસક્તિ

નિર્જળ મનનો માણસ કામવાસનાથી વારે વારે ઘેરાતો,
 ખેંચાતો રહે છે અને તેને વશ થતો રહી પોતાના જીવનની
 દુર્દશા વધારે જતો હોય છે. પૈસા વગેરેની સગવડ હોતાંય
 તે દુઃખી રહે છે, તેનું મન સતત સન્તાપથી ઘેરાયલું રહે છે.
 સુખી થવા માટે પણ સમુચિત સંયમ અત્યંત જરૂરી છે,
 જો, સંકલ્પના બળે કામાસક્તિને અંકુશમાં લેવાથી શક્ય છે.
 એ વગર શરીર તેમ જ મનથી સુખી-આનન્દી જીવન જીવવું
 શક્ય જ નથી. એ વગર ઉપવાસનો તપ છે અને વગર શ્રમની
 બક્તિ છે. એ જીવનની ઉત્તમ સુવાસ છે અને સ્વાસ્થ્યનું ધામ છે.
 એ ઈષ્ટસિદ્ધિનું આકર્ષણ પણ છે.

વિકાસસાધનના માર્ગમાં આરોગ્યના નિયમોનું અનુપાલન
 આવશ્યક છે.

આરોગ્ય

શુદ્ધવાયુજંતં સ્વચ્છં યોગ્યાદારોઽરુણાતપઃ ।
સ્વચ્છત્વં યોગ્યનિદ્રા ચાઽરોગ્યાય શ્રમસંયમૌ ॥

(લેખક)

શુદ્ધ હવા, સ્વચ્છ જળ, યોગ્ય આહાર, સૂર્યનો તાપ, સ્વચ્છતા (યોગ્યખર્ચ), યોગ્ય નિદ્રા અને શ્રમ તથા સંયમ એ આરોગ્યસંપાદનની સામગ્રી છે.

(૧) શુદ્ધ વાયુ. આરોગ્યનાં સાધનોમાં હવાનો 'નંબર પહેલો' છે. 'સો દવા ને એક હવા.'

(૨) સ્વચ્છ જળ. પાણી ગાળીને પીવાતું. પરિમાજકો જીરું જીરું ગામેમાં ફરનારા, એટલે કેઈ સ્થળતું ખરાબ પાણી ન લાગે માટે ખૂબ ઊંચળી ગયા પછી કરેલ પાણી પીવું તેમને માટે હિતાવહ ગણવામાં આવ્યું છે. કેઈ સ્થળતું પાણી ખરાબ હોય, પણ તે ખરાબર ઉકાળવામાં આવે તો તેની ખરાબી નષ્ટ થઈ જાય છે અને પછી તે પાણી શરીરને નુકસાનકારક થતું નથી.

(૩) યોગ્ય આહાર. લોજન હિત, મિત અને સાર્વિક જોઈએ. "યો મિતં મુદ્ધકે મ મુદ્ધકે"—એ પ્રમાણસર છે તે ધણું ખાય છે.

"Live not to eat, but eat to live."

માટે ન ભૂવ, પણ ભૂવવા માટે ખા.

drink more, take exercise and ill starve."

—થોડું (મિત) ખા, વધુ પી, વ્યાયામ કર અને (એથી) તારો રોગ જૂએ મરી જશે.

(૪) સૂર્યાતપ. સૂર્યના તાપથી વાતાવરણ શુદ્ધ બને છે. બે, મકાનમાં સૂર્યનો તડકો આવતો ન હોય તે આરોગ્યને અનુકૂળ ન ગણાય. જ્યાં રહીએ ત્યાં સૂર્યનો તડકો આવવા દઈએ.

(૫) સ્વચ્છતા. ‘જ્યાં ગંદવાડ ત્યાં મંદવાડ.’ સોજનવિધિ અને પીવાનું પાણી સ્વચ્છ રાખીએ. શરીર, વસ્ત્ર, વાસણ વગેરે અને ઘર, મકાનની ચોખખાઈ રાખીએ. પહેરે કિંમતી રેશમી સાડી અને રસોડામાં મસોતાં રાખે મેલાં ઢાટ ! એવી યેઠવકારી ન રાખીએ.

“Cleanliness is next to godliness.”

અર્થાત્ ઇશ્વરીયતાની પછી સ્વચ્છતાનું સ્થાન છે.

(૬) યોગ્યનિદ્રા. Sound sleep resembles a stream of nectar અર્થાત્ નિદ્રા એ અમૃતનું અરણ્ય છે. નિદ્રા પાચન-ક્રિયામાં મદદગાર થાય છે અને શરીરમાં સ્ફૂર્તિ તથા તાજગી આણે છે. સોજનનો ઉપવાસ કરવાનું કહ્યું છે પણ નિદ્રાના ઉપવાસનું વિધાન ક્યાંય જોયું ?

(૭) શ્રમ. આજે શ્રમની પ્રતિષ્ઠા છે. શ્રમથી કકડીને જૂખ હોમે છે, ખવાય છે, પાચન થાય છે અને તાકાત આવે છે. ખરેખર, શ્રમ એ જીવનપુષ્ટિનું રસાયણ છે. આરોગ્ય અને રસાનિસરણને ફાયદાકારક છે.

(૮) સંયમ. ઇન્દ્રિયો પર, મન પર, વાળી-વિચારો પર, રોગેન્દ્રિય પર, કામ-ક્રોધ-લોભ પર કાબૂ તે સંયમ.

"He alone is courageous, he alone is vigorous, he alone is learned and he alone is a sage or saint who gets mastery over his senses by curbing his mind."

—તે જ ધીર, વીર અને વિદ્વાન છે, તે જ સન્ત-સાધુ છે, જે પોતાના મન પર કાબૂ મેળવી પોતાની ઇન્દ્રિયો જે પ્રભુત્વ જમાવે છે.

"He is a hero the conqueror of battle-fields, he is a hero the conqueror in lion-hunting, but he is the hero of heroes the conqueror of himself."

—યુદ્ધક્ષેત્રોને હતનાર વીર છે, સિંહને હતનાર વીર છે, પણ જે પોતાની જાત ઉપર હત મેળવે છે તે વીર નહિ, પણ મહાવીર છે.

રસિકન કહે છે:—

"He gains true victory who gains himself."

—જેણે પોતાના આત્માને પ્રાપ્ત કર્યો છે તેણે સાચો વિજય સિદ્ધ કર્યો છે.

આરોગ્ય જાળવતો વિચાર આપણે કરી
સાધના યોગસાધનાના માર્ગને સરળ
મામ છે એ વાત ગીતા—

युक्तहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वाभावधोऽयं योगो भवति ।

આ શ્લોકથી પ્રદર્શિત કરતાં કહે છે કે—

જેના આહાર-વિહાર પ્રમાણસર છે, જેની કાર્યશીલતા રોગ્ય રહે ॥ અને જેનું સૂષુ-અગણુ વ્યવસ્થિત છે તેને બનારાક યોગમૂર્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

શરીર એ દેવગ (દેવાલય) છે, કેમકે એની અન્દર ભા, જે મૂળ સ્વરૂપે પરમજ્યોતીરૂપ હોઈ પરમાત્મા છે, જે છે. માટે એ દેવગને જેમ સ્વચ્છ રાખવાની જરૂર છે તેને દુર્વ્યસનોથી અભઠાવા દેવાય પણ નહિ. આ શરીર-મન્દિરનાં આંખ, કાન વગેરે દ્વારો છે, તેમાંના કોઈ થી બહારનો કચરો અન્દર નંખાય નહિ. આંખરૂપ દ્વારથી કંથાપૂર્ણ દર્શન થાય નહિ; કાનથી ખરાબ સંભળાય; રસના (ભૂ) થી અભક્ષ્ય અને અપેયનાં ભક્ષણ તથા પાન થાય નહિ; ત્વચાથી અધર્મ સ્પર્શન કરાય નહિ; મનથી પુરુષ તંવાય નહિ; તે જ પ્રમાણે હાથ, પગ વગેરે કર્મેન્દ્રિયોદ્વારા મી કરાય નહિ. આમ આ દેહરૂપ દેવાલયનું પાવિત્ર્ય સમભૂ મી-દુરાચરણના દોષથી તેને દૂષિત થવા ન હઈએ. અને એ ાથી બહારનો પવિત્ર પ્રકાશ જરૂર આવવા હઈએ.

આ કથાણુનો રાહ છે.



(૧૮)

દીક્ષાની વયમર્યાદા

— x —

‘ પ્રવચનસારોદયાર ’ માં (સુદ્રિત પુસ્તકના ઉત્તરભાગમાં ૬૭૩ માં પાને, ૧૦૭ માં દ્વારમાં) બાલદીક્ષાના હોયો બતાવતાં એક દોષ એ બતાવ્યો છે કે—

“ બાળકને દીક્ષા આપતાં ‘ આ ઇમણે કેવા નિર્દય છે કે બાળકોને પણ બલાતકારે દીક્ષાના કેદખાનામાં નાખી તેમના સ્વાતન્ત્ર્યનું ઉચ્છેદન કરે છે ’ આમ જનનિન્દા થાય. ”

તો હશેક વર્ષની ઉમ્મરવાળાને દીક્ષા આપવામાં આ-દોષ નથી ઉદ્ભવતો શું ? એવી દીક્ષા લોકનિન્દાસ્પદ નહિ થવાની શું ? માટે દીક્ષાની વયમર્યાદા ઠરાવવી આવશ્યક છે. અને તે મર્યાદા વ્યવહાર તથા લોક-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સોળ વર્ષની યોગ્ય ગણાય. આચારાંગની ટીકામાં (દ્વિતીય અધ્યયનના પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં, સુદ્રિત પુસ્તકના ૧૦૫ માં પાને) ટીકાકાર શીલાંકજીએ બાળવયની મર્યાદા બતાવતું “ આ પોઢશાદ્ ભવેદ્ માલો....” એ ઉદ્ધરણ આપ્યું છે, એ પણ સોળ વર્ષ થતાં સુધી બાળ છે એમ જણાવે છે. બાળવયની આ મર્યાદા વ્યવહારુ

ઉદ્દેશ્ય છે.

મતલબ કે નિર્ધિત બાલદીક્ષામાં બાલનો અર્થ સોળ વર્ષ થતાં સુધીનો, બાળ એમ સ્વીકારવું યોગ્ય છે. સામાયિક પરિસ્થિતિ અનુસાર પણ આ મર્યાદા સ્વીકારી લેવી યોગ્ય છે.

ખીસ્તું, પાંચમાં આરામાં બનેલા દીક્ષાના બનાવો કરતાં ચોથા આરામાં બનેલી દીક્ષાની ઘટનાઓનાં ઉદાહરણો વિશેષ મહત્વનાં ગણાવાં જોઈએ, કેમકે ચોથા આરામાં વિહરમાણુ તીર્થ કરો, કેવલજ્ઞાનીઓ, અતિશયજ્ઞાનીઓ અને ઉચ્ચ સન્તોના હોયે અનેક દીક્ષાઓ થતી. એ ચોથા આરામાં એક ક્ષત 'અંતિમુક્તાક' ની જ બાલદીક્ષા થયાનું શાસ્ત્રમાં ઉલ્લિખિ છે જે આઠ વર્ષથી પણ નીચેની હોઈ અત્યન્ત આપવાદિક છે અને બિસ્તુલ જ અવ્યવહાર છે. એ સિવાય એ આરામાં બનેલી દીક્ષાઓમાં કોઈ દીક્ષા દશેક વર્ષની ઉમ્મરે થઈ છે કે ? એવી દીક્ષા થયાની નોંધ શાસ્ત્રમાં છે જ નહિ. જૈન આગમોમાં યત્ર-તત્ર " જોલ્લગમણુપત્તો " એવા પાઠ નજરે પડે છે, જે, યૌવનમાં આવ્યા પછી દીક્ષા અહણુ કર્યાનું સ્પષ્ટ રૂપે જણાવે છે. આ બધું શું બતાવે છે ? શાન્ત ચિત્તે વિચારીએ.

બાલદીક્ષાપ્રતિબન્ધક બિલ્લ પાસ ન થાય તો જૈનસંઘે ઉપરના વિચાર-વિમર્શને ધ્યાનમાં લઈ સ્વયં સ્વેચ્છાથી સોળ વર્ષ થતાં સુધી દીક્ષાનો પ્રતિબન્ધ કરતું નિયમન કરવું જોઈએ. એથી બાલદીક્ષાનો કક્ષાટ શમી જશે અને દીક્ષાના ક્ષેત્રમાં સરકારી દરમ્યાનગીરી પણ થવા નહિ પામવાની.

સ મ અ પ્ત

ઉદ્બોધક પત્ર

....આપની ધાર્મિક રસવૃત્તિ અને આધ્યાત્મિક ભાવના સતત વધ્યા કરતી મને દેખાતી અને સાશ્વત્ આનન્દ મળે થતો. આત્મકલ્યાણની કથા તથા ભાવનામાં રસ પેદા થવે અને એ રસ વધતો જવો એ જીવનનું બહુ મોટું ભાગ્ય છે. એવો માણસ નિર્ધન હોય તોયે મહાભાગ્યશાલી છે. જ્ઞાનદક્ષિ વગરનો ચક્રવર્તી પણ એની આગળ કંગાલ છે.

વિષયતૃષ્ણા એ જીવનની મોટામાં મોટી બીમારી છે. એ હોતાં, રહેતાં મુખ ક્યાંથી હોય ? શાન્તિ ક્યાંથી હોય ? બહુ મોટી ધનસમ્પત્તિ હોતાં ય એ (તૃષ્ણા) માણસને હંમેશાં દુઃખી હાલતમાં રાખે છે. મોત ક્યારે બોચી પકડશે એની કોને ખબર છે ? ખબર હોય કે ન હોય પણ બધી શ્રી-સમ્પત્તિ છોડી એને તાણે થવું પડે છે, અને તે વખતે દરિયા જેટલી લક્ષ્મી પણ કોઈ કામ આવતી નથી, અને જીવને એકલા ચાલી નીકળવું પડે છે. એ વખતે જો એની પાસે ધર્મચરણની મૂડી હોય તો તે એને મુખરૂપ થઈ પડે છે, પણ જો તે મૂડી મેળવી ન હોય તો એના બહુ જ પુરા હાલ થાય છે. માણસે સમજી બનીને એવી તૈયારી રાખવી જોઈએ કે જો ત્યારે અહીંથી બિપડવું પડે તે વખતે એને જ્ઞાન ન થાય, ગભરામણ ન થાય, ઉદ્વેગ ન થાય અને પ્રયાણ માટે એ સહર્ષ તૈયાર થઈ જાય. એ તૈયારી બીજી કોઈ નહિ પણ ધર્મસાધન કરતા રહ્યાની, સદાચરણી જીવન જીવતા રહ્યાની તૈયારી છે. નાના-મોટા દરેકે એ તૈયારીમાં રહેવું જોઈએ. એ જ જીવનનો સાર છે અને સમગ્ર જ્ઞાનનો નીચોડ છે.

